

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İRAN'DA MEŞRUTİYET ÖNCESİ AYDINLAR VE
DÜŞÜNCE AKIMLARI**

Fatemeh DEHGHAN KHANGAHI

2501080967

TEZ DANIŞMANI: Yrd.Doç.Dr. Hakan GÜNEŞ

İSTANBUL 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **Uluslararası İlişkiler** Anabilim Dalında ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501080967** numaralı **Fatemeh Dehghan KHANGAHI**'nin hazırladığı "**İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları**" konulu **YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ** ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **18.10.2011 Salı günü saat 11.00'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....**KABULU**.....'ne* ~~OYBİRLİĞİ~~ /OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
DOÇ. DR. NAMIK SİNAN TURAN	Kabul	
DOÇ. DR. ADİL BAKTIAYA	Red	
YRD. DOÇ. DR. İLKER AKTÜKÜN	Kabul	
YRD. DOÇ. DR. ERHAN KELEŞOĞLU	Red	
YRD. DOÇ. DR. HAKAN GÜNEŞ	KABUL	

ÖZ

İRAN'DA MEŞRUTİYET ÖNCESİ AYDINLAR VE DÜŞÜNCE AKIMLARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatemeh DEHGHAN KHANGAHİ

İran Meşrutiyet'i 1906 yılında gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, Meşrutiyet'i etkileyen düşünce akımlarını ve olaylarını inceledik. Meşrutiyet döneminde en etkili sınıflar Ruhani'ler ve Aydın'lar ve en etkili düşünce tarzı Milliyetçilik olduğunu anlattık. Bazırganlar, işçi sınıfları, kadınlar, esnaf, alt sınıflar vb. önemli sınıf olduklarından bahsettik. Ruhaneleri genel olarak dört kısma (Fukaha, Şeyhiler, Sufiler ve Filozofler) böldük ve onların en güçlü ve etkili olanı Fukaha olduğunu örneklerle gösterdik. Meşrutiyet döneminde Milliyetçiliğin, vatanseverlikle eş anlam olduğunu kanaetine vardık. Milliyetçi duyguların uyanışını, Meşrutiyet'i tetikleyen en önemli unsur olduğu sonucuna vardık. Meşrutiyet öncesi İran'da Milliyetçi düşünürlerden başlıca, Celal-ed Din Kacar, Mirza Feth Ali Ahundzade, Abdül Rahim-i Talbof, Melkom Han ve Mirza Ağa Han-i Kirmani'yi anlatarak Ahundzade ve Melkom Han'ı daha ayrıntılı bir şekilde bahs ettik.

Kacar ve Meşrutiyet devrimi öncesi siyasi partileri tanıtır en önemlilerini ise, Hizb-i Demokrat (Ammiyyun), İtidaliyyun, İctimaiyyun Ammiyyun olduğunu belirttik. İran'ın aydınlanma dönemi olayları olarak, Tütün Ayaklanması'ndan toplu faaliyetlerin başlanmasını ve Meşrutiyet'e sonuçlanmasını belirttik.

Meşrutiyet döneminde Milliyetçilik düşüncesine dair yayılan gazetelerden, Cam-ı Cem, Ahter, Sur-i İsrail, Rul-ul Kudus, Temmeddün ve Neda-yi Vatan olduğunu belirttik. Gazetelerle ilgili Rabino'nun tablosunu getirdik. Devamında ise bir başka tabloda Rabino'nun eksik kaldığı diğer bazı gazeteleri öne sürerek, farklı şekildeki bir ayırımla araştırmamız sona ermiştir.

ABSTRACT

INTELLECTUALS AND THE CURRENTS OF THOUGHT IN IRAN BEFORE PARLIAMENTARY

Fatemeh DEHGHAN KHANGAHÍ

Constitutional of Iran, took place in 1906. In this study, we examined the Constitutional and events affecting the currents of thought. We think in Constitutional period the most effective classes were Clergy and Intellectuals and the most effective thought of thinking was nationalism too. We talk about peddlers, the working and low classes, Womans, Businessman and etc. are other important classes.

The clergy in general, we divided into four (Fukaha, sheik, Sufis and philosopher) and we showed the most powerful and effective of them was Fukaha with examples. We find the Nationalism term was synonym of patriotic. The awakening of nationalist feelings concluded that the constitutional monarchy as the most important factor that triggers. Constitutional Monarchy in Iran before the main nationalist thinkers, Jalal-ed Din Qajar, Mirza Feth Ali Ahundzade, Abdül Rehim-i Talbof, Melkom Han and Mirza Ağa Han-i Kirmani.

Political Parties have presented of Gajar and before the Constitutional Revolution. The most important of the specified were Democrat (Ammiyun), Edalatiyun and Ejtemaiyun Ammiyun. We can said Tabacco Rebellion action and Constitutional Revolution caused to enlightenment in Iran.

We specified of spread newspapers of constitutional period on the idea of nationalism was Jam Jam, Akhter, Sour Esrafil, Rouh-ol Kudus, Temeddon and Nedaye Vatan. We concert on newspapers of Constitutional and used of Rabino Table. In our research, we saw some newspapers and books. They are found in the last section.

ÖNSÖZ

Yüksek lisans öğrenimim sırasında ve tez çalışmalarım boyunca gösterdiği her türlü destek ve yardımdan dolayı değerli hocam Yrd.Doç.Dr. Hakan GÜNEŞ'e en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez çalışmamda bana destek olan değerli hocalar Akram NEJABATİ, Ahmad HESAMİPOUR, Hasan Kağan YAYLA, Bülent BAYRAM ve Bahadır ÖZARSLAN'a da teşekkürler ediyorum.

Bu çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen çalışma arkadaşlarıma ve çalışmamın uygulama kısmını destekleyen İstanbul Üniversitesi'ne teşekkürü borç bilirim. Tez yazma ve tüm araştırmalarında yanımda olan eşim Farzad KİANİ'den ve tezin Türkçe düzeltmelerinde de Onur ŞENTÜRK'ten saygılarıyla teşekkür ediyorum. Ayrıca tüm ailemden bana maddi ve manavi destekleri için içten teşekkür ediyorum.

18 EKİM 2011

Fatemeh DEGHAN KHANGAHI

İÇİNDEKİLER

ÖZET-ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	IV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLERDEN KACAR HANEDANININ SONUNA KADAR İRAN TARİHİ VE İRAN TARİHİNDE MODERNLEŞME AKIMLARININ OLUŞUMU

1.1. Safeviler Dönemi	5
1.1.1. Safeviler'in Uluslararası İlişkileri	10
1.1.2. Safeviye Şahları, Ünlü Alimlerle Şii Fukahası ve Kitaplar	12
1.2. Afşarlar Dönemi	14
1.3. Zandiye Dönemi	20
1.4. Kacarlar Dönemi	23
1.4.1. Kacar Şahları	24
1.4.1.1. Ağa Muhammet Han	24
1.4.1.2. Feth Ali Şah (Baba Han)	25
1.4.1.3. Muhammet Şah	27
1.4.1.4. Nasıreddin Şah	28

1.4.1.5. Muzeferreddin Şah	32
1.4.1.6. Muhammet Ali Şah	34
1.4.1.7. Ahmet Şah	36
1.4.2. Kacar Dönemi Aydınlanma Sürecinde Rol Alan Önemli Kişiler	37
1.4.3. Kacar Dönemi'nde Modernleşmenin İlk Adımları	38
1.5. Bölüm Analizi	45

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİ: TEMEL TARİHİ SÜREÇ

2.1. İran Meşrutiyeti: Temel Tarihsel Oluşum	49
2.2. Meşrutiyet Dönemi Akımlarına Yönelik Temel Bilgiler	50
2.2.1. Reform Gelgitleri	50
2.3. Meşrutiyet Döneminde Sınıflar, İdeolojiler ve Akımlara Giriş	55
2.4. Meşrutiyet ile Bağlantılı Sınıflar, İdeolojiler ve Akımlar	57
2.4.1. Bezirganlar	57
2.4.2. Pişeveran (Esnaf)	58
2.4.3. İşçi Sınıfı	58
2.4.4. Alt Sınıflar	59
2.4.5. Kadınlar	60
2.4.6. Aydınlar	61
2.4.7. Ruhaniler	62

2.4.7.1. Kacar Dönemindeki Dini Hareketler	63
2.4.7.1.1. Fukaha	63
2.4.7.1.2. Şeyhiler	68
2.4.7.1.3. Sufiler	69
2.4.7.1.4. Filozoflar(Filozof Mizah)	69
2.4.7.2. Ruhanilerin Meşrutiyetin ortaya Çıkışındaki Roller	69
2.5. Milliyetçilik	71
2.5.1. Milliyetçilik ve Milli Kimlik	76
2.5.2. Meşrutiyet Öncesi İran'da Milliyetçilik	78
2.5.2.1. Celal-ed Din Kacar	81
2.5.2.2. Mirza Feth Ali Ahundzade	83
2.5.2.3. Abdül Rahim Talbof	84
2.5.2.4. Mirza Ağa Han-i Kirmani	85
2.6 Bölüm Analizi	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN AYDINLANMA SÜRECİ VE MEŞRUTİYET DÖNEMİ

3.1. Meşrutiyet ile İlgili Siyasi Örgütlenmeler	89
3.2. Kacar Dönemi Meclisler ve Hizipler	94
3.2.1. İkinci Milli Meclis'ten Sonraki Siyasi Hizipler	96
3.2.1.1. Demokrat Hizip(Ammiyyun)	96

3.2.1.2. İlimli Hizip (İtidaliyyun)	98
3.2.1.3. Sosyal Demokrat Hizip (İctimaiyyun Ammiyyun)	98
3.2.2. Meşrutiyet Sonrası Siyasi Hizipler	99
3.3. Meşrutiyet Dönemi Aydınlar	100
3.3.1. Mirza Feth Ali Ahudzade	100
3.3.2. Mirza Melkom Han	118
3.4. Tütün Ayaklanması	135
3.4.1. Tütün Ayaklanması ve Ruhanilerin Rolü	135
3.4.2. Tütün Ayaklanması ve Esnafın Rolü	138
3.5. Soğra Göçü (Kısa Göç)	141
3.6. Kübra Göçü (Uzun Göç)	142
3.7. Bölüm Analizi	146

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET DÖNEMİ GAZETELERİ VE DÜŞÜNSEL YAKLAŞIMLARI

4.1. Kacar Hanedanlığı Dönemi Sosyal Durum	149
4.2. İncelenen Gazetelerde İran Milliyetçiliğinin Türleri	151
4.2.1. Köktenci Nasyonalizm	151
4.2.1.1. Cam-ı Cem Gazetesi	151
4.2.1.1.1. Vatan ve Toprak Algısı	152
4.2.1.1.2. Tarihi Geçmiş Algısı	152
4.2.1.1.3. Yabancı ve İstibdada karşı çıkış Yönelimi	152

4.2.1.1.4. Millet Algısı	153
4.2.2. Demokrat Nasyonalizm	154
4.2.2.1. Ahter Gazetesi	154
4.2.2.1.1. Vatan ve Toprak Algısı	158
4.2.2.1.2. Dış Güçler ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi	160
4.2.2.2. Sur-i İsrail Gazetesi	164
4.2.2.2.1. Vatan ve Toprak Algısı	165
4.2.2.2.2. Tarihi Geçmişi Algısı	165
4.2.2.2.3. İstibdata Yönelik Algı	165
4.2.2.2.4. Millet Algısı	167
4.2.2.3. Ruh-ül Kudus Gazetesi	168
4.2.2.3.1. Vatan ve Toprak Algısı	169
4.2.2.3.2. Millet Algısı	170
4.2.2.3.3. Sömürgeye ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi	170
4.2.3. Liberal Nasyonalizm	171
4.2.3.1. Temeddün Gazetesi	172
4.2.3.1.1. Vatan Algısı	173
4.2.3.1.2. Millet Algısı	173
4.2.3.1.3. Yabancı ve İstibdata Karşı Direniş Yönelimi	174
4.2.3.2. Neda-yi Vatan Gazetesi	175
4.2.3.2.1. Vatan ve Toprak Algısı	176
4.2.3.2.2. Yabancı ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi	177
4.2.3.2.3. Dil Algısı	178
4.3. Bölüm Analizi	179
SONUÇ	180
KAYNAKLAR	184
EKLER	202

GİRİŞ

Bu araştırmanın temel sorusu Batı toplumlarının gelişimine yol açan Fransız Devrimi ve sanayileşme gibi önemli olayların paralelinde İran’da ortaya çıkan meşrutiyetçi-milliyetçi düşüncenin İran’ın değişimine katkıları, olumlu ya da olumsuz yöndeki etkilerinin neler olduğudur. Araştırma esas olarak 19. yy. sonları ile 20. yy. başlarına odaklanmakta ancak bir bütün olarak İran’ın modernleşme safhaları da konu içinde geri plan olarak ele alınmaktadır.

Çalışmada, Meşrutiyet öncesi İran aydınları ve onların temel düşünceleri Farsça, Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılarak, incelenmektedir. Genel olarak Safevi Hanedanlığı’nın başlangıcından Kacar Hanedanlığı’nın bitişine kadarki dönemi ele alan çalışmada, özel olarak da M. 1845-1907 senelerini kapsayarak, belirli kişiler, olaylar, örnekler üzerinde yoğunlaşmıştır. Sözkonusu dönemin matbuatı ve aydınlarının onları çevreleyen sosyal şartlar ve politik gelişmelere ilişkin ne tür yaklaşımlar ortaya koydukları sorusu üzerinde her bölümde durmaya çalıştık.

Meşrutiyet ve milliyetçilik fikri sözkonusu olduğunda 19 yy. başlarındaki benzer tüm bağlamlarda olduğu gibi İran’da da “modernleşme” ve “aydınlanma” konseptleri tüm diğer kavramların önüne geçer. Bu iki kavram, bazen bir diğerrinin yerine de kullanılarak, dönemin aydınları için pek çok soruna verilecek bir yanıtı. Gerek sanat alanında gerekse bilim alanında ileriye gitme çabasını ve bu çabanın altında yatan düşüncenin altı çizilmekteydi: Çünkü modernleşme yolu ne kadar aydınlanırsa, bu yöndeki hareketlerin de ne kadar yararlı oldukları daha sağlam bir şekilde anlaşılacaktı. Çalışmamız bu bağlam içerisinde aydınlanmacı ve modernleşmeci büyük aydınlar kuşağından özellikle Melkom Han, Talbof, ve Ahundzade üzerinde durarak dönemin düşünsel atmosferini ve siyasal düşünce geleneğini betimlemeye çalışacaktır.

Aydınlanma ve modernleşme kavramları özellikle yukarıda andığımız üç düşünce adamı için bir başka merkezi temel kavram olmadan gerçek bağlamlarında anlaşılabilirler: Milliyetçilik ya da İran da yaygın kullanılan kelime ile ifade edecek olur isek Nasyonalizm. Çalışmanın üzerinde durduğu M. 1845-1907 İran’ında nasyonalizmi yani milliyetçiliği aydınlanma ve modernleşme fikirlerinin adeta habitus’u (yerleşkesi)

idi. Halkın bir araya toplanması ve ülkeyi ortak bir güçle ilerlemeye sevk etmesinin yolunun milliyetçilik yolu olduğu düşünülmekteydi. Bu çalışma, bu unsurun - milliyetçiliğin- halkı nasıl etkilediğini ve halkı oluşturan bütün unsurların birleşerek neler yapabileceğini anlatmaktadır.

Çalıştığımız konu ve dönem ile ilgili birçok kitap ve kaynak mevcuttur ama bunların çoğu İran'da ya çevrilmemiştir ya da bulunmamaktadır. Birinci kaynakların çoğu milli kütüphanede dururken onlara ulaşmak bürokrasi tarafından çok zor kılınmıştır. Buna rağmen Meşrutiyet ve etkili kişiler ile ilgili kitapların bazısına ve o dönemdeki önemli gazetelerin birkaçına ulaşmayı başardım ki çalışmamda bu bilgiler yer almaktadır.

Çalıştığımız konuda İran düşünürleri, milliyetçilik ve reform düşüncelerindeki büyük etkiyi ilk olarak Fransa devriminden almışlardır. Fransa ile birlikte diğer yabancı ülkeler olarak Rusya ve Osmanlı daha sonraki sırada yer almaktadır.

Bu çalışmada literatür taraması yapılarak, elde ettiğimiz bilgileri inceleyerek, sonucunda analiz ve betimlemenin bir arada kullanıldığı bir değerlendirmeye başvurulmuştur. Çalışmalar neticesinde mümkün olduğunca yeni bir yaklaşım tasarlamaya ve konuya daha önce özellikle Türkçe literatürde pek kullanılmamış kaynakları devreye sokarak ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmanın bir diğer önemli boyutu da İran'da meşrutiyet öncesi milliyetçi akımların oluşum sürecinde İran-dışı bölgelerle etkileşim konusudur. Bu noktada Rusya ve Osmanlı Türkiye'si öne çıkan iki bölgedir. İran düşünürlerinin modernleşme, meşrutiyet ve aydınlanma konularına yaklaşımı, Türkiye'deki ve Rusya'daki modernleşme çağlarına ait düşünürlerin, İran düşünürleriyle karşılıklı iletişimde oldukları göstermektedir. Tahran Tebriz ve Isfahan ile özellikle Tiflis ve İstanbul arasındaki yayın akışı, yayınların zaman zaman buralarda basılması ve İranlı aydınların ülkelerinden çıkmak durumunda olduklarında ilk uğraklarının bu kentler olması karşılıklı etkileşimin açık göstergeleridir.

Yukarıda ortaya konan çerçeve dahilinde çalışma dört ana bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölüm, İran tarihi ve İran tarihinde modernleşmeci ve milliyetçi akımların oluşumuyla ilk gelişime yönelik aktivitelerin oluşumun anlatılmaktadır. İkinci

bölüm, Kacar döneminin temel konusu olan milliyetçilik kavramını çeşitli düşünürlerin bakış açılarını karşılaştırmalı olarak açıklayarak İran'daki milliyetçilik anlayışına değinmekte. Üçüncü bölümde, İran'ın siyasi örgütlenmesi ve dönem aydınları olarak Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Melkom Han'ın genel düşünceleriyle milliyetçilik, reform ve bazen de modernleşme'ye yönelik bakış açıları ve faaliyetleri anlatılmıştır. Ek olarak; O dönemlerde gerçekleşen en önemli toplumsal hareket sayılan, Tütün protestosu anlatılmıştır. Tüm bu sürecin dönem matbuatı üzerinden yeniden okunması olarak şekillenen dördüncü bölümde ise; O döneme ait, örnekleyici bazı gazetelerin bakışı yansıtılmaya çalışılmıştır. Dönemin gazetelerinin tasnif ve tematik analizinin ehemmiyeti iki noktada kendini göstermektedir. Birincisi çeşitli düşünce akımlarının izini sürmek için bugünden bakılabilecek en somut başvuru kaynakları olmalarıdır. İkinci olarak ise Melkom Han'ın söylediği gibi, *“Bu devirde muteber gazetenin etkisi bir ordudan üstündür”*. Dolayısıyla dönemin önemli politik mobilizasyon kaynakları olması bakımından da gazetelerin analizi önem kazanmıştır.

Tez çalışmasında çok sık tekrarlanan milliyetçilik kavramı zaman zaman nasyonalizm olarak da kullanılmıştır. Bunun başlıca nedeni Türkiye'deki bazı yazarların milliyetçilik ve ulusalcılığı bir dualite içinde kullanmasına benzer bir ayrımın 19. yüzyıl İran'ında da yaşanmış olmasıdır. Bir dizi benzer hatta eşanlamlı kavram arasında bu çalışmada öne çıkan yazarlar “nasyonalizm” kavramını kullanmayı tercih etmişlerdi. Bu vurguyu korumak ancak Türkçe'de başka anlam kaymalarına yol açmama için genellikle milliyetçilik kelimesi , zaman zaman ise bağlamına uygun olarak nasyonalizm kavramını kullanmayı yeğledik. Islahat/reform, siyaset/politika, itiraz/protesto gibi kelimeleri ise birbirleri yerine özel bir tercih kullanmadan bağlamına uygun olarak yazımızda kullandık.

Tezin son bölümünde ise; Sonuç, Ekler ve Kaynaklar yer almaktadır. Bunlar arasında özellikle iran matbuat tarihi açısından önemli bir tasnif tablosu sunan İran'da yayınlanmış dönemin süreli yayınlar tablosu bundan sonra araştırma yapacak kişiler içinde yararlı bir tasnif olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLERDEN KACAR HANEDANININ SONUNA KADAR İRAN TARİHİNDE MODERNLEŞME AKIMLARININ OLUŞUMU

Çalışmam da, İran tarihinin anlatımında Safeviye döneminden başlanmıştır. Büyük bir Şahlık olan Safeviye dönemi, milli devlet kurumu ve diğer değişimci özellikleriyle bir dönüm noktası olarak belirlenmektedir. Zira aşağıda belirtileceği üzere bu dönem uzun bir dağınık yerel yönetim sürecinin ardından İran coğrafyasının yeniden tek bir merkezi otorite altında toplandığı bir dönemdir. Aynı zamanda Safeviler dönemi İran halkları üzerinde pek çok siyasi, dini, sosyo-kültürel açılardan köklü değişimlerin oturtulduğu bir yapı taşımaktadır. İran coğrafyasının bugün kü dini- siyasi hali temellerini nbu dönemin değişimlerinden almaktadır. Dolayısıyla bu dönemin ertesine gelen Afşartlar Hanedanı, Bölgesel Zandiye Hükümeti ve Kacar Hanedanlığı -ki tezimizin ana konusu bu dönem içerisinde geçen örnekler ile şekillendirilmiştir.- dönemlerine büyük etkilerde bulunmuştur. Kacar Hanedanlığı dönemi içerisinde gerek dünya konjunktürü açısından gereksede dönemin dayatmış olduğu şartlardan kaynaklanan bir arayış durumu vuku bulmuştur. Bu arayış eleştirel bir mana taşımakta olup ekseriyetle sosyo siyasi ve politik meseleleri ele almaktadır. Eleştirel hareket gittikçe yerini örgütlü toplumsal veya örgütlü entelijans bir yapı kazanmış ülkenin entelektüel camiasında derin hareketlenmeler oluşturmuştur. Bu hareketler ileride değineceğimiz gibi çeşitli yayınların ortaya çıkışına zemin teşkil eder. Ancak biz bu bölüm altında bütün bu gelişmelerin öncesinde bir tarihi alt yapının temel bilgilerini vereceğiz.

1.1. Safeviler Dönemi*

İran'da Safeviler'den öncesine kadar Osmanlı İmparatorluğu¹ ya da Mısır Memlukları İmparatorluğu gibi önemli bir hükümet olmamıştır. Şah İsmail M. 1501² (H. 906) yılının yazında, Ak Koyunluları yenerek Tebriz'de, Safeviler hanedanının Şahı olarak tahta oturdu. Şah İsmail'in önderliğindeki hükümet onun vefatına kadar (M. 1524/ H. 930) egemenliğini sürdürmüştür. Şah İsmail, Sultan Ali'den sonra Erdebil tarikatının büyük müşidi oldu. Şah İsmail'in büyük başarısı baba ve atalarının kendilerini atadıkları yolun politik gücünü kazanmasını sağlamaktaydı. Safeviye devletinin ilahi ve dini yapısını Divan ve Saltanat temelli hükümet yapısına³ dökmeyi başarmıştır.⁴ Şah İsmail dönemini, İran'ın yeni tarihinin başlangıcı olduğunu kabullenmesek de, bunu bilmeliyiz ki Şah İsmail hükümeti ile yeni bir dönem başlamıştır. Safeviler tarihi, İran'da asırlarca yabancıların müdahale ettikleri, siyasi kargaşalara karşı iktidarlarını sürdürmüşlerdir.⁵ Safeviler döneminin başlıca belirgin özelliklerinden olan saltanat geleneğinin yeniden canlanması**, İran'ın tarihi coğrafyasının ele alınması, yeni politik ve askeri yapıların oluşumu, ülkenin resmi mezhebi olarak Teşeyyu'u (Siilik)*** yayması, İran coğrafyasına bir İslam itikadının oluşumu, İran yeni tarihinde divanîyet ve siyaset alanında başta Farsça'nın ilerlemesi, özgün bir kültürün oluşumu ve yükselişi⁶, merkezi bir divan

* Çeşitli söyleniş tarzları: Safeviyan, Safeviye (صفوییه؛صفویان).

¹ İslam tarihinde, Halife adını kullanan Monarşi rejimleri (نظام سلطنتی ولی حکمرانی با نام خلافت) olan hükümetler, yedi tane dir. Hilafet-i Raşide, Hilafet-i Emevi, Hilafet-i Abbasi, Hilafet-i Fatımi, Hilafet-i Emevi Endülüs, Hilafet-i Abbasi Kahire, Hilafet-i Osmanî. Bkz: Muhammed Hüseyin Emir Erduş, “**Monasebat-ı İran ve Osmanî Dar Asr-i Safeviye**”, Zamane Dergisi (Endişe ve Tarih-i Siyasi-i İran-i Muasır), S. 50, 2006, s. 4-12.

² Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 412. Bu sayfada, Şah İsmail'in tahta oturma tarihini H. 907 söylemiştir.

³ Bu merkezi divanî sistemde, hâkim tabakanın asıl unsurları üçe ayrılıyordu: Şah, Devlet-i Bürokrasi sistemin üyeleri, Eyaletlerin Hâkimleri. Daryuş Navidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-i Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 1.bs., 2007, s. 51.

⁴ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 45; **The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)**, Middle East Center Research Monograph number 1, Salt Lake, University of Utah Dergisi, 1969, s. 5; Roger Savory, **Iran Under the Safawids**, 1980, s. 45-46.

⁵ Daha önceki Türkmen Hanedanlar kısa süreli bile olsa benzer hedeflere ulaşmışlardı, militer ve politik gelişmelerle komşu güçler örneğin; Osmanlı ve Timuriler'in önünde iktidarlarını korudukları ve Cihanşah ve Uzun Hasan gibi kurdukları yeni hükümetlere rağmen bu iktidarlar geçiciydi. Az önce adı geçen hükümetler bile uzun ömürlü siyasi bir yapı oluşturamamışlardır. Bkz: **Tarih İran, Devreyi Safeviyan**, Pajuhesh Az Daneshgah Cambrige, Çev: Yagub Ajand, Tahran, Cami Yayınları, 2001, s. 7.

** Farsça söyleyişi, İhya (احیاء)

*** Farsça söyleyişi, Teşeyyu (تشیع)

⁶ Safeviye döneminden günümüze kadar gelmiş olan ve hala mimarı açıdan günümüzün en değerli eserleri bu dönemden kalmıştır. Safeviler dönemine ait ünlü sanatçılar(Resim, Hat): Ağa Rıza (Rıza Abbasi, Şah

sisteminin oluşumu ⁷, İran halkının fikri hayatında önemli adımların atılmasını sayabiliriz.⁸

Safaviye devleti'nin dünya tarihinde, Osmanlı hükümeti ile ilişkileri bazında önemli bir rol oynamaktadır. Bu dönemde İslâm dünyasındaki dini ve siyasal ayrımlar belirgindir. Batı güçleriyle birleşme politikası, batı Avrupa'nın tarihiyle doğrudan iletişim kurmakt manasına gelmektedir.⁹

XIV. Yüzyılın başlarında Erdebil'de, Sünni bir tarikat olarak ortaya çıkan Safeviler, Şeyh Taceddin İbrahim-i Gilani'nin öğrencisi ve damadı olan Şeyh Safiyeddin İshak, Safeviye tarikatının esas kurucusudur. (M. 1252-1334 / H. 650-735) O dönemde, İran'da, İlhanlar İmparatorluğu hüküm sürdürmekteydi.¹⁰ Şeyh Safiyeddin'in altıncı nesil torunu olan İsmail'in 1501'de Tebriz'de şahlığını ilan eden, İsmail'in babası Şeyh Haydar (M. 1460–1488) ve dedesi Şeyh Cüneyd¹¹ (M. 1447–1460), Safeviye Tarikatı'nın başlıca karakterlerindendi. Bu büyük tarikatın, merkezi Hazar denizinin Güney Batı'sında var olan Erdebil şehriydi. Bu tarikatın başlangıç tarihi, İslam'ın diğer fırkalarının tarihiyle farklı, zirvedeki günlerinin, siyasi ilerlemesi ve değişimi oldukça da farklıydı. Safeviler'in Erdebil'de kurulmuş, küçük Sünni bir tarikattan zamanla İran'a hükmeden siyasal bir güce dönüşmesi¹², Sünni bir Şeyhlik'ten Şiiliğe geçişi¹³ (mezhep ayrılığı)

Abbas'ın kendi ressamı), Ali Rıza Abbasi Tebrizi(Hattat), Mir İmad-i Hasani Kazvini(Safevi, Osmanlı ve Hint Gurkaniler döneminde büyük Nastalik (bir çeşit yazı sanatı) hat yazarıydı, hayattayken yazıları altınla eşbedeldi), Celaleddin-i Hüseyini (Ağa Mirek, bazı resimlerini Fil dişi üzerinde çizirdi), Muhammet İsfehani(Hattat). Diğer sanatlardan ise Halıcılık(Zer ve İpek tellerden üretilen değerli halılar), Mina kari(Cam Sanatı), Minyatür, Tezhip, Münebbet Sanatı, Mücevherçilik, Silika Fayans tanınan sanat, Safeviye döneminin Endud Kaşi'si(fayans) dir. Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs, Egbal Yayınları, 1962, s. 461-477.

⁷ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs, Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 46-47; Bürokrasi (دیوان سالاری) ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz: Monşi, **History of Şah Abbas**, t.y, s. 228; Daryuş Navidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-ı Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Neşr-ı Ney Yayınları, 1.bs, 2007, s. 56-66.

⁸ Dr. Abdulah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs, Egbal Yayınları, 1962, s. 408.

⁹ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs, Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 46.

¹⁰ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 408- 409.

¹¹ M. 1470 yılları, Şeyh Cüneyd ve daha sonra oğlu Şeyh Haydar Akkoyunlu Hanedanı'ndan evlendiler. Böylece kendilerini saltanati hanedana bağlamış oldular. Daryuş Nevidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-ı Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Neşr-i Ney Yayınları, 1. bs., 2007, s. 47; Petrosfski, **İslam Dar İran**, Çev: Kerim Keşavarz, Tahran, Peyam Yayınları, 7. bs., 1974, s. 385.

¹² Bkz. Voltaire Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev: Tevfik Bryıkloğlu, Ankara, 1992, s. 7.

Osmanlı hükümetiyle iki asırdan uzun süren komşuluklarının ilk yüz elli yılı boyunca çoğu kez birbirleriyle savaşmalarına nende olmuştur.¹⁴ Bununla beraber Kısa süreli barış zamanlarında birbirlerine karşı temkinli bir siyaset izlemişlerdir. M. 1624'ten sonra on beş yıl süren bir savaş süreci başlamış olup, Osmanlı ile ilişkin olarak dini sorunlarla birlikte siyasi ve ekonomik sorunlar da yaşanmıştır.¹⁵

İslam tarihinde, Hz. Muhammet dönemindeki din ve devletin bağlantısı görüldüğü gibi Safeviler hükümetinin -özellikle Şeyh Safiyeddin'nin hayatında- özelliklerinden birisiydi. Mezhebi açısından bulunduğu mevki onu sağlam bir şekilde diğer Müslüman olmayan Moğollara, Türkmenler ve bazı diğer Türk boyları arasında daha bilinçlilik* ve özgünlük kazandırmaktaydı, kendisi yaşam sürecinde pek sonuçlarını göremezse bile gelecekte büyük etkileri görülmektedir. Bunlara rağmen Şeyh Safiyeddin'nin rolü sadece bu tarikatı kurmakta değil, onun çok büyük sayıda takipçisinin var olması¹⁶ ve kendi tarikatına getirttiği refah, gelişme**, vakıflar*** ile sağlam bir temelle tarikatını kuvvetlendirmesi oldukça büyük bir başarıdır.¹⁷ Şeyh Safiyeddin'nin İslamı yenileme düşüncesi Fıkıhçılarının önyargılarıyla ve bidatgozarların (dine sonradan yenilik ekleyen)**** düşündüklerinden farklıydı, en büyük amacı bir nevi Şii İran yaratmaktı.

---

¹³ Roger Savory, "Safawids," *EI, VIII*, t.y, s. 766.

¹⁴ İran coğrafyasına hakim olan unsurlar ile Osmanlı arasındaki ilk ciddi savaş, Ankara Çubuk savaşı adıyla Timur ile Yıldırım Bayezit arasında döneminde olmuştur. İkincisi Akkoyunlulardan Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet döneminde vuku bulmuştur. Safevilerle ise Çaldıran savaşı diğer savaşlarının başlangıcıdır. Bkz: Erduş, Mohammet Hüseyin Emir, "**Monasebat-ı İran ve Osmani Dar Asr-ı Safeviye**", *Zamane Dergisi (Endişe ve Tarih-i Siyasi-i İran-ı Muasır)*, S. 50, 2006, s. 4-12.

¹⁵ Osmanlı ile savaşlardan dolayı payitahtın güvenliğini arttırmak için Şah Abbas, M. 1597-1598 yıllarında payitahtı Kazvin'den İsfahan'a doğru değişti. Şah Abbas, batı ile kurduğu ilişkiler, ardından batı komşusuna karşı uluslararası bir ittifak oluşturma ve ipek yolunun istikametini değiştirme gayretleri incelendiğinde bu husus daha iyi anlaşılmaktadır. Daha fazla bilgi için, Bkz: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeeyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 46.

* Agah (آگاه), aydın, bilinçli demektir.

¹⁶ Daryuş Nevidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-ı Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 1. bs., 2007, s. 47.

** Roneg (رونق), Türkçe'de gelişme, yayılma karşılığıdır.

*** Farsçası Mevkufat (موقوفات) dır.

¹⁷ Mevkufat konusunda Bkz: M.H.M. Nehcevani, "**Fermani az Feramine Devre-i Moğol**", Tebriz, C: 5, 1953, s. 8-40.

**** Bidatgozarlık (بدعتگذاری), sözcük olarak her hangi bir konu ile ilgili yeni bir usulu ilk olarak uygulamak, daha önce hiç yapılmayan bir eyleme bidat koymak denir. Fıkhi açıdan her hangi bir geçerli neden söylemeksizin dine bir şey eklemek yahut ondan bir şey azaltmak anlamını taşımaktadır. İslam dininde

Şah İsmail 1501 yılında Akkoyunlu şehzadesini yendikten sonra Tebriz'i ele geçirir. Devletin resmi mezhebi Şiilik mezhebi ilan edilmiştir.¹⁸ Şiilik mezhebinin dini hükümlerini nadir Fıkıhçılar* biliyordu, iyi bir kaynak araştırma sırasında Moğollar dönemi ünlü fakih, İbn-i Mutehher-i-Helli'den (M. 1325 / H. 726) *Kavaid-ül Ehkam Fi Marifet-ül Helal ve Haram*** kitabına rastladılar. Eser Arapça olduğu için kitabı Farsça'ya çevirip öyle kullanmışlardır.¹⁹ Tarikatın Şeyh Cüneyd zamanında başlayan güçlü bir siyasal organizasyona dönüşme süreci adım adım tamamlanırken, bir yandan da Türk-İslam tarihini derinden etkileyen bir gelişme oldu.

İslam âleminin içerisinde, İran'da kurulan Şii Safevi devleti, bu bölgede istikrarı sağlamakla birlikte aynı coğrafyanın İslam dünyasındaki siyasi, iktisadi ve kültürel rolünü en aza indirdiği gibi, Anadolu ile Türkistan arasındaki irtibatı kesmekle Anadolu'nun güneyinden ve doğusundan önemli nüfus yoğunluğunun Azerbaycan'a göç etmesine neden olacaktı.²⁰ Şeyh Safiyeddin'in Sünni olduğu su götürmez bir gerçektir, ama inançları hakkında kesin bir şey söylenmemekle birlikte, yaşadığı asırdaki Sünnilikle uyuşmamaktaydı. Şafii mezhebiniydi. Bir rivayete göre Şafii mezhebi Şiiliğe çok benzeyen mezhep olduğu için, o dönemdeki Sünnilik takiyyesi*** yapan Şiiler bu mezhebi tercih ediyorlardı.²¹ Şey Safiyeddin'in vefatından yüz yılı aşkın bir süre zarfından sonra onun yerine gelen halefleri²², Şeyh Safiyeddin'in öğretilerine ait bir delil

---

her türlü hüküm ya vahiy ya da geçerli bir hadis'te ispatlanmalı olduğu için bidetler büyük günah oldukları için sapmaların nedeni olarak sayılmaktadır. Bkz: Kazemi, Eni, **Hz. Ali, Nehc-ül Belage**, 1.bölüm, Hutbe: 17.

¹⁸ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, Tahran, Resa Yayınları, 1.bs., 1998, s. 44; Savory, **Iran under the Safawids**, 1980, s. 24-26.

* Farsçası Fogaha (فقها) dır.

** Arapça yazılışı: قواعد الاحكام في معرفة الحلال والحرام

¹⁹ Ayet-ül Lah Abu Mensur Hasan İbn-i Yusuf İbn-i Ali İbn-i Murahher-i Asadi, Allame Helli adıyla ünlü olan Şii büyük âlimlerinden sayılmaktadır. Safeviler bu kitapta gelmekte olan İslami hükümlerle ülkeyi idare ediyorlardı. Bkz: <http://www.ofoghhawzah.ir/showdata.aspx?dataid=918077>.

²⁰ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, İstanbul, 1999, s. 175-176.

*** Bir dinin mezhebine bağlı olupta azınlıkta kalmak ya da baskıya uğramak sonucunda hakim olan diğer din veya mezhebin yaşayış tarzından mış gibi rol yapmak.

²¹ **Tarih-i İran, Devreyi Safeviyan**, Pajuhesh Az Daneshgah Cambridge Çev: Yagub Ajand, Tahran, Cami Yayınları, 2001, s. 13.

²² Caneşin (جانشین) halef anlamına gelmektedir. M. 1449 yılında Şeyh Sefi'nin haleflerinden birisi olan Şeyh Ali, mezhebini değiştirerek Şiiliğe geçmiştir. Daryuş Nevidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-ı Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 1. bs., 2007, s. 47.

bulduklarına dair hiçbir kaynak mevcut değildir.* Şah İsmail'in dini eğitimi hakkında birkaç konuya değinecek olursak: İsmail'in Lahican'dayken eğitimi yerinde önem taşımaktadır. Sultan Akkoyunlu Rüstem'in elinden kaçarken Lahican'da sığınmıştır. M. 1494'ten (H. 899) beş yıla kadar süren sığınma halini kendisini Hz. Ali'ye bağlayan, Lahican'ın o dönem ki hâkimi, Mirza Ali'nin çevresinde gerçekleşmiştir. Mirza Ali Şemseddin Lahican-i²⁴, Şah İsmail'in eğitilmesini istedi. Bu hoca Şah İsmail'in üstünde çok büyük etki bırakmıştır. Şah İsmail'in Şahlık tahtına oturduktan sonra, Sadaret makamını elde etti, ayrıca en yüksek dini makamını sahiplendi. Daha sonraki senelerde şehzadeleri de eğitmeye başladı. Şah İsmail'in Türkçe şiirlerinden, gönlünü verdiği inanç kolayca anlaşılmaktadır.

Şah İsmail'in düşünceleri, inançları ve politik hedeflerine bakılırsa onun bir Şii teokrasi modelini öne sürerek kendisini İlahi-Şah konumunda tek hâkim kılmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. İsnâ aşeri Şiiliğinden** vazgeçmemiştir. Bu tarz Şiilikte insan hem özgürdür ve onun irade ile yapılan herşey kader olarak algılanmamaktadır²⁵ Hz. Muhammet'ten sonra, sadece on iki İmam onun meşru halifeleridir.²⁶ Bu halifelik Hz. Ali'den başlayıp, Mehdi Muhammet'le bitmektedir.

Şiilik inancına göre Hz. Mehdi (M. 874) Ekber (büyük) Geybet'ten sonra ortadan kaybolmuştur ve dünyanın sonu geldiği zaman ortaya çıkacaktır. Safeviler böylece kendilerini Hz. Muhammet'in ve Hz. Ali'nin soyundan olduklarını iddia etmişlerdir. Şeyh Safiyeddin'in soyağacını on iki kuşak öncesi Şiilerin yedinci İmamı, Hz. Musa Kazim'e nispet olarak göstermişlerdir.²⁷ Bu soyun doğru olup olmadığı günümüzde hala tartışılmaktadır. Oysaki zamanında Şah İsmail bunu kullanarak, Şiiliğe ve şahlığına güçlü meşruiyet kazandırmıştır. Mezhep konusu Safeviler'le komşusu olan Osmanlı devleti'nin

---

* Şeyh Hacı Ali (ölümü: M. 1429), daha sonraki seneler Haydar Hz. Ali'nin rüyalarında gördükleri için halk arasında manevi ve dini bir değer kazandıkları söylenmektedir. Belki de Haydari Şapka'nın yani Safeviler ordusu olan Kızılbaşların kızıl renkli şapkalarının ön iki parça olması da bundan kaynaklanmaktadır. On iki kısmın anlamı On iki İmam'ın simgesi olmasıdır.

²⁴ Hayyam, **Habib-üs Seyr**, C: 4, s. 447.

** On iki imamcı Şiilik.

²⁵ Daryuş Nevidi, **Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-ı Safevi**, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 1.bs., 2007, s. 39-40; Petroshfski, **İslam Dar İran**, Çev: Kerim Keşavarz, Tahran, Peyam Yayınları, 7.bs., 1974, s. 213-227.

²⁶ A.e, s. 39-40.

²⁷ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 409.

arasındaki mücadele ve çatışmaları tek başına açıklamaya yeterli olmasa da, ilk zamanlarda savaşın temel sebebi olarak görünüyordu. Başka bir deyişle, bu iki devletin Anadolu, Kafkasya ve Ortadoğu coğrafyasına yayılan geniş bir bölgede birbirlerine siyasi ve ekonomik bakımdan üstünlük kurma çabaları da temel etkenler arasında yer alır.

1.1.1. Safeviler'in Uluslararası İlişkileri

Şah İsmail'in (M. 1501–1524) İran ve Azerbaycan merkezli bir devlet kurarak on iki İmam Şiiiliği'ni resmi mezhep ilan edip Anadolu'da kalabalık bir mürit topluluğuyla siyasi bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Bu konu onların komşu ülkeleri ile en başta Sünni mezhebi olan Anadolu'daki Osmanlı devletini ve doğudaki Özbekler'le, Suriye'deki Memluklar'ın iyi karşılamadıkları bir durum olmuştu. Bu sebeplerden dolayı fazla sürmeden Şah İsmail Horasan'ın hâkimiyeti üzerine doğu bölgesine savaş açmakta geç kalmadı. Diğer taraftan Sünni Memluklarla yakın ilişkiler²⁸ kurmaya çalışmakla, Osmanlı devletine karşı²⁹ Venedikli'lerle yakından irtibata geçmesi onun savaşa girmek istemediğini ve komşu güçlerini -küçük bile olsa- kontrol etme çabalarını göstermektedir. En önemli politik tavrı ise Özbekler'le savaştayken diğer güçlerle ilişkilerini sağlama alma politikasıdır.

Şah İsmail'in tüm İran üzerine egemenliğinin kuruluşuyla birlikte Osmanlı ile savaşlar Batı Anadolu'dan, Orta Asya'ya uzanan coğrafyada bir Türk-İran - Şii-Türk-egemenliğin kurma çabalarıyla, Anadolu'daki Türkmen çoğunluğu dini-siyasi propaganda ile etkilemektedir.³⁰ Bu konuda öncelikle Batıdaki gelişmeler daha öncelikli olduğundan II. Bâyezid'in (M. 1481–1512) hoşgörülü bir politikayla, bu olayları takip ettiği görülmektedir. Sonraki senelerde, babasının politikalarını yetersiz bulan I.Selim (M. 1512–1520) bu durumu kabullenmeyince babasını tahttan indirip yerine geçmiştir. M. 1514'te de Şah İsmail ile savaştığı Çaldıran savaşında zafer kazanmıştır. Bu savaşla

---

²⁸ W.W. Clifford, "Some Observations on the Course of Mamluk-Safevi Relations (1502–1516/908–922) I-II", *Der İslam Dergisi*, 1993, s. 245-278.

²⁹ Adil Allouche, **Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul, Ankara Yayınları, 2001, s. 75-79.

³⁰ Metin Kunt, **Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna, Kanuni ve Çağı, Yeniçağda Osmanlı Dünyası**, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Sermet Yalçın, İstanbul 2002, s. 23.

birlikte elde edilen bazı önemli topraklar, Safevilerin, Memluklarla arasına mesafe girmesine yol açtı, onların Anadolu'ya ve Halep'e bağlayan ana yollarını engelledi. Osmanlı'ya karşı faaliyetlerden geri kalmayan Şah İsmail, I.Selim'in ölümünün ardından Avrupa devletleri ve Papalık ile bağlantı kurmaya çalıştı.³¹ I.Selim'den sonra, oğlu I.Süleyman (Kanuni) (M. 1520–1566) Mohaç zaferinden sonra Osmanlı topraklarını Orta Avrupa'ya kadar genişletti. Bu değişimlerle birlikte Osmanlı'nın uyguladığı dış politikaları da farklı bir yön kazanmış oldu. Avrupa, Akdeniz, İran ve Hint Okyanusu'nda savaşılmaya hazırlanırken, diğer taraftan yükselen batı Hıristiyanlığına karşı var olan mücadele de büyük önem kazanmış oldu. Bu arada Safeviler'e karşı üç büyük ve oldukça külfetli bir sefere çıkıldı. Birincisi M. 1533-35 yılları arasındaydı. Osmanlı devletini asıl cesaretlendiren ise M. 1524'te Şah İsmail'in ölümü ve yerine on yaşındaki oğlu Tahmasb'ın geçmesiydi. Tecrübesiz olan Tahmasb'ın tahtı devr almasıyla birlikte Safeviye'de büyük karışıklıklara kısa zaman yol açıldı. Yeni şahın çocuk yaşta olması devlet yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Kızılbaş beylerini birbirine düşürerek ülkede istikrarsızlığa yol açtı. Ayrıca Türkmenlerden bir tımarlı sipahi olan Ulema ve Bitlis hâkimi Şeref Han örneğinde³² olduğu gibi iki tarafında sınır valilerinin zamana ve zemine göre taraf değiştiren tutumları, M. 1526–28'de Anadolu'da birkaç Kızılbaş ayaklanmasının çıkmasına, Bağdat'taki Safevi valisinin Osmanlılara biat edip şah adına sikke bastırması ardından Şah Tahmasb tarafından cezalandırılması gibi olaylar da, Osmanlıların Safeviye'ye karşı savaş açmalarına neden oldu.³³ Bu seferlerin sonuncusu M. 1554 yılında düzenlenmiştir. Yaklaşık bir yıl sonrası M.1555 (Ş. 934) Amasya'da Osmanlı devleti ile sulh antlaşması yapılmıştır.³⁴ Genel olarak Şah Tahmasb dış politikada daha çok savunmacı bir politika izlemiştir. Osmanlılar ile savaşlarda emniyeti sağlamak için payitahtı Tebriz'den Kazvin'e değiştirmiştir.³⁵ Bahs ettiğimiz savaşlardan elde edilen sonuç ise: Osmanlı'nın, Safeviye'ni yok edemeyeceği, Safeviye'de Kızılbaşları kullanarak Osmanlı'ya zarar veremeyeceği ortaya çıkmış oldu. Her iki tarafta

---

³¹ S. N.Fisher, "The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512," Illinois Studies in the Social Sciences Dergisi, Vol: 30. No: 1, 1954, s. 89-90.

³² Bu kunuyla ilgili, Bkz: **Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire**, Çev. Hicabi Kırılancıç, İstanbul 2001, s. 29-32.

³³ Feridun Emecen, **İrakeyn Seferi**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DİA), XIX, 1999, s. 116-117.

³⁴ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İnan from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, Tahrán, Resa Yayınları, 1.bs., 1998, s. 45-46.

³⁵ A.e., s. 45.

başka bir çerçevede siyasi, ekonomik, düşmanı arkadan vuracak ittifak arayışları politikalarıyla rekabetlerini yürütmüşlerdir.

1.1.2. Safeviye Şahları, Ünlü Alimlerle Şii Fukaha ve Kitaplar³⁶

Şahlar

- Şah İsmail-i Evvel (I. İsmail) (M. 1501-1523 / Ş. 880-902 / H. 907-930)³⁷
- Şah Tahmasb-i Evvel (I. Tahmasb) (M. 1523-1576 / Ş. 902-955 / H.930-984)³⁸
- Şah İsmail-i Dovvom* (II. İsmail) (M. 1576–1577 / Ş. 955-956 / H. 984-985)³⁹
- Şah Muhammet Hodabende (M. 1577-1587 / Ş. 956-966 / H. 985-996)⁴⁰
- Şah Abbas-i Evvel (I. Abbas) (M. 1587⁴¹-1628 / Ş. 966-1007/ H. 996- 1038)⁴²
- Şah Safiyeddin (M. 1628-1642 / Ş. 1007-1021/ H. 1038-1052)⁴³
- Şah Abbas-i Dovvom (II. Abbas) (M. 1642-1666 / Ş. 1021-1045 / H. 1052-1078)⁴⁴
- Şah Süleyman (M. 1666-1693 / Ş. 1045-1072 / H. 1077-1106)⁴⁵

³⁶ Sefa Zebih-ül Lah, **Tarih-i Edebiyat-ı İran**, Ferdows Yayınları, 1988, s. 27; Abdül Hüseyin Nevaayi Abasgoli Gaffari Ferd, **Tarih-i Tehevlat-ı Siyasi, İktisadı ve Ferheng-i İran Dar Devre-i Kacar**, Tahran, 2002, s. 1-20.

³⁷ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 410-416.

³⁸ Elli dört sene altı ay şahlık süresi vardır. 984 H. Vefat etmiştir. A.e., s. 416-418.

* Dovvom ikinci demektir.

³⁹ Bir sene saltanat etmiştir. H. 985 tarihinde ölmüş ya da öldürülmüştür. A.e., s. 419.

⁴⁰ H. 995 senesinde saltanattan ikinci kez olarak istifa edip saltanatı oğlu Abbas'a bırakmıştır. A.e., s. 419.

⁴¹ John Foran'ın yadısına göre Şah Tehmasb'ın M. 1576 yılında ölümünden tam on iki sene iç ve dış karmaşadan sonra onun, on yedi yaşındaki torunu, Abbas Ekim 1588 yılında saltanat tahtına oturmayı başarmıştır. Bu kaynak dikkate alındığında yukarıdaki tarihlerin resmi şahlık tarih olmadığına sadece bir şah'ın ölümünden diğer varislerinin yerine geçiş süresi olmalıdır. Bkz: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, Tahran, Resa Yayınları, 1.bs., 1998, s. 46.

⁴² Büyük Şah Abbas adıyla ünlü olan Safevi hanedanının beşinci şahı kırk iki sene boyunca büyük şahlık sürmüştür. Bu çalışma sırf tarihi olaylar üzerine yapılan bir çalışma kategorisini kapsamadığı için ilk iki şahı anlatmakla yetinmiştir. Fazla Bilgi için, Bkz: Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 420-425.

⁴³ A.e., s. 425-426.

⁴⁴ On yaşındayken şah oldu. Çeşitli dinleri saygıyla karşıladı. İman kalbi bir emirdir, derdi ve sadece Allah'ın batine hakim olduğuna inanırdı. Şahın zahiri bir makama sahip olduğunu söylemiştir. A.e., s 426-427.

- Şah Sultan Hüseyin (M. 1693-1722 / Ş. 1072-1101 / H. 1105-1135)⁴⁶
- Şah Tahmasb-i Dovvom (II. Tahmasb) (M. 1722-1732 / Ş. 1101-1111 / H. 1135-1145)⁴⁷
- Şah Abbas-i Sevvom* (III. Abbas) (M. 1732-1735 / Ş. 1111-1114 / H. 1145-1148)⁴⁸
- Şah İsmail-i Sevvom (III. İsmail) (8aylıkta şah oldu, Nadir Şah'ın resmen tac koymasına (H. 1148) kadar krallığı sürmüştür. On dört yaşındayken ölmüştür.)⁴⁹

Ünlü Âlimler

Molla Muhammet Muhsin-i Feyz-i Kaşani (Mevlana Feyz-i Kaşani), Beha-ed Din-i Muhammet İbn-i Hüseyin-i Amoli (Şeyh-i Behayi), Mir Burhaneddin-i Muhammet Bagir-i Esterabadi (Mirdamad), Mevlana Muhammet Bagir-i Mir Hüseyini Fenderski (Mir Fenderski), Muhammet Bagir-i Meclisi (Allame Meclisi), Sedr-ed Din-i Muhammet İbn-i İbrahim-i Gavam-i Şirazi (Molla Sedrra), Seyit Nimet-ül Lah Cezayiri...⁵⁰

⁴⁵ Şah Abbas-i Dovvom'un en büyük oğlu olan Sefi Mirza, Şah Süleyman adıyla tahta oturdu. Yirmi dokuz yıl hükümet etti. Şah Süleyman'dan sonra Safeviye saltanatı çöküşe doğru yöneliyordu. A.e., s. 428.

⁴⁶ Bu şah döneminde Afganlar'ın İran'a saldırısı ve Şah'ın çevresinin hainliği yüzünden yenilgisi, sonunda saltanat tacını yedi ay süren İsfahan'ın kuşatmasının ardından, Afganlar'a teslim etti. Aslında Şah Sultan Hüseyin bir bakımdan son Safevi Şah'ı sayılabilir. A.e., s. 429-436; Muhammet Hüseyin Müstevfi, **Zübdet-üt Tevarih**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1996, s. 132.

⁴⁷ Tahmasb Mirza Şah Sultan Hüseyin'den sonra kendisine şahlık lakabını verdi ve Mazenderan'ın Fereh Abad bölgesinde, görünüşte Feth Ali Han-i Kacar'ın desteğiyle şahlığını sürdürmüştür. Daha sonra Nadir Şa-ı Afşar sayesinde İsfahana şah olarak girmiştir. A.e., s. 436-439; Stanford Jay Shaw, **Tarih-i İmparatori-i Osmani ve Türkiye-i Cedit**, Çev: Mahmut Ramazanzadeh, Meşhed, 1991, s. 413.

* Farsça'da Sevvom, üçüncü demektir.

⁴⁸ Şah Tehmasb'ın Osmanlı devletinden yenilgisi bu olayı duyan başarılı savaşçı Nadir Goli'ni sinirlenmesi sonucunda Şahlıktan azl edilip Üçüncü Tehmasb'ın kaç aylık olan oğlu Şah Abbas-i Sevvom'u onun yerine geçirmiştir. Böylece M. 1732 (H. 1145)'de Nadir Goli kendisi Naib-ül Saltana olarak görevleri üstlenmiştir. Muhammet Hüseyin Müstevfi, **Zübdet-üt Tevarih**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1996, s. 158; Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 440.

⁴⁹ Şah Abbas-i Sevvom ile ilgili, Bknz: K.Z.Aşrafiyan ve M.R.Arunova, **Devlati Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamit Emin, Tahran, Tahran Üniveritesi yayınları, 1978, s. 66; Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 441. Şah İsmail-i Sevvom ile ilgili, Bkz: **Dehkoda** sözlüğü (Farhange Dehhuda Bkz: <http://www.loghatnaameh.com/dekhodaletterindex-fa.html>). **Dehhuda** sözlüğü ünlü ve değerli bir ansiklopedi olduğunu bildiğimize rağmen Şah Abbas-i Sevvom ile ilgili her hangi bir kayıt bulunmadı. Bu iki son şah aslında bir şah olup kaynaklarda isim olarak yanlışlıkla bazen İsmail bazen de Abbas olarak geçmiş olabilir. Yalnız Dehkoda'da Safevi şah'ı adlanan Şah İsmail-i Sevvom'un babası Seyyit Murtaza, annesi ise Sultan Hüseyin'in kızıdır.

⁵⁰ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 467-469.

Ünlü kitaplar

Sefvet-üs-Sefa, Alem Arayi Emîni, Habîb-üs Seyr, Futuhat-i Şahi, Bedayi-ül Vekayi, Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tehmasb, Tohfey-i Sami, Tarih-i Reşidi, Ahsen-ül Tevârih, Hülâset-üt-Tevârih, Alem Aray-i Abbasi, Hülâset-us Seyr, Kısas-ül Hakani, Haled-i Berin, Alem Aray-i Şah İsmail, Zubdet-üt Tevârih, Tezkerat-ül Muluk, Tarih-i Hezin...⁵¹

Ünlü Tarih Yazarları ve Şairler

Yazarlardan, İskender Bey Münşi, Hasan Bey Rumlu, Ahmad Münşi Kumi söylenebilir.⁵² Şair olarak, Mirza Muhammet Ali Saib-i Tebrizi, Ebutalib Kelim Kaşani (Hemadan kökenli), Muhteşem Kaşani, Fuzuli, Vahşi-i Bafgi, Mirza Muhammet Rezi (Mir Rezi Artimani) deninebilir.⁵³

1.2. Afşarlar* Dönemi

Afşarlar M. 1735-1795/ H. 1148-1210'da Irak, Kafkasya, Hint Yarımadasına kadar uzanan büyük araziye hükümdarlık etmiştir. Afşarlar Kabilesinin iki büyük kolu vardı: Gasımlu ve Gerahlu**. Safeviler döneminde Şah İsmail, Türkmenlerin ve Özbeklerin saldırılarını önlemek için Gerahluları Azerbaycan bölgesinden Horasan'ın Kuzey'i ve Kuzey Doğusu Dargaz*** Şehri'nin civarına gönderdi.⁵⁴ Kurucususu ise Nadir Şah⁵⁵ (M. 1687 / H. 1098/ Ş. 1066) Afşarlar Kabilesi'nin Gerahlu soyundandır. (Nadir Şah'ın hükümdarlık seneleri toplam on iki senedir: M. 1735-1747 / H. 1148-1160) Nadir

⁵¹ Sefa Zebih-ül Lah, **Tarih-i Edebiyat-ı İnan**, Ferdows Yayınları, 1988, s. 27.

⁵² Tarih Yazarlarıyla ilgili bkz: Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İnan**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 470-471.

⁵³ Şairler ile ilgili bkz: A.e, s. 461-467.

* Afşarlar(افشاریان).

** Çeşitli söyleniş tarzları, Erahloo, Gerahloo, Geragloo (ارخلو، قراخلو، قراقلو).

*** Eski ismi ile Abiverd, Kuzey'den Türkmenistan Cumhuriyeti ile sınırdır.

⁵⁴ Mirza Mehdi Han Asterabadi, **Cihangüşa-ı Nadir-i**, ed. Mani Kaşani, Tahran, HamYayınları, 1978, s. 26-27.

⁵⁵ Asıl adı Nadir Goli, on sekiz yaşındayken Harezmi Özbekler'i tarafından annesiyle birlikte esir oldu, kısa bir süre sonra kaçmayı başarıp Horasan'a geldi. Horasan'daki saldırıları başarıyla bastırdıktan sonra küçük bir gurup toplayarak Horasan'ın birkaç bölgesini kendi yönetimi altına aldı. O dönemde İsmi Nadir Goli Bey'e değiştirdi. Sir Percy Molesworth Sykes, **Tarih-i İnan**, C: 2, t.y, s. 385.

Şah, Mahmud-i Afgani önderliğiyle İsfahan'ı aldıktan sonra Şah Sultan Hüseyin-i Safevi'ni öldürmüşlerdir. İsfahan'ın çöküşüyle Şah Sultan Hüseyin'in oğlu, Şah Tahmasb-i Dovvom (II. Tahmasb) Kazvin'e gidip orada Şahlığını ilan etmiştir. Ama tüm bölgelerdeki hâkimler Şah Tehmasb-i Dovvom'a itaat etmemişlerdir. Böylece ülkedeki kargaşa günden güne artmıştır. Safeviler'in kurduğu merkezi devlet anlayışı yıkılmak üzere iken tekrar Müluk-üt Tevayifi ve kabileler sistemi güçlenmeye başlamıştır. Afganlar ise sadece İsfahan ve çevresine hükümdarlık edebilmekteydiler. Kısa bir süre sonra Mahmud-i Afgani, amcası oğlu Aşref-i Afgan tarafından öldürülmüştür.⁵⁶ (M. 1724 / H. 1137) Diğer yandan Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları İran'ın bazı bölgelerini kendi hükümdarlıkları altına almışlardır.⁵⁷ Bu sırada Özbekler ve Melik Mahmud-i Sistani'nin saldırılarının önünde geçebilecek tek güç, Nadir Goli Afşar olduğu için bölgede büyük bir ün kazanmıştır. Şah Tahmasb ordusuna katılmayı isteyince kabul edilmiştir. Nadir Goli Afşar M. 1726 (H. 1139) senesinde Şah Tahmasb'a katıldı. Onlar birlikte Horasan'ı egemenliği altına aldıktan sonra⁵⁸ Nadir şah Horasan Vali'liğine tayin oldu. Şah Tahmasb'ın gücünü arttırmak için yedi sene boyunca Afganlarla savaştı, üç çatışmada - Mehmandust-i Damgan, Morçe Hort-i İsfahan, Zargan-i Fars – güçlerine karşı zafer kazandı.⁵⁹ Ruslar ile savaşıp, Rus güçlerini İran'ın kuzeyinden çıkarmayı başarmıştır, yalnız Osmanlılarla savaşınca Doğu'da bir kargaşa çıkmıştır. Osmanlılar ile savaşı yarıda bırakınca, Şah Tahmasb savaşa devam etmek istemiş, ama savaşı kaybetmiştir. Bunun sonucunda M. 1732 (H. 1145) tarihinde bir anlaşmayla Azerbaycan'ın bazı bölümlerini Osmanlı'ya vermiştir. Bu olaylar ardından Nadir, Aşiret büyüklerini toplayıp onların Şah Tehmasb'ı azl etmeye ikna edip oğlu Şah Abbas-ı Sevvom (III. Abbas) -M. 07.09. 1732 / H. 17.3.1145- babanın yerine geçmesini sağlamıştır.⁶⁰ Kendisi de Naib-üs Saltana olmuştur. Böylece asıl güç kendi ellerine geçmiştir.⁶¹ İki seneye kadar Nadir, Azerbaycan'ın tümü ve Gürcistan'ı, Osmanlılardan

---

⁵⁶ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 434.

⁵⁷ A.e. , s. 435.

⁵⁸ Mirza Mehdi Han-ı Asterabadi, **Cihangüşa-i Nadir-i**, ed. Mani Kaşani, Tahran, HamYayınları, 1978, s. 59-61; Muhammet Hüseyin Müstevfi, **Zübdet-üt Tevarih**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1996, s. 183.

⁵⁹ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 439.

⁶⁰ A.e., s. 440.

⁶¹ K.Z.Aşrafiyan ve M.R.Arunova, **Devleti Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamit Emin, Tahran, Tahran Üniveristesi yayınları, 1978, s. 66.

almıştır.* Nadir Muğan Deşti adlı bir yerde tüm aşiretlerin büyüklerini ve muhtarları toplayıp artık dinlenme zamanı gelmiştir diyor. Nadir Goli'nin asıl amacını bildikleri için bu toplantının sonucu Şah Abbas-i Sevvom'un(III. Abbas) azli, onun yerine Nadir Goli Afşar'ın Şahlığıydı. Nadir Şah resmi olarak M. 1735 (H. 1148) tarihinde Şahlık tacını giydi⁶² ve Afşarlar Hanedanını kurdu. Nadir Şah, on iki sene süren şahlık yıllarında sürekli savaştı, Bahreyn, Kandahar, Harezmi, Buhara vb. ki en önemlisi Hindistan'ı fethetti. Hindistan'da barınan isyancı Afgan subaylarını, kendisine teslim edilmesini istedi. Hindistan devleti isteğine olumlu yanıt vermeyince Hindistan'a savaş açtı. Kornal adlı savaşla Hindistan'ı yendi ve Delhi'yi fethetti. Nadir Şah'ın Hindistan'dan getirdiği ganimetler Safeviye devletinin yıllık gelirinin hemen hemen on katıydı. Bu savaşla Nadir Şah Kuh-i Nur, Derya-ı Nur, Taht-ı Tavus ve Kore-i Cevahir Nişan adlı çok ünlü mücevherleri ele geçirdi.⁶³ Nadir Şah sayıca az olduğu ordusuyla Hindistan'ın fillerden oluşan büyük ordusunu büyük bir askeri stratejiyle maklup ettikten sonra, Hindistan'daki Moğol asıllı Gurkani'ler Hanedanı'nın gücünü azalttı ve çöküşleri kaçınılmaz oldu. Bir süre sonra İngiltere'ye ait Doğu Hintistan Kumpanyası-şirketi- Hindistan'ı ele geçirdi. Azerbaycan (Aran), Ermenistan, Dağıstan, Gürcistan, Türkmenistan, Afganistan, Beluçistan (Pakistan), Bahreyn, Katar, Kaşmir... Nadir Şah'ın dönemindeki iller olarak geçiyordu.⁶⁴

Nadir Şah hayatının büyük bölümünü muharebede geçirdiği için oldukça kuralcı ve sert bir insan olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu sırada Mazenderan iline bağlı Savad Kuh** ormanlarında Nadir Şah'a suikast düzenlendi⁶⁵, bu olaydan sonra birinci şüpheli oğlu Rıza Goli Mirza'ydı. Kendisine suikast düzenleyen oğluna öylesine inanmıştı ki ceza olarak oğlunu kör etti. Dağıstan'daki Lezgilerle savaşı beklediğinden çok daha uzun sürdü, o sıralar Nadir Şah psikolojik olarak tam anlamıyla yıkılmıştı. Bu olaylar ardından psikolojisi iyice bozulan Nadir Şah çok daha acımasız bir

* İran orta okul üçüncü sınıf tarih kitabında Afşarlar böyle anlatılıyor.

⁶² Bu olayla ilgili Kıvam-ed Din adlı bir şair tac koyma maddesiyle ilgili Alheyru Fi Ma Vakta (الخیر فی ما وقع) şiirini söylemiştir. Bu şiir Afşarlar dönemi paralar üzerine basılmıştır. Lochart, **Nadir Shah**, Tahran, Emirkebir Yayınları, 2.bs., s. 25-37.

⁶³ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 442.

⁶⁴ K.Z.Aşrafıyan ve M.R.Arunova, **Devlete Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamid Emin, Tahran, Tahran Üniveritesi yayınları, 1978, s. 85.

** Bir dağ ismi dir. Farsçası Savad Kuh(سوادکوه)dir.

⁶⁵ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 444.

savaşçıya dönüştü. Çevresindekilere güvenmiyor, oğlunun olayından sorumlu bildiği herkesi öldürüyordu. Nadir Şah'ın masraflı savaşları için o dönemde halk fazlasıyla haraç vermek zorunda kalmış, bu da çeşitli bölgelerde isyan çıkmasına sebep olmuştu. Bu olaylar daha da psikolojisinin bozulmasına yol açtı. Nadir Şah bir gün isyanlardan birini bastırmaya giderken güvendiği birkaç Subay'ı tarafından bir gece çadırında öldürüldü.⁶⁶(Haziran 1747)

Nadir Şah, dini açıdan Şii'lik ya da Sünnilik üstünde durmamakla beraber kimisine göre Şii idi kimilerine göre Şii'liğin Sünnilikle birleşmesi için çalışmıştır⁶⁷, kimisine göre de gerektiği zaman onu kullanmıştır.⁶⁸ L. Lochart'a göre dini taassubu yoktu sadece günlük siyasete göre bazen Sünniliği bazen de Şii'liği öne çıkarmıştır. İran tarihinde ise Nadir Şah bir siyaset adamından ziyade cesur bir savaşçı olarak tanımlanmaktadır. Çünkü hayatını genellikle savaş meydanlarında geçirmiştir ve şehirleşmeye fazla önem vermemiştir. Nadir Şah'tan başkenti olan Meşhed (Horasan) Şehrinde kalan iki Kelat-i Naderi ve Kuh-i Horshid (Güneş Sarayı) eser vardır.

Afşarlar dönemi İran tarihinde çok önemli ve hassas bir dönemdir. Afşarlar, Rusların ve Osmanlıların ülkeye el uzatmalarını önlemiştir, ama bu kadar hassasiyetine rağmen bu dönem ile ilgili çalışılması gereken konular hala bulunmaktadır. Bunun da nedenleri arasında şunları sayabiliriz: 1) Afşarlar, Safeviler (M. 1500-1723) ve Kacarlar (M. 1795-1925), önemli iki uzun dönemli Şahlıkların ortasında daha kısa bir dönem olduğu için tartışması gereken konular ele alınmamıştır. 2) Dini ve mezhebi araçları özellikle komşu ülkelere karşı kullandığı faktörlere bakılırsa, Nadir Şah'ın komşu ülkelerle iyi münasibet kurma kanaatine varabiliriz. 3) Son hükümdarlık senelerinde Nadir Şah'ın şuursuz davranışları gösterilebilir.

---

⁶⁶ A.e., s. 445.

⁶⁷ Nadir Şah, mezheblerin birleşmesine çalışmıştır, Siyasi Muğan Deşt'i toplantısından yaklaşık on sene sonra, büyük Bağdat Savaşını (M. 1743/ H. 1156) kazanıp Etebat'ı (عتبات) ziyarete gitti ve ilk olarak büyük dini alimlerin huzuruyla Meclis-i Mezhebi Necef'ini (Encümen-i Dini Necef) kurdu, Şii ve Sünni Ulema'dan, örneğin İran'dan Molla Ali Akber Mollabaşı ve Mirza Mehdi Han-i Esterabadi, Osmanlı'dan ise büyük Müftü, Şeyh-ül İslam Abd-ül Lah İbn-i Hüseyin gibi Ulema birbiriyle konuşup müzakereler etmiştir. Bkz: Mirza Mehdi Han-ı Asterabadi, **Cihangüşa-i Naderi**, ed. Mani Kaşani, Tahrir, HamYayınları, 1978, s. 300; Muhammet Kazem-i Mervi, **Alem Ara-i Nadir-i**, Tahrir, Entesarat-i Elmi Yayınları, M. 1985/ Ş. 1364, C: 3, s. 984.

⁶⁸ L.Laurence Lochart, **Engeraz-i Selsele-i Safeviye ve Estila-i Efagene**, s. 187, 189.

Nadir Şah'tan sonra ordusu dağıldı. Nadir Şah'ın yeğeni Ali Goli Han Şah'ın ölümünden kısa bir süre önce isyan etti. Şah ölünce işleri daha da kolaylaştı. Ordusundaki kırk bin kişi ile durumu düzeltebildi. Meşhed'deki büyükler onu davet ettiler. Orada (M.16.6.1747/ H. 07.06.1160) Adil Şah adıyla sultan ilan edildi.⁶⁹ Nadir Şah'ın tüm yakınlarını -zaten kendi akrabaları da sayılırdı- hepsini -Nadir Şah'ın torunu, Şahrüh hariç -⁷⁰ öldürdü. Adil Şah tahta oturduktan sonra çeşitli ayaklanmalar oldu. Onların en önemlisi, Bahtiyarilerin (M. 1748/ H. 1161) ve Muhammet Hasan-i Kacar'ın ayaklanmalarıdır. Hasan-i Kacar'ı yakalamayınca onun dört yaşındaki oğlunu- Kacar Hanedanı'nın kurucusu- kısırlaştırdı. Adil Şah'ın en önemli düşmanlarından biri de erkek kardeşi İbrahim Han, İsfahan hâkimiydi. İbrahim Han ile savaşta yenildikten sonra kör edildi. Adil Şah'tan sonra Şahrüh M. 1748 (H. 1161) tarihinde, Horasan aşiret büyükleri tarafından Şahlığa seçildi. Şahrüh ile birlikte İbrahim Han ve İbrahim-i Zehirud Devle'nin oğlu da şahlık ilan edip her biri kendi adına para bastırdı. Bu kargaşada Şiraz'dan Kerim Han-i Zand (Vekil-ür Ruaya) kazanıp Zandiye hükümetini kurdu.⁷¹

Son olarak, Nadir Şah dönemindeki Afganlar ve Osmanlı ile savaşlarda, halkın özgürlükçü ayaklanmaları ve geniş alanda tudeh (halk kitlesi) himayesinin çok önemli olduğunu söylemeliyiz. Nadir Şah halkın tarafından desteklenerek bu savaşları kazandı. Sonunda şahlığa seçildi. Feodaller ise iki nedenden dolayı Nadir Şah'ı destekliyordu: Birincisi, dünkü savaşlarda kullanılan halktan diğer savaşlara yönelik gereken butçeyi ayarlamaları için ayrıca, halka yüksek maliyet bağlanırdı. Bunun için ayaklanan çiftçileri ve tudehi bastırmak için şah ve feodaller arasında iş birliği kurulmuştu. İkincisi, iktisadi kriz dönemlerinde artık iç üreticileri ödeme gücünü yitiriyorlardı. Bunun için feodallerin en zengin kaynakları diğer ülkelerle savaşlardaki yağmaladıkları ve ele geçirdikleri ganimetlerdi. Bunun için Şah ile direk bağlantı kurdular. Hatta şah aleyhine ayaklanan halk ile önce ittifak halinde olan feodaller bile yeri gelince halkın arkasını boş

---

⁶⁹ Ali Şah adı da geçmiştir. Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İnan**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 446.

⁷⁰ Şahrüh'u öldürmemesinin sebebi: eğer bir gün hükümete kabul edilmezse Şahrüh'un bir taraftan Şah Sultan Hüseyin torunlarından olduğu için, Safevi hanedanına mensup olduğu bahanesiyle onu tahta çıkarır. Bkz: Sadig Rızazadeh Şafak, **Nadir Şah**, Tahran, Nik Fercam Yayınları, 2009, s. 221-222; Mohammed Kazim Marvi, **Alem Aray-i Naderi**, Edit: Muhammet Emin Riyahi, Tahran, Elmi Yayınları, C: 3, 1985, s. 997.

⁷¹ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İnan**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 447.

bırakmıştır.⁷² Nadir Şah'ın en önemli fermanlarından biri M. 1738 (H. 1151) yılı fermanıdır.* Bu fermana göre üç yıllık bir süre içinde bazı bölgelerden bazı maliyetler alınacaktı. Bu ferman aynı zamanda önceki mevcut kaynaklarda söylenen Nadir şah'ın üç yıl için kimseden maliyet (vergi-yükümlülük) almadığı bilgisini yok saymaktadır. Diğer yandan hangi tür maliyetlerin bağlandığını da göstermektedir. Bu fermana göre, birçok yeni maliyetin tanınmasıyla, Örneğin; Ordu için gereken besin malzemelerini hazırlamak, halka verilen bir görevdi.⁷³ Raiyetler genelde Tiyul⁷⁴ adıyla bilinen topraklar üzerinde çalışmaktaydılar. Halk yüklü maliyetleri ödemek için tüm ürettiklerini vermekle birlikte, kendi kazançların da veriyordu. Bu yüklü maliyetlerin hepsi çiftçi üretici kısmı yok ederek temel çiftçiliğe dayalı bir ekonomiyi de yok ediyordu. Bu olaylar da birebir tacirler, bezirgânlar ve diğer üreticileri etkiliyordu. Kabaca bu nedenlere bakıldığında halk isyan ve ayaklanma çıkarmakta haklıydı. Rus diplomatları, Bratışif** ve Glitsin***, İran'ın genel halini baktıklarında halkın ümitsiz bir halde, yoksulluk içerisinde olduklarını görmüşlerdi. İran devletinde ise sadece Şah'a para toplamaktan başka bir şey göremedik...⁷⁵ Ülkenin gerçek yüzü sadece saraya bağlı tarihçilerin ya da bazı yabancı bilim adamlarının⁷⁶ anlattığı gibi değildi. Bu ayaklanmalar Astarabad, Mazenderan, Fars, Basra Körfezi Sahilleri, Gilan ve Sistan gibi şehirlerde vuku buldu. Bunların da genel nedeni feodaller ile savaş değildi birebir Şah'ın uyguladığı maliyet fermanına ve uygulamalarına karşı idi.⁷⁷ Bratışif Rusya'nın İran'daki görevlisi, kendisi bizzat bu olaylara şahitlik etmiş ve tüm bu vakıaları M. 1744 tarihli raporunda, Rusya dış işleri

⁷² K.Z.Aşrafıyan ve M.R.Arunova, **Devleti Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamit Emin, Tahran, Tahran Üniveritesi yayınları, 1978, s. 299-306.

* Ekler bölümünde bu fermanın senedi mevcuttur.

⁷³ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran, Tahran**, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 96-97.

⁷⁴ Tiyul, techeddüt dönem öncesi terimlerindedir. Zaman zaman farklı anlam almıştır. En basit anlamı belli erazilerdir. Bu arazilerin kimlere nasıl verildiği ile ilgili, Bkz: <https://www.encyclopaediaislamica.com/madhal2.php?sid=4198>.

** Rus diplomatı Bratışif'in Farsça yazılışı: براتیشف

*** Rus diplomatı Glitsin'in Farsça yazılışı: گلیتسن

⁷⁵ K.Z.Aşrafıyan ve M.R. Arunova, **Devleti Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamit Emin, Tahran, Tahran Üniveritesi yayınları, 1978, s. 302-303.

⁷⁶ Laurence Lochart'a göre Nadir, İran'ı Asya'daki en güçlü devlet haline getirebilen kişi olarak tanımlamıştır. Ama Nadir Şah'ın Avrupa güçleriyle ilgili görüşü şüdü: O dönem (M. 1729-1746), İran ile ticaretin en kötü zamandır. Bu düşünceye İngiltere'nin Doğu-Hint kampanyasının Basra temsilcisi Thomas Durrell de katılmıştır. Bkz: Sadig Rızazade Şafak, **Nadir Şah**, Tahran, Nik Fercam Yayınları, 2009, s. 282, 286; John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 135.

⁷⁷ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 131-136.

bakanlığına bağlı kuruma iletliyordu.⁷⁸ Burada artık Afşarlardan bir sonraki hanedana geçilmektedir.

1.3. Zandiye* Dönemi

Afşar Hanedanı'nın yerine geçen, Zandiye hükümeti, Afşarlar'a çok benziyordu. Kerim Han'ı Zand, Zandiye Hanedanı'nın kurucusu (M. 1707-1779/ H. 1119-1193) aslında Nadir Şah ordusunun subaylarından hem aynı zamanda Zandiye aşiretinin büyüğüdü.** Çabaları ve başarılı savaşları sonucunda ün kazanarak rakiplerini⁷⁹ yendi. Önce Şah İsmail-i Sevvom'un(III. İsmail) Nayib-ül Saltanası (Saltanat naibi) oldu. Nadir Şah'tan sonra iç savaşlar çıktı ve Kerim Han bu arada diğerlerini bastırmakta daha başarılıydı. Geçici bir durgunluğa kavuşunca Şah İsmail-i Sevvom (III. İsmail) on dokuz yaşlarındaydı ve artık tamamen şahlık görevlerini üstelenmesi gerekiyordu, bu sırada İsfahan'da Zandiye büyüklerinden oluşan bir toplantı yapıldı, Şah İsmail-i Sevvom'u (III. İsmail) azl edip saltanatı şah lakabı olmaksızın, Kerim Han'a devrettiler.⁸⁰ Kerim Han, Nadir Şah'tan sonra bölgesel olarak başlıca Şiraz şehrinde hükümdar olmuştu. Nadir Şah'a duyduğu saygıdan dolayı Meşhed şehrinin idaresini Nadir'in torunlarına verdi. Kendisini hiçbir zaman şah olarak tanıtmadı Vekil-ür Ruaya*** lakabını kullanıyordu. İdari, askeri**** ve ictimai tanzimat'a bakılırsa Nadir Şah'ın yolundan devam ediliyordu. Kerim Han halk ile iyi davranırsa bile onun yerine gelen halefler onun gibi davranmadılar.

Kısaca Zandiye hükümetinin tarihini (M. 1747-1796 /H. 1160-1209) üç bölüme ayırabiliriz:

⁷⁸ K.Z. Aşrafıyan ve M.R. Arunova, **Devleti Nadir Şah-i Afşar**, Çev: Hamid Emin, s. 302-303.

* Farsça'da çeşitli söyleniş tarzları: Zand, Zandiye, Zandiyan (زندۀ زندیان).

** Zandiye topluluğunun lideri.

⁷⁹ Son olarak Ali Mardan Han'ı siyaset sahnesinden çıkarabildi. Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 448; John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 137-138.

⁸⁰ Kerim Han'ın ordusuyla birlikte İsfahan'a geliş haberi duyulunca Ali Merdan Han'ın ordusu yavaş yavaş azalmaya başladı. İsfahan yakınlarında iki ordu karşılaştı ve Ali Mardan Han yenilince destek almak için shushtar ve Hoveyze civarına gitti. Kerim Han da İsfahan'a girip düzenini kurmaya başladı. Kardeşi Sadık Han'ı ise İsfahan Beyler beyi tayin etti. Ali Şiker-i Farahan'a ve çevresine ise Şeyh Ali Han-i Zandi tayin etti. Bkz: Abül Hasan İbn-i Muhammet Emin Golestaneh, **Mecmel-üt Tevarih Baade Naderiye**, Yayını Hazırlayan: Moderres Rezevi, Tahran, 1965, s. 180-185.

*** Halkın vekili.

**** Nizami(نظامی)

- i. Nadir Şah'ın ölümünden Kerim Han'ın iş üstüne gelişi (M. 1747-1753/H. 1160-1165)

Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'ın durumu karıştı. Astarabad ve Mazenderan'da Muhammet Hasan Han-i Kacar, Azerbaycan'da Azad Han-i Afgan-i, Gürcistan'da Herakliyus, Gilan'da Hidayat-ül Lah Han ve Afganistan ile Horasan'ın bir kısmında Ahmet Han-i Abdali bağımsızlıklarını ilan ederek ayaklandılar. Bunlar arasındaki mücadeleyi Kerim Han-i Zend kazandı. Daha önce de söylediğimiz gibi İran'ın Güney bölgesini ele geçirerek kendini Vekilul Ruaya olarak tanımladı.⁸¹

- ii. Kerim Han'ın zirveye gelişinden ölümüne (M. 1753-1779 / H. 1165-1193)

Kerim Han hükümdar olduktan sonra Nadir Şah'tan sonraki o büyük kargaşalar ve iç savaşlar belli bir süre için azaldı. Bu dönemler arası İran ile diğer ülkeler arası her hangi bir savaş yaşanmadı. (Kerim Han hükümetinin son senelerine doğru M. 1775 (H. 1189) yılındaki Basra savaşı⁸² hariç, İran Bahreyn, Arvand Rud ve Basra Körfezi'nin Güney'indeki Adaları ele geçirdi.)

İngiltere bu dönemden yavaş yavaş İran'ın Güney'inde genişleme politikasını başlamıştır. Ardından İngiltere'nin rakibi sayılan İran Güney'indeki Hark Adası'ndan Osmanlı ve İranla ticari ilişkiler kuran, Hollanda ticari firmaları, vuku bulan huzursuzluk ve kargaşalar sonucunda buldukları adayı boşaltarak artık tamamiyle Basra Körfezi Denizi'nden çıkmak zorunda kaldılar.⁸³ (M. 1776) Kerim Han İngiltere'nin İran'ın Güney'indeki konumunu sevmese bile İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi'ne Buşehr şehrinde ticaret evi kurmalarına izin verdi. Hatta bazı ticari imkânlar bile sağlamışlardı.

Fazla uzun sürmeyen bu yönetim, önceki ve sonraki yönetimlere göre halk arasında kabul edildiği söylenmektedir.⁸⁴ Çeşitli kaynaklara baktığımızda bu dönem için

---

⁸¹ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 449.

⁸² A.e., s. 451.

⁸³ A.e., s. 451.

⁸⁴ Üreticilik, çiftçilik yeniden canlanmıştır. Maliyetler azalmıştır. Lempton ve Perry'ye göre toprak üzerine özel malikiyetlerinde bir artış vardı. Belki de Nadir Şah dönemi'nin ağır maliyetlerinden hafifleyen çiftçiler Safeviye dönemindeki hale geri dönmüşler idi. Bkz: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 140; Waring, **A Tour to Sheeraz**, t.y, s. 302.

halkın rahatladığı söylenir ki bu da Kerim Han'ın iyi huylu⁸⁵ olduğundan, kendisini şah değil halkın vekili olarak tanımladığı ve iyi davrandığından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Başka bir deyişle Kerim Han bir bölgeye vali olarak tayin edildiği için diğer aşiretler varken şahlık için fazla meşruiyet kazanamazdı. Özellikle İsfahan'daki toplantıda sadece Zandiye Hanedanı'nın büyükleri Şah İsmail'in azli Kerim Han'ın hükümdarlığına karar verdiklerinden dolayı şahlık lakabını kullanmamak iyi huyluktan ziyade mantıklı bir davranıştı.

iii. Kerim Han'ın ölümünden Ağa Muhammet Han-i Kacar'ın Lütf Ali Han-i Zand'e kazandığı zafer (M. 1779-1795 / H. 1193-1209)

Kerim Han'ın ölümünden sonra ülkede yine çatışmalar çıkmaya başlamıştı, önce Kerim Han'ın annesi tarafından kardeşi olan Zeki Han, onun yerine geçti ama daha sonra Eb-ül Feth Han'ın kendi yerine daha uygun gördü. Kısa bir süre içinde de Eb-ül Feth Han'ın, Basra Fatih'i olan Sadık Han ile iletişimde olduğundan şüphelendiği için Muhammet Ali Han'ı onun yerine geçirdi.⁸⁶ Sadık Han da kardeşinin ölümünü duyunca Şiraz'a gelmişti ama fazla etkili olamadan sonunda Kirman'a doğru kaçmak zorunda kaldı. Bu kargaşalar sonunda (M. 1779 / H.1193) Eb-ül Feth Han⁸⁷ Şiraz'da babasının tahtına oturdu. Bu sırada Sadık Han Şiraz'a gelip Eb-ül Feth Han'ı kör ettikten sonra kendisi hükümdarlığa geçiyor, oğlu Cafer Han'ı da İsfahan'a gönderiyor. Bu olaylar defalarca tekrarlandıktan sonra Cafer Han'ın oğlu ve aynı zamanda Zandiye hükümetinin son hükümdarı olan Lütf Ali Han (yirmi yaşından itibaren başlayan hükümdarlık seneleri, M. 1790-1796 / H. 1203-1209), güçlü rakibi Ağa Muhammet Han'ı Kacar'dan yenildi.⁸⁸ Böylece Zandiye Hükümeti sona ermiş oldu. Ardında gelecek olan Kacar Hanedanı idi.⁸⁹

---

⁸⁵ Dini azınlıklarla bile iyi davranıyordu. Dünya gezginçisi Waring, Kerim Han'ın yönetimi sayesinde Zandiye baiki kent olan Şiraz'ı çok sakin görüp her hangi bir kavga kan akımına rastlamadığını belirtiyor. Bkz: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bası, Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 140; Perry, **Kerim Han-ı Zand**, Oneworld, 2006, s. 243; Pigulevskaya v.d., **Tarih-i İran**, t.y, s. 615.

⁸⁶ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınlar, 1962, s. 452-453.

⁸⁷ Zandiye'nin üçüncü Hükümdarı, Kerim Han'ın oğlu, Eb-ül Feth Han'ın yetmiş günlük bir hükümdarlığı vardı (1158 Ş.). Bkz: Muhammet Hashem Asef, **Rüstem-üt Tevarih**, Yayını Hazırlayan: Azizullah Alizadeh, Tahran, Ferdows Yayınları, s. 13.

⁸⁸ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, 4. Bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 458.

⁸⁹ John Foran, 1700-1800 seneleri arası kasırgadan önceki bir durgunluk olarak tanımlıyor. Kacar döneminde dış ticaret alanında 1800-1900 arası epey bir artma vardır. John Foran, **Fragile Resistance**

1.4. Kacarlar* Dönemi

Kacarlar dönemi, bazı Avrupa ülkelerinin başka ülkelere el uzatma dönemiyle aynı zamana gelmiştir. Avrupa ülkeleri 15. ve 16.asırlarda, büyük değişimlerin sahasıydı. Bu dönem de baskı malzemelerinin ve harflerinin gelişimiyle Matbaanın gelişimi görülmektedir.⁹⁰ Papaz Martin Luther'in⁹¹ mezhebi reformlarına şahid olunmaktadır. Edebiyat, sanayi ve bilim konularında muthiş bir uyanma ve yenilenmeye⁹² rastlanmaktadır. M. 1790 yılları (H. 1203), Lütf Ali Han-ı Zand ile Ağa Muhammet Han-ı Kacar'ın çatışma dönemi, Fransa devrimi ile aynı zamana rastlamaktadır. Avrupada'ki bu gelişmeler hem teknik açıdan hem idari, hem de askeri ve maddi açıdan onları güçlendirdi. Bunun için yeni pazarları elde etmek için yeni ülkelere açıldılar. Bu dönemlerde, İran ile Osmanlı devleti'nin arasında savaşlar vardı. Bölgedeki diğer bir güç olan, Rusya'nın ilerlemesi, Büyük Petro döneminden başlanarak, kapsamlı düzenlemeler yapılmaktaydı. Bu dönem Safevi Devleti'nin son ve daha güçsüz günlerine raslamaktadır. Daha önce söylediğimiz gibi Safeviye'den sonra Nadir Şah-i Afşar güçlü bir hükümdar olarak yabancıların ülkeye el uzatmalarını önleyecekti. Böylece o dönemde yabancılar, İran üzerine fazla manevra yapamadılar.

Sıradaki konumuza yani Kacar dönemine gelince; İlk olarak Ağa Muhammet Han-i Kacar'dan başlamalıyız. Zandiyeden sonraki hanedan Kacarlar'dır. İran topraklarında Safeviler ile Kacarlar günümüze daha yakın iki büyük ve uzun süreli şahısları sürmüşlerdir. Safeviye devleti'nin daha önce anlattığımız gibi büyük görevler ve amaçları üstelenmişler. İran'da büyük bir birlik oluşturmak, mezhep açısından Şii mezhebini resmileştirmek, Müluk-üt Tevayefi sistemini kaldırmaya ve tüm kabileleri bir merkezi hükümet altında toplamak onların başlıca hedeflerini oluşturmaktaydı.⁹³ Şah İsmail Safeviye yardım eden kabilelerden biri Kacarlardı. Mezhep olarak da Şiiliği

---

Social Transformation in İnan from 1500 to the Revolution, Çev: Ahmet Tedeeyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 145; Ricks, **Politics and Trade**, t.y, s. 273.

* Kacar(قاجار)

⁹⁰ Almanya'lı Johannes Gutenberg (1398-1468) tabaa harflerinin tamamlanmasında büyük role sahiptir. Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İnan**, Tahran, 4.bs., Egbal Yayınları, 1962, s. 478.

⁹¹ Fransızca bu ıslahat'a *Reform* denir. Bu reformlar din adamlarının gücünü azaltmakla birlikte Avrupa halkının uyanışında katkısı vardır. Bkz: A.e, s. 478.

⁹² Bu tecedüd'e Rönesans adı vermekteyiz. A.e., s. 478.

⁹³ Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-i Kamel-i İnan**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 459.

seçmişlerdi. Azerbaycan bölgesinde, İran'ın Kuzey bölgelerinde, Şah Abbas döneminde Gürcistan ve Merv'e kadar uzanan bir coğrafyanı kapsamışlardır. Safeviler'den sonraki iktidarı Kacarlar ele almıştır.

1.4.1. Kacar Şahları

1.4.1.1. Ağa Muhammet Han

Türk soylu olan Kacar hükümeti, Ağa Muhammet Han'i Kacar'ın (M. 1742-1797), Kerim Han-i Zand'in varislerini yenerek başlamıştır.* Ağa Muhammet Han'ın Saltanat'ı M. 1779-1796 (H. 1193-1211) yılları arasında sürmüştür. Kerim Han'ın ölüm haberini alınca Ağa Muhammet Han, Mazenderan'a gidip orada Kacar kabileleriyle birleşip kardeşleri, Cafer Goli Han'la Mustafa Goli Han'ın yardımıyla saltanet iddiasında bulunmuştur. Kısa sürede diğer rakiblerini yenmiş ve iç eyaletlerin çoğunu kendi emri altına getirmeyi başarmıştı. Daha sonra Ruslar ile birleşmiş Gürcistan valisi Herakliyus'u yenmiştir. Ruslar'ın Eşref'teki ticari amaçlı fabrikalarının faaliyetlerini, politik işlere giriştikleri için önledi. Kirman, Muğan, Dağıstan, Karabağ, Erivan, Şuşi Kalesini⁹⁴, Tiflis vb. yerleri savaş yoluyla kazandı.⁹⁵ Gürcistan fethinden sonra Muğan'da çadır kurdu. O zamana kadar şahlık kelimesini kullanmayan Ağa Muhammet Han, Gürcistan fethinden döndükten sonra M. 1789 /H. 1201 tarihinde resmen şahlık tacını koydu.⁹⁶ Nadir Şah'tan sonraki Horasan bölgesinin durumu çok karıştı. Orayı da kendi fuhatına ekliyor. Horasan'dan sonra Buhara Han'ından esirlerini istediler. Hatta Kabil'in emiri Zaman Han'la birlikte Buhara'ya savaş açacaklardı. O dönemlerde Rusya Kraliçesi II. Katrina, İran üzerine büyük bir Ordu gönderdi.

---

* Ağa Muhammet Han, dört yaşındayken Ali Goli Han -Nadir Şah-ı Afşar'ın Yeğen'i- tarafından kısırlaştırıldı. Bunun nedeni, Muhammet Hasan Han-i Kacar Ali Goli Han'ın en güçlü muhaliflerindendiriydi, kendisini yenemeyince oğlundan öc almıştır. Farsça Dehkoda sözlüğüne bakıldığında Ahte Han(اخته خان) yani Kısırlaştırılmış Han, Ağa Mūsammēt Han'a hitap ediliyor.

⁹⁴ Mecid Yektayi, “**Karabağ ve Kale Şuşi**”, Tahran, Berresihaye Tarihi Dergisi, No:78, 1978, s. 28.

⁹⁵ Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 484.

⁹⁶A.e., s. 484.

Bu nedenden dolayı Buhara Savaş planını geciktirerek, önce Rus Ordusunu karşılamaya hazırlandı ama o dönemde Catherine'in vefat etmesinden dolayı Pol,* Rus ordusunun İran'dan geri dönmesini emretti. Orada savaş vuku bulmadı.⁹⁷ Bu olaydan sonra Ağa Muhammet Han, Şuşi Kalesi'ni feth ederek son zaferini görmüştür, bunun sebebi ise; çok kısa bir sürede altmış üç yaşındayken öldürülmesidir. (M. 1797)⁹⁸ Ağa Muhammet Han dönemi İran'da her hangi bir ıslahat olmasa bile topraklarını vahid bir hükümet altına getirmeyi başardı. Kendisinden sonra yeğini, Feth Ali Şah'ı (Baba Han) Veliht olarak belirlemiştir.

1.4.1.2. Feth Ali Şah (Baba Han)

İkinci şah olarak (M.1797-1834/H.1212-1250) yılları arasında Kacar şahıydı. Ağa Muhammet Han'ın kardeşi Hüseyin Goli Han-i Cihansuz'un oğluydu. Ağa Muhammet Han'ın ölümünü duyunca Tahran'a geldi. Bu sırada Sadik Han'ı Gashgayi, Ağa Muhammet Han'ın katilleriyle birlik kurup Kazvin'i kuşatarak saltanata hak iddaa ettiler.⁹⁹ Diğer taraftan Ali Goli Han** da saltanat iddiasında bulundu. Feth Ali Şah'ın da kardeşi, Hüseyin Ali Han da iki kere isyanda bulundu. Feth Ali Han'ın iç isyanlarıyla uğraşı M. 1803'te (H. 1218) son buldu. Bu dönemde dış ülkelerle ilgili birçok zorluklar yaşanmıştır. Güney'de İngiltere Fransa rekabeti, Rusya'nın İran Kuzey arazisine girişi ve Osmanlı ile kötü ilişkileri en önemlilerinden idi.¹⁰⁰ İngiltere, Doğu Hindistan Şirketi ile Hindistan'ı sömürge haline getirmiştir. Bu dönem de Fransa'da Napolyon Bonapart, İran yoluyla Hindistan'ı ele geçirmeyi planlıyordu ve bu konu ile ilgili İran devletiyle müzakireler edip karşılıklı görüşmeleri vardı.¹⁰¹ Fransa, Hindistan'ı ele geçirmek için ordusunu İran'dan geçirmek istiyordu ona karşılık olarak, Rus ordusunun İran

---

* Catherine'in halifesi.

⁹⁷ A.e., 485.

⁹⁸ John Foran, M. 1700-1800 seneleri arası kasırgadan önceki bir durgunluk olarak tanımlıyor. Kacar döneminde dış ticaret alanında M. 1800-1900 arası epey bir artma vardır. John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, Çev: Ahmet Tedeyyün, s. 147.

⁹⁹ Dr. Abdullah-i Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 487.

** Ağa Muhammet Han Kacar'ın kardeşi idi.

¹⁰⁰ A.e., s. 488.

¹⁰¹ A.e., s. 488; John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation İn İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 171.

arazisinden geri çekilmesi için İran'ı destekleyecekti. Bunun için ilk başta M. 1805 /H. 1220 Jaubert daha sonra da General Gardanne İran'a geldiler.¹⁰² Bu kişilerin geliş amacı ise; İran ordusunu yeni bir şekilde düzenlemektir. Bu yüzden Fransa tarafından İran'a gönderildiler. Orduya piyadeler'in savaş usulunu, top ve tüfek tarzı silahların, Avrupa'daki kullanımını öğrettiler... Bu olayları öğrenince, İngiltere de İran şahıyla yeni anlaşmalara girdi. İngiltere'nin amacı Napolyon'un planlarını bozmaktır. Bunun için M. 1811 (H. 1226) yılında İran'a otuz bin silah, yirmi adet top, altı bin tuman altın para İran'a gönderildi. Ordu ve savaş adabını öğretmek için de otuz mühendisle öğretmen gönderdiler.¹⁰³ M. 1812 (H. 1227) yılında Fransa ile Rusya arasında savaş çıktı ve Fransa Rusya Toprakları'ndan geri çekilmek zorunda kaldı. İngiltere Napolyon'u yıkmak için Rusya ile birleşti. Sonraki senelerde Rusya, Prus, Avusturya, İngiltere, İsveç vb. arasında bir birlik oluşarak Fransa'nın bölgeden çekilmesini sağladılar. O sıralarda İran-Rusya arası savaş dönemi de başlamıştır. Sonuç olarak da İran Gülistan¹⁰⁴ adlı antlaşmayı(M. 1813) imzalamak zorunda kalmıştır.¹⁰⁵ Bu olaylarla ilgili İngiltere birinci olarak İran Fransa ilişkilerinin kesilmesini tamamiyle kendi menfaatları için sağlamıştır. Fransa'nın Tilsit*(M. 1807) Muahidesi'yle Finkenştin'deki sözünü tutmasa bile Ruslar-İran Savaşlarında İran'a destek verebilirlerdi. İngiltere'nin desteği ise İran'a yardım etme yerine daha fazla parçalanmasını sağladı.¹⁰⁶ Bu sefer de Türkmençay** antlaşması ile (M. 1828) şimdiki Azerbaycan toprakları sayılan arazinin hemen hemen yarısını kaybetmişlerdi.¹⁰⁷

Kacar dönemi ile ilgili rastladığımız kaynakların çoğunda Kacar dönemini hep eleştirip ülkeyi yabancılara teslim eden şahlar olarak tanımlarlar. Özellikle Feth Ali

¹⁰² Dr, Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 488-489.

¹⁰³ A.e., s. 489-490.

¹⁰⁴ Bu Muahide Name'de Karabağ, Gence, Xanat müşki (خانات موشکی), Şirvan'ın bir kısmı, Goba, Derbend, Bakı, Talış'ın bir kısmı, Dağıstan, Gürcistan İran Topraklarından ayrıldı.

¹⁰⁵ Bkz: A.e, S. 490.

* Fransa-Rusya arasında bağlanmıştır.

¹⁰⁶ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 171-173.

** İran'dan ayrılan arazi: Erivan, Nahcivan, Şirvan, Muğan'ın bir kısmı.

¹⁰⁷ İran ekonomisinde, Doğu Azerbaycan ilinin baş şehri olan Tebriz'in şehrinin piyasası, İran'ın en büyük ticari piyasası olarak, nerdeyse yüzde Elli ticaretin gerçekleştiği yerdir. M. 1850 yılları İran'ın en büyük ticari tarafı İngiltere'dir ve İran ithalatının yüzde ellisi ihracatının ise, Elli ve üzerini sahiplenmiştir. John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 172.

Şah'ın şahlığını yetersiz bulurlar. Bu çalışmada ele aldığımız asıl konu tüm Kacar dönemi tarihi özellikleri olmasa bile belirli bir kısmını ezme düşüncesine karşıyız. Bu dönemi çalıştığımızda dünya çapındaki İran'la ilgili tüm olayları göz önünde bulundurarak kendisinden önceki ve sonraki hükümetlerle kıyaslandığında doğru şekilde yargılamak mümkün olabilir. İlave etmem gereken başka bir konu ise, modernleşme, gelişim, reform gibi konuların İran'a ilk girişini Kacar döneminde görülmesidir. Politik, teknik, vb. konular böylesine bir dönem için kritik hamleler olarak sayılmaktadır o yüzden bu şekilde yargılamadan önce döneme ait şartları da iyi değerlendirmeliyiz.

Feth Ali Şah M. 1798 (H. 1213) yılında oğlu Abbas Mirza'nı veliahtı olarak ilan etmiştir. Abbas Mirza İran-Rus ve İran-Osmanlı savaşlarında önemli role sahiptir. Savaşlarda cesurca davranmıştır. Kendisi ile Muşaviri (Kaim Makam-i Ferahani) askeri kuvvetlerde bazı düzenlemeler yapmak istediler, ama bunlar yeterli olmamıştır. Babasından önce vefat ettiği için oğlu Muhammet Mirza veliaht oldu. Feth Ali Şah'tan sonra Muhammet Şah adıyla tahta oturdu.

1.4.1.3. Muhammet Şah

Üçüncü şah olarak Muhammet Şah (M. 1808-1848/ H.1222 -1264), dedesi, Feth Ali Şah'ın vefatından sonra Tahran'a geldi.* Feth Ali Şah'ın oğulları ve yakınları önce isyan ettiler. Ali Mirza Zel-üs Sultan Tahran'da, Şuca-üs Saltane Fars'da ve çeşitli yerlerde protestolara başvurdular ama kısa bir süre içinde hepsi yenildi.¹⁰⁸ Muhammet Şah döneminde Kaim Makam-i Ferahani ilk Sadrazam oldu. İran iç politikasında halkın refahını ve ülke'nin durumunu düzeltmeye kalkıştı. Dış politikada ise yabancıların hâkimiyeti altına girmemeye ve ülkenin bağımsız kalması yolunda çalıştı ama sadareti fazla sürmedi. Hac Mirza Ağasi, Ferahani'nin yerine geçti. Bunun yanında Muhammet Şah dönemindeki önemli olayları kısaca değinmekte fayda vardır: Birinci, Herat saldırısı, İngiltere müdahalesinden dolayı başarısız oldu.¹⁰⁹ İkinci, İsmailiye Fırkası'nın Reisi, Ağa

---

* Kacar Dönemi, veliahtların yaşadığı şehir Tebriz idi.

¹⁰⁸ Dr, Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 504.

¹⁰⁹ M. 1837-1857 yılları arasında İngiltere defalarca İran devleti'nin Afganistan'daki ilerlemesini zor ve ya tehdit ile önlemiştir. İngiltere, Hindistan'daki menfaatlarını korumak için bu dönemde Afganistan'ı

Han Mehellati Kirman'da ayaklandı ama başarısız oldu. Ayrıca bu dönem için önemli olaylardan biri de Seyit Ali Muhammet Bab'ın Şiraz'dan ayaklanmasıydı. Bu fırka Nasıreddin Şah döneminde tamamiyle bastırıldı. Babiler'in rehberi Mirza Tağı Han Emir Nezam (Emir Kebir)* tarafından idam edildi. Daha sonraki senelerde de yaşlı babası Allah Yar Han-ı Asef-ud Devle'nin yerine geçen genç oğlu Hasan Han Horasan'da M. 1846 (H. 1263) ayaklandı. Önce başarısız olsa da daha sonra tekrar ayaklanma çıkartarak kendine bir ordu düzenledi Tahran'a doğru yürüdü. Bu savaşı kaybeden Muhammet Şah Gut hastalığından dolayı vefat ettiği¹¹⁰ için sorun tamamiyle çözülemedi. (M. 1847/H.1264).

1.4.1.4. Nasıreddin Şah

Nasıreddin Şah M. 17.07.1831- 01.03.1896, Kacar hanedanından gelme M. 1847-1895 yılları arasında İran şahıydı. Şah'ın küçük oğullarından biri olmasına rağmen, annesinin etkisiyle veliaht seçildi. Babasının vefatını duyunca Tebriz'den Tahran'a yola çıktı ama Nasıreddin Şah gelene kadar kargaşaları geçici olarak bastırmak için annesi, Mehd-i Evliya, saltanatı ele almıştır.¹¹¹ M. 1848'de babasının ölümü üzerine tahta çıkmasının ardından baş gösteren karışıklıkları Sadrazam'ı Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'in** yardımıyla bastırdıktan sonra ülkeyi ilerletme amacıyla bir seri reformlar başlattı. Bu reformlar esnasında nüfuzlu çevrelerin etkisi sonucunda Emir Kebir, görevinden alınarak Kaşan'a sürgün edildi. Kısa bir süre içinde Hamam-i Fin-i Kaşan'da

---

yeni bir devlet olarak Rusya'nın Hindistan'a ulaşmasını engelliyordu. John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 172; İngiltere'nin Rusya ile rakabeti için Afganistan'ı koruması için, Bkz: Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Gol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 17. bs., 2011, s. 66.

* Nasıreddin Şah'ın Sadrazam'ı idi.

¹¹⁰ Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 512.

¹¹¹ Mehd-i Evliya Nasıreddin Mirza'nın Annesi ve Muhammet Şah döneminde İran'ın kraliçesi idi. Mehd-i Evliya Şehzade Ali Goli Mirza'yı (İtizad-ül Saltane), Veziri olarak tain etmiştir. Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 512-513; Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 143.

** Muhammet Şah vefat ettiğinde Mirza Tağı Han, Vezir-i Nizam'a mulakkap idi. Nasıreddin Şah hükümetinin başlarında gösterdiği liyakatlardan dolayı Emir-i Nizam lakabını aldı. Daha sonra da Atabek-i Azam olarak Sidaret makamını üstlenmiştir. (M. 1848/H. 1264)

öldürüldü.¹¹² (M. 1852/ H. 1268). İran tarihi'nin önemli insanlarından(ricalından*) biri Emir Kebir dir.¹¹³ Emir Kebir'in hizmetlerinden¹¹⁴ söylediğimiz gibi halkın uyanışı, kültür ve bilimlerin gelişmesi** söyleyebiliriz. Ayrıca İran'da Dar-ül Fünun okullarını açtı. Merkezi gücü artırarak ruhaniler, emirler, zengin tabakanın gücünü azaltmaya çalıştı. Bu konudaki ısrarını o zamanınki adetlerden olan bir yerde toplu şekilde oturumlar düzenleyerek protesto etmeyi (Bast Neşastan)*** yasakladı. Makamına ya nesebine bakmadan hadime de, haini de cezalandırmayı yaymaya çalıştı. Örneğin; Hasan Han-i Salar Nasıreddin Şah ile akrabalığı olmasına rağmen yaptığı isyanın bedelini canıyla ödedi.¹¹⁵ Rüşvet almayı ve hükümlerden çıkmayı yasakladı. Muhammet Şah dönemi, Hac Mirza Ağasi tarafından Osmanlı'ya gönderilen Emir Kebir, dört sene süren elçilik makamı Arzenet-ür Rum¹¹⁶ (M. 1842/ H. 1263) müzakerelerini sona erdirmişti.¹¹⁷ *Vakaye-i İttifakiye Gazetesi*'ni (M. 1851) yayınlamıştır. Maliye durumunu düzenledi, devlet çalışanlarına da belli maaş hakkını tanıdı. Bazı ictimai reformlar yapmıştır: Örneğin; ateşli ve kesici silah taşımayı yasakladı, şehirlerde yollarda haydutlara karşı koydu. Makamların ve lakabların yükselişini yeteneğine göre ayarlamalı, kurumsal sistemde işi olmayan sadece makam olan derecelerin kesilişi, ordu işleri ve eğitimini düzenlemek, silah yapmakla görevli tophanesinin yeniden devreye girmesi, dış işleri bakanlığı'nın büyümesi, Londra ile St PetersBurg'daki elçiliklerin ve Mumbai****, Osmanlı ve Kafkasya'daki Konsoloslukların açılışı, hepsi Emir Kebir döneminde olmuştur. Merkezi dini görüşlere aykırılığı ile tanınan Babiyet Mezhebi'nin kurucusu

---

¹¹² Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 152-155.

* Rical(رجال).

¹¹³ M. 14.02.1849(H. 22.03.1265)'da Nasıreddin Şah'ın kız kardeşi İzzet-üd Devle ile evlenmiştir.

¹¹⁴ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 144-152.

** Bilimlerin gelişmesi anlamına gelmektedir. Farsçası Tosee-i Maarif (توسعه معارف) dır.

*** Farsçası Bast Neşastan (بست نشستن) dır.

¹¹⁵ A.e., s. 146-147.

¹¹⁶ Erzenet-ür Rum (ارزنه الروم), İran Osmanlı arasındaki sınır ve arazi sorunlarını çözmek için dört sene süren bir takım müzakerelerden ibarettir. Bu müzakirelerde Emir Kebir'in Büyük rolü vardır. Bkz: F.Adamiyet, **Emir Kebir ve İran**, Tahran, Harazmi Yayınları, 1977, s. 62, 70-78.

¹¹⁷ Robert Curzon, **Ermenistan ve Erzenet-ür Rum** kitabında, Türkiye, İran, Rusya ve İngiltere taraflarından gönderilen temsilciler arasında her kesten daha fazla dikkat çeken farklı karakteriyle kimseyle kıyaslayamayan kişi Mirza Tagi dir. Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 514.

**** Hindistan'ın Mumbai Şehri(بمبئی هندوستان).

Seyit Ali Muhammet Bab Emir Kebir döneminde öldürüldü.¹¹⁸ Mirza Ağa Han-i İtimad-üd Devle döneminde (M. 1852 yılında) Molla Şeyh Ali önderliğiyle Birkaç kişi Babi'nin Nasireddin Şah'a başarısız suikast girişiminde bulundular. Olaylar araştırılarak Babiler'den birkaçı öldürüldü.¹¹⁹

Emir Kebir'in ölümünden sonra dış ilişkilerle ilgili batı ülkeleriyle kurulan ilişkilerin getirdiği değişim gerekliliği kavrayamamış ve izlenen reform politikası terk edilmiştir. Emir Kebir'den bir sonraki Sadrazam, Mirza Ağa Han-i Nuri¹²⁰, ondan sonraki Mirza Hüseyin Han-i Kacar (Sipehsalar), Mirza Ali Aşgar-i Atabek (Emin-ül Sultan) sonuncu olarak Nasireddin Şah'ın dört Sadrazamlar'ıydı. Tütün Ayaklanması, Mirza Ali Aşgar-i Emin-üs Sultan döneminde gerçekleşmiştir.

Nasireddin Şah dönemi olaylarından, eskiden İran toprakları olan Harezmi'deki * hanlar ve hâkimler şahtan bağımsız olarak hareket ediyorlardı. Hive Han'ı Muhammet Emin Merv'e savaş açtı, ardından Serehs'e doğru yürüdü ama fazla ilerleyemeden Nasireddin Şah'ın ordusu tarafından yenildi. Muhammet Emin Han'ın başı Nasireddin Şah'a gönderildi.¹²¹ (M. 1855/ H.1271) Muhammet Şah döneminde İngiltere'nin müdahalesiyle¹²² yarım kalan Herat Savaşı¹²³, emirlerin birisinin diğer emirin arazisine girmesiyle İran ordusu müdahale hakkı kazanmıştır. M. 1856 (H. 1272) yılında savaş tamamlandı ve Herat şehri fetih edildi.¹²⁴

Merv Savaşı da Ruslar'ın Merv şehrine kadar ilerlemesi ve oranın fethi ile tamamlanmıştır. Türkmenler sürekli Horasan bölgesine saldırıyorlardı. M. 1861(H. 1277)

¹¹⁸ Babiler'in Mazenderan, Zencan ve Tebriz Şehirlerinde büyük isyanlara neden olmuşlar. Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 139-141.

¹¹⁹ Bir kadın olarak, Hac Molla Saleh-i Kazvini'nin kızı Kürret-ül Ayn (قرة العين) senelerce Babiyet Mezhebi'nin tanıtımını yapmıştır neticesinde öldürülmüştür. Bu olaylar ardından çoğu onların Bağdad'a gittiler. Orada Mirza Yahya Sobh-i Azal ile Kardeşi (برادرش) Mirza Hüseyin Ali Nuri(Bahauallah) arasında tartışma sonucu olarak Babiler iki fırkaya bölündüler: 1.Ezeli, 2.Behayi. Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 520.

¹²⁰ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 157.

* Harezmi (خوارزم).

¹²¹ Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 520-24.

¹²² John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 172; Lambton, "Some of the Problems Facing Persia", Royal Institute of International Affairs, Vol:22, No:2, 1946, s. 254-272.

¹²³ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 162-164.

¹²⁴ A.e., s. 520-24.

yılında Şehzade Hamze Mirza (Haşmet-üd Devle), Mirza Muhammet Aştıyani'nin (Kıvam-üd Devle) başkanlığında* Türkmenler ile savaşa yöneldiler. Haşmet-üd Devle ve Kıvam-üd Devle arasındaki tartışmalar büyüyünce her iki taraf güçsüz duruma geldiler. Sonuç olarak İran, Türkmenler'e yenildi. Ruslar da fırsatı değerlendirip Türkmenler'i yendikten sonra Merv'i işgal ettiler.¹²⁵

Nasireddin Şah hükümdarlığı sırasında, özellikle Emir Kebir Sadrazamlığında, din adamlarının siyasal ve toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini kırmaya çalıştı. O dönemde, telegraf ve posta gibi hizmetler başlatıldı, yollar yapıldı, İran'da batı türü eğitim veren ilk Dar-ül Fünun okulu açıldı ve İran'da ilk, günlük gazete yayınlandı.¹²⁶ Nasireddin Şah dönemi altı bakanlık kuruldu. (İç, Dış, Maliye, Savaş, Adliye, Çalışma)¹²⁷ Bu dönem Mirza Muhammet Han-i Kacar (Sipehsalar) sedaret makamına yükseliyordu. (M. 1865 / H. 1281) Birkaç yıl öncesi M. 1863 (H. 1279) yılında *Kitapçe-i Divan-i Adliye-i Azam* adında bir ferman çıktı. Bu kitapçıkta (klavuz), Bakanlıkların görevleri belirlenmiştir.¹²⁸ Nasireddin Şah döneminin belirgin isimlerinden biri de Adliye ile Çalışma Bakanlıklarını üstelenen, İran devletinin İstanbul Büyük Elçisi olan daha sonra da sadrazamlık makamını taşıyan, Mirza Hüseyin Han-i Muşir-üd Devle'dir. Bu kişi, bir takım reformcu hareketler başlatarak Dar-üş Şura-i Devleti'yi kurdu.¹²⁹ İran'ın iktisadi'nin kalkınması için bazı hareketlerde bulundu. Bunların başlıcası, Avrupa medeniyeti ve batı milletlerinin durumunu öğrenmek amacıyla Nasireddin Şah'ın Avrupa** seferini ayarladı. Nasireddin Şah, M. 1873 (H. 1290) yılında Sadrazam'ı olan Mirza Ali Asgar (daha sonra Emin-üs Sultan lakabını aldı) ile ilk¹³⁰ Avrupa seferini yaptı

---

* Farsça söylenişi, Pişkar(پیشکار).

¹²⁵ Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 522-524.

¹²⁶ Emir Kebir'in mali, kültürel, iktisadi, idari ıslahı için, Bkz: Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 147-152.

¹²⁷ Bakanlıkların Farsça yazılışları:(وزارتخانه های: داخله-خارج-ماليه-جنگ-عدليه-وظايف). Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 525.

¹²⁸ Kapitülasyon konusu da bu klavuzda açıklanmıştır. A.e, s. 525.

¹²⁹ A.e., s. 525.

** O zaman Avrupa ülkelerine Freng denilmekteydi.

¹³⁰ Nasireddin Şah'ın ilk seferi, M. 1871 yılı, Irak'a düzenlendi. Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 173-173.

(İlk sefer: M. 1873/ H. 1290, İkinci: M. 1878/ H. 1297, Üçüncü: M. 1889/ H. 1306-1307)¹³¹

Nasireddin Şah dönemi M. 1890'da ülkede üretilen tütünün alım, satım ve işletme haklarını elli yıllık bir süreyle yabancılara tanıdığı imtiyazıyla, ülkede tütün boykotuna yol açtı. İmtiyazı iptal etmek zorunda kalsa bile İran tütününün işletim hakkını İngiltere'ye verirken ruhani kitesi, başlıca gelen isimler, Mirza Muhammet Hasan Şirazi ve Mirza Hasan Aştıyani ciddi itirazlarıyla karşılaştı. Bu iki din adamlarının tütün kullanımının haram olduğunun ilanıyla halkın ayaklanmasını ve grevin başlanmasını görebiliriz.¹³² Grevler sonucunda şah bu anlaşmayı iptal etmek zorunda kaldı.¹³³ Anlaşma iptalından gelen zararın ödemesi için bu defa İngiltere devletinden kredi almak zorunda kaldı.¹³⁴

İzlediği politikalarla çeşitli çevrelerin düşmanlığını kazanan Nasireddin Şah, M. 1896'da (H. 1312) Tahran'da Mirza Rıza Kirmani'nin tabancasından çıkan kurşunla öldürüldü.¹³⁵

Nasireddin dönemi aydınlardan Mirza Melkom Han, Celaleddin Mirza-i kacar, Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Abdül Hüseyin'i (Mirza Ağa Han Kirman'i) söyleyebiliriz.

1.4.1.5. Muzafferredin Şah

Nasireddin Şah öldürüldükten sonra, Mirza Ali Asgar Han-i Emin-üs Sultan onun cenazesini Şah Abd-ül Azim'den hala yaşıyormuş gibi çıkarttı, böylece oğlu

¹³¹ A.e., s. 173-175.

¹³² Ahmet Kasravi, **Tarih-ı Maşruti İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 24-28.

¹³³ Sene 1872, Nasireddin Şah'ın Mirza Hüseyin Han-i Sipehsalar Sadrazamlığıyla günümüzün saygın haber ajansı Reuters'in kurucusu, Baron Julius Reuters'e tüm Demir, Bakır, kurşun, kömür madenlerinin işletmeciliği (altın, gümüş ve mucevherler hariç), Bandar Abbas'a kadar Telegraf, Banka kurmak, ormanlar işletmeciliği 70 yıla kadar, İran Gümrük idaresi ise 20 yıllık bir süre içindeki işletmeciliğinin imtiyazı verilmiştir. Kaynaklarının işletilmesi konusunda o kadar geniş bir hak tanınmıştır ki İngiliz Dış İşler Bakanı, Lord Curzon bunun, "bu tarihte görülmemiş şekilde bir krallığın tüm kaynaklarının olağanüstü boyutta yabancı ellere teslimi" sayılmaktadır. Yabancılara tanıdığı bazı ayrıcalıklar M. 1872'de kamuoyundan gelen baskılardan dolayı şah onları iptal etmek zorunda kaldı. Bu İmtiyazın son iptali M. 1890'yılı yani Tütünle ilgili protesto Hareketlerinde gerçekleşti. Hükümet, dini liderlerle Tacirlerin birleşimi sonucu halkın ayaklanmasından dolayı geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bkz: Phill Marshal, **İran'da Devrim ve Karşı Devrim**, İstanbul, Z Yayınları, 1994, s. 4.

¹³⁴ Ahmet Kasravi, **Tarih-ı Maşruti İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 35-36.

¹³⁵ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 184.

Muzaffereddin Şah Tahran'a gelene kadar şahın ölümünden fazla sarsıntı yaşanmadı. Kacar Hanedanından Muzaffereddin Şah*, M. 1861'de veliaht seçildi.

M. 1896-1907 yılları arasında İran şahı olarak, Mayıs 1896 (H. Zilkade 1313/ Ş. Ordibeheşt 1275) tahta geçtiğinde, ülkede ciddi bir sorun oluşturan bütçe açığını kapatmak için siyasal ödünler karşılığında M. 1900 ve 1902 (H. 1318 ve 1320) yıllarında iki defa Rusya'dan borç aldı.¹³⁶ Aldığı borçların çoğu, M. 1900-1905 yıllar arasında yaptığı üç Avrupa gezisinde harcanmıştır.¹³⁷ Bank-i Şahensahi** vasitesiyle M.1900 /H. 1318'de Hint hükümetinden borç almıştır.¹³⁸ Bu borçların alınmasıyla, özellikle Rusya'nın İran'daki nüfuzunu giderek arttırması yönetimine karşı güçlü bir muhalefetin doğmasına yol açtı. M. 1906 (H. 1324)'da başlayan karışıklıkların çok geçmeden bütün ülkeye yayılması üzerine M. 1906'da Şii ve devlete karşı olan orta sınıfla yeni eğitimli ve aydın kitleleri zafer kazanarak Muzaffereddin Şah Meşrutiyet fermanını imzaladı.¹³⁹ Daha sonra meclis kuruluşu ve seçimleri ile ilgili Nizamname hazırlanarak milletvekilleri seçildi.¹⁴⁰

İlk meclis M. 05.12.1906 (H. 18.08.1324) şahın huzurunda açılış yaptı.¹⁴¹ M. 06.10.1907 (H. 29.08.1325), anayasa meclisin onayını aldıktan sonra Muzaffereddin Şah'ın oğlu, Muhammet Ali Şah tarafından imzalandı. (M. 03.01.1907/ H. 18.11.1324) Hastalığı nedeniyle kısa bir süre sonra Muzaffereddin vefat etmiştir. Muzaffereddin Şah, Sadrazamlar'ının (Mirza Ali Asgar Emin-üs Sultan*** (Atabek-i Azam) ve Ayn-üd Devle)

---

* Doğum tarihi 1853 ve 09.01.1907 tarihinde Tahran'da vefat etti.

¹³⁶ Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 532-536.

¹³⁷ Muhammet Salar Kasrayi, **Çaleş-i Sünnet ve Modernite Dar İran (Meşrute'den 1941-42)**, Merkez Yayınları, 2000, s. 307-308.

** Şahan şahlar bankası.

¹³⁸ A.e., s. 537.

¹³⁹ Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Gol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 17.bs., 2011, s. 66; Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 544.

¹⁴⁰ Ahmad Kasravi, **Tarikh-i Maşrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 189-190; Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Gol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 17. bs., 2011, s. 109.

¹⁴¹ A.e., s. 190; Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-i Kamel-i İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 544.

*** Emin-üs Sultan'ın yerine Emin-ül Fazıl daha bilgili bir karaktere sahip olduğu için seçildi. Islahat ve bilimlerin yayılmasına çok hevesliydi ama o dönem Rusya'ya borçlandıkları için pek de işler istediği gibi yürümedi. Onun için tekrar Emin-üs Sultan Sadrazam oldu.

tüm çabalarına rağmen Meşrutiyet'e onay verdi. Meşrutiyet fermanını imzaladıktan birkaç gün sonra vefat etti. Ondan sonra işler Muhammet Ali Şah'a teslim edilmiştir.

1.4.1.6. Muhammet Ali Şah

Muzaffereddin Şah'ın oğlu, Muhammet Ali Şah-i Kacar (M. 1872-1925), M. 1907-1909 yılları arasında saltanatı sürdü. Azerbaycan valisiyken babasının ölümünden sonra şahlığa geçti. Önce meşrutiyet ve reform karşı görüşlerini paylaşan Emin-üs Sultan, onun öldürülmesiyle de liberal görüşlü Nasir-ül Mülk'ü başvezirliğe getirdi. Kamuoyunun baskısı sonucunda, Ulusal Danışma Meclisi'nin (Dar-üş Şura)* daha önce kabul ettiği anayasayı onayladı.¹⁴² Bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve sınırlarını güvence altına alma karşılığında İran'ın kuzey ve orta kesimini Ruslar'ın, güneydoğu kesimini de İngilizler'in denetimine bırakan antlaşmalar yaptı. Haziran 1908'de meclisi kapatarak, binasına topla ateş açtı.¹⁴³ Çok sayıda milletvekilinin ölümüne yol açtı. Meclisten sağ kurtulanların arasında, Behbahani ve Tabatabai, Emin-üd Devle Park'ında yakalandıktan sonra sürgün edildiler. Ünlü Natik** lakabı alan Hac Mirza Nesr-ül Lah-i Melik-ül Mütakallem ve Mirza Cihangir Han, *Sur-i İsrâfil* ile *Ruh-ül Kudüs* gazetelerinin müdürü yakalanarak öldürüldüler. Seyit Cemaleddin Vaizi de Loristan'a doğru kaçarken yolda öldürülmüştür.¹⁴⁴ Meclisin topa tutulması olayının ardından halk özgürlüğe kavuşma yolunun Muhammet Ali Şah'ın indirmesinde gördüğü için Azerbaycan¹⁴⁵ özellikle Tebriz ve daha sonra diğer şehirlerde ayaklanmalar başladı. “Özgürlük ışığı Tahran'da sönerken ve diğer şehirler geçici bir sessizliğe dalarken, Tebriz'de halk her sınıftan askeri eğitim alarak Meşrutiyet bayrağını ayakta tutmaya çalıştılar.”¹⁴⁶ İran

---

* Dar-üş Şura (دارالشورى).

¹⁴² Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 546.

¹⁴³ Muhammet Salar Kasrayi, **Çaleş-ı Sünnet ve Modernite Dar İran (Meşrute'den 1941-42)**, Merkez Yayınları, 2000, s. 328.

** Vaiz (واعظ).

¹⁴⁴ A.e, s. 328.

¹⁴⁵ Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Ghol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Naşr-i Ney Yayınları, 17. bs., Tahran, 2011, s. 120.

¹⁴⁶ Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 554; Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Ghol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Naşr-i Ney Yayınları, 17. bs., Tahran, 2011, s. 123-125; Jean-Pierre Dygar, Bernard Hvrkard, Ian Ryshar,

tarixinin en parlak sayfalarını oluşturan Tebriz halkının fedakârlıkları bu çalışmada yer alamadığı için sadece kısaca şunu söyleyebiliriz ki Muhammet Ali Şah, meclisi topa tutmadan Tebriz, Tahran'a ordu göndermek istiyordu ama gelişmekte olan bir takım nedenlerden dolayı ordu gönderilmedi.¹⁴⁷ Muhammet Ali Şah'ın tüm orduyu Tebriz'e göndermesine rağmen Azerbaycan ayaklanmasını durduramayıp orayı feth edemediler.¹⁴⁸ Bu dönem için en parlak isimler Settar Han¹⁴⁹ ile Bagir Han'ı söyleyebiliriz.¹⁵⁰

Kısa sürede iç savaşa dönüşen bu ayaklanmalar, alevi İsfahan, Rasht ve Gilan Mücahitleri, Behtiyariler, Lar v.b. çeşitli noktaları da etkiledi. Olaylar büyüyünce hepsi Tahran'a doğru yürüdüler. Meşrutiyetçiler M. 12.07.1909 (H. 24.06.1327) Tahran'a girdiler. Bu olayları bastıramayınca, Muhammet Ali Şah tahtını bırakarak Rusya'ya sığınmak zorunda kaldı. Yerine küçük yaşlarında oğlu, Ahmet Şah geçti.¹⁵¹

Muhammet Ali Şah M. 1911'de yeniden tahtı ele geçirmek için Ruslar'ın yardımıyla İran'a girdiyse de başarılı olamayarak Rusya Elçiliğine sığındı. Muhammet Ali Şah'ın Meşrutiyet ile karşı olduğunu söyleyebiliriz. Bu karşılık İran tarihinde İstibdat-ı Sagir* adlı olaya ve meclisin top ateşine bağlanmasına sebep oldu. Muhammet Ali Şah'ın valilik zamanında, Mirza Ağa Han Kirmanı, Nasireddin'ı korkuttuktan sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan kişiyi oradan aldı ve Tebriz'de idam ettirdi. Meclis olayında öldürülen en önemli Meşrutiyetçiler'den Mirza Cihangir Han-ı Sur-i İsrail ve Melik-ül Mütellemin'i söyleyebiliriz. Meşrutiyetçiler bu dönemde epey zorluklar yaşamışlardır.¹⁵² Sattarhan gibi bir Milli Kahraman'ın ayağa kalkması ve Gilan, Bahtıyari, Daşnak ve Kafkas halklarının¹⁵³ ona katılıp Tahran'a doğru giderek orayı feth etmeleri¹⁵⁴ daha

---

İran Dar Garn-ı Bistom, Çev: Muhammet Rıza Huşeng Mahdavi, Neşr-i Alborz Yayınları, 1998, s. 44.
¹⁴⁷ Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 552-553; Ahmad Kasravi, **Tarih-ı Maşrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 260-265.

¹⁴⁸ A.e., s. 554-557; Ahmad Kasravi, **Tarih-ı Maşrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 174-187.

¹⁴⁹ Settar Han'ın Meşrutiyet'teki cesurca davranışları için, Bknz: Penahi Semnani, **Settar Han Serdar-ı Milli ve Nehzat-i Meşrute**, Tahran, Neşre Nemune Yayınları, 1997, s. 181; Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 506.

¹⁵⁰ Dr. Abdullah-ı Razi, **Tarih-ı Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 556.

¹⁵¹ A.e., s. 557-559.

* Küçük istibdad.

¹⁵² Muhammet Salar Kasrayi, **Çaleş-ı Sünnet ve Modernite Dar İran (Meşrute'den 1941-42)**, Merkez Yayınları, 2000, s. 328.

¹⁵³ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 505-508.

önce söylediğimiz gibi Muhammet Ali Şah'ın Rusya'ya sığınmasına sebep olmuş¹⁵⁵ ve böylece bir sonraki şahın dönemi başlamıştır. Muhammet Ali Şah Rusya'da yaşıyordu, (M. 1917/ H. 1336/ Ş. 1296) yılında Rusya Komünist devriminden sonra deniz yoluyla İstanbul'a geçiyor. Muhammet Ali Şah, oğlu Ahmet Şah'ın Avrupa seferinde görüşmüştür. (M. 1919/ Ş. 1298/ H. 1338) Görüşmede oğluna zor durumda kaldığında yalnız sadık grup olarak Kazakhane'den (Rusya tarafından desteklenen silahlı kuvvet) yardım al.

Bir süre sonra Muhammet Ali Şah İtalya'ya gitti. Nadir de olsa Fransa'ya giderdi. Kan ve böbrek hastalığından dolayı M. 1925 yılında İtalya'nın San Remi şehrinde vefat etmiştir.

1.4.1.7. Ahmet Şah

Kacarlar'ın son şahı olarak Ahmet Şah-i Kacar (M. 1897-1930/ H. 1314-1348) on iki yaşındayken Meclis-i Ali-i Rical* ve ülkenin büyükleri tarafından şah olarak seçilmiştir. Ancak ergenlik yaşına kadar Kacar hanedanının büyükleri olarak, önce Azdül Mülk daha sonra Nasir-ül Mülk Naib-üs Saltana oldular.¹⁵⁶ On yedi yaşındayken Abbas Mirza'nın torunu Bedr-ül Müluk ile evlenmiştir. Valiahtlık döneminin yaklaşık üçte biri kadar süren krallık dönemi, Ahmet Şah'ın Serdar-i Sipahi'nin** darbesinden (M. 22.2.1922 / Ş. 3.12.1299/ H. 14.6.1339) kısa bir süre sonra Avrupa'ya gitti. Ama Serdar-i Sipahi'nin Ahmet Şah'a sadık kalacağına yemin ettiği için döndü. Serdar-ı Sipahi'nin günden güne artan gücü ve kendisini Ahmet Şah'ın Sadrazam'i olarak geçmesine pek de hoşnut olmayan Ahmet Şah, hastalık nedeniyle tekrar Avrupa'ya gitti. Bu gidişle Serdar-ı Sipah düzenlediği Muessisler Meclisi vasıtasıyla Ahmet Şah'ı azl (M. 22.03.1926 /H. 13.04.1344) ederek Kacar Hanedanlığı son bulmuştur. Ahmet Şah, M. 1930 Yılında,

---

¹⁵⁴ A.e., s. 513-515.

¹⁵⁵ A.e., s. 515.

* Meclis-i Şurayı Milli (مجلس شورای ملی).

¹⁵⁶ Dr. Abdül Lah Razi, **Tarih-i Kamel-ı İran**, Tahran, Egbal Yayınları, 4.bs., 1962, s. 559.

** Rıza Şah-i Pehlevi.

böbrek hastalığından dolayı Paris’te vefat etmiştir. (M. 1928)¹⁵⁷ Cenazesi ise vasiyyetine göre Etebata nakl edilerek Kerbela’da babasının yanında toprağa verilmiştir.

1.4.2. Kacar Dönemi Aydınlanma Sürecinde Rol Alan Önemli Kişiler

Mirza Melkom Han, Melik-ül Mütellemin, Mümtaz-üs Saltane, Mirza Haşim Aştıyani, Mirza Nesr-ül Lah Naini, Şeyh Fazlullah -i Nuri, Hüseyin Pirniya, Abd-ül Hüseyin Teymurtaş, Abdullah Müstevfi, Alihan Emin-üd Devle, Mecd-ül Mülk-i Sineki Seyit Hasan Müderris, Hasan Müstevfi, Mirza Hüseyin Han Muşir-üd Devle, Muhammet Musaddık, Emir Nizam Gerusi, Muhammet Valihan Tonkaboni, Hacbabahan Erdebili, İbrahim Hacı Nuri, Hacı Mirza Hasan Han Habir-ül Mülk, Hüseyin Semiyi, Sarem-üd Devle ve Zehir-üd Devle Kacar döneminin ünlülerinden idiler. Önemli gazeteci ve aydınlardan, Mirza Melkom Han, Meryem Umeyd, Mecd-ül-İslam Kirmani, Nazım-ül-İslam Kirmani, Muhammad Tagi Bahar, Celaleddin Mirza-y Kacar, Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Abdul Hüseyin (Mirza Ağahan Kirman) sayılabilir.¹⁵⁸

Meşrutiyet’e yol açan aydınlar ve onların düşünce tarzları söz konusu olduğu için çalışmamız daha ağırlıklı olarak Mirza Feth Ali Ahundzade, Mirza Melkom Han üzerine yapılacaktır.

---

¹⁵⁷ Bkz: Farhange Dehkhuda. <http://www.loghatnaameh.com/dehkhodaletterindex-fa.html>.

¹⁵⁸ Yervand Abrahamiyan, **İran Beyn-i Do Engelab**, Çev: Ahmet Gol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 17.bs., 2011, s. 80-103; Muhammet Salar Kasrayi, **Çaleş-ı Sünnet ve Modernite Dar İran (Meşrute’den 1941-42)**, Merkez Yayınları, 2000, s. 258-269; John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation İn İran From 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 284-290.

1.4.3. Kacar Dönemi'nde Modernleşmenin İlk Adımları

Çalışmamızın bu kısmında İran'daki ilk modernleşme ve teknik ilerleme aşamalarının gelişimini anlatmaktayız.

Telefon

İran'da Telefon hattı ilk defa 1886'da Kacar döneminde, 8.7 kilometrelik bakır telle Tahran ile Şehzade Abd-ül Azim Sarayı'nın arasında çekilmiştir. Bu görevin onayını Dost Ali Müir-ül Memalik Muzaffereddin Şah'tan almıştır. O dönemki Tahran telefon hattı sadece iki bakır telden oluşmuştu. Birisi saraya, diğeri sadrazam'ın evine bağlanmıştır. Üç yıl sonra Müir-ül Memalik bir kaç kişi ile ortak olup İran Telefon Limited Şirketi'ni (L.T.D. Ş.T.İ)* açtılar ve devamlı çalışmalarının sonucunda başkent ve diğeri önemli şehirlerarası telefon ağı kurdular. İlk başta telefon hattında manyetik kablolardan yararlanmış olsalarda yaklaşık otuz üç yıl sonrasında daha fazla kullanıcıya ulaşabilmek için otomatik sistemine geçmişlerdir. Taleplerin artmasıyla Almanya'dan Siemens Halske adlı firmayla anlaşarak hem 2300 telefon hattı otomatiğe çevrildi hem de 6000 kullanıcının ağa bağlanması sağlandı. İş git gide daha da genişliyordu ama İkinci Dünya Savaşı (M. 1939-1945) patlak verince antlaşma iptal oldu. Daha sonra İngiltere'den General Elektik Firması ile sözleşme imzalandı (M. 1946 / Ş. 1325) ve bundan sonra çalışmalar böyle devam etti. Ekim 1952 (Mehr 1331 Ş.) yılında İran parlamentosunda tartışıldı, sonuç olarak Telefon kurumu milli oldu.

Telgraf

İlk telgraf M. 1854 yılında Dar-ül Fünun'la Gülistan Sarayı arasında çekildi ki sadece test amaçlıydı,¹⁵⁹ testin üzerinden bir yıl geçtikten sonra telgrafla ilgili haberler Vakayi-ül İttifakiye gazetesinde yayımlandıktan sonra ancak duyuldu. Bu gazetedeki

---

* Farsçası Şirket-ı Sehamı-ı Mahdud-ı İran(شرکت سهامی محدود ایران)dir.

¹⁵⁹ Dr.Mahbubi Ardakani, **Tarih-ı Müessesati Tamaddoniye Cedid Dar İran**, C: 2, s. 194; Bir başka kaynakta ilk telgraf, Nasıreddin Şah'ın üçüncü saltanat yılı olarak, M.1850 (H. 1267), test amaçlı olan Gülistan Sarayı ile Lalezar Bağı arasında çekilmiştir. Bkz: Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 178; İran Kültür, tarih, araştırmalar, ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz: Dr.Mahmut Afşar ve oğlu İrec Afşar yayınları aranırsa otuz'a yakın yayın bulunmaktadır.

telgrafa *Çarh-i Alması, Çarh-i Ateşi, Sim-i Rahahan** vb. isimler kullanılırdı¹⁶⁰. Bir yıl sonra Avusturya'lı Kerşeş**, Ali Goli Mirza Etizad-ül Saltane'nin*** yardımı ile bir telgraf teli Gülüstan Saray'ından Lalezar Bağı'na çekildi ve daha sonra Zencan'ın Sultaniye'sine kadar uzandı¹⁶¹. Bu esnada telgrafi kanunu oluşturmak için Ali Goli Mirza İtizad-üs Saltane'nin desteğiyle bir telgraf kullanım klavuzu çıktı. Telgrafhane'de istihdamlar yapıp bir kaçıını Paris ve Tiflis'e bile gönderdi¹⁶². M. 1860 yılında ilk olarak Emir Nizam, Hasan Ali Han-i Gerusi'nin**** vasıtasıyla Paris ve Londra'dan alınan telgraf telleri ve gereken diğer malzemeler, İran'a gönderildi.¹⁶³ Aynı yılda telgraf hattı Şemiranat ve Tebriz'e kadar uzandı ve iki yıl sonra Gilan'a kadar gitti.¹⁶⁴ İran'da telgraf'ın hızla ilerlemesini görüyoruz. Bunun da nedenlerini şöyle söyleyebiliriz:

Bu ilerlemelerde İngiltere'nin elde ettiği yararlar açısından büyük bir rolü vardır. M.1901 yılında İran Telegrafi'nin üç telli olarak Tahran- Belucistan arası telgraf uzatma imtiyazını almıştır. Bu şebeke Tahran'ı Kaşan, Yezd ve Kirman aracılığıyla Hindistan sınırlarına yaklaşıyordu.¹⁶⁵ İngiltere sömürgesi olan Hindistan'da, İngiltere aleyhine ayaklanmalar döneminin (M. 1857) başladığı ve itirazlar için İngiltere'yle Hindistan arasındaki haberlerin hızla gönderilmesi için bir bağın var olması çok önemliydi. Bu bağ için en iyi seçenek İrandı. Telgraf teknolojisinin ilerlenmesi için İran'la İngiltere arasında sürekli anlaşmalar imzalanırdı. İran'la, İngiltere arasındaki telgraf konulu anlaşmalar sayısı neredeyse yirmi'dir.

Bir başka konu olarak, bu olaylardan etkilenerek Rusya ve İngiltere devletleri arasında bir yarış sahasına çevrildiğinde bir siyasi hareket oluşmuştur. Bu esnada Rusya

* Farsçası: چرخ الماسی، چرخ آتشی و سیم آهنی.

¹⁶⁰ **Vakayi-ül İttifakiye** gazetesi, S. 273, s. 5 ve S.275, s. 7.

** Dar-ül Fünun Okulunda Tophane Hocasıydı.

*** Dar-ül Fünun Rektörü, Feth Ali Şah'ın 54. oğlu .

¹⁶¹ Emir Kebir, **Vakayi-ül İttifakiye** Gazetesi, (S. 372- s. 1), (S. 379, s. 3), (S. 385, s. 1- 2), (S. 420, s. 1), (S. 427, s. 4), (S. 439, s. 1-2); Ferrüh Seramad, **Ruznameye Haterat-ı İtimad-üs Saltane** Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 1812; Dr.Mahbubi Ardakani, **Tarih-ı Müessesate Tamaddoniye Cedid Dar İran**, C: 2, s. 196-198.

¹⁶² Muhammet İsmail Rizvanı, **İnkilab-ı Maşrutiyet'e İran (Elanha va Elamiyehaye Devreye Kacar)**, Tahran, İlmı ve Ferhengi Yayınları, 1982, s. 80-89.

**** İran'ın Londra ve Paris'teki Vezir-i Muhtar'ı.

¹⁶³ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 178.

¹⁶⁴ A.e, s. 178.

¹⁶⁵ A.e, s. 277.

rakibi İngiltere'den geride kalmasın diye Erivan-Nahcivan'dan Tebriz-Culfa arası kurduğu telgraf hattıyla tebrik mesajları gönderdi. Bununla da kalmayarak bir kaç ay sonra Gurgan'dan Tahran'a telgraf çekerken başkente bağlanma şansını yakaladılar¹⁶⁶.

İran'ın sözleşme imzaladığı üçüncü ülke, Osmanlı devletidir. Bu anlaşmadan amaç, sınır bölgelerinin belirlenmesi ve Avrupa'yla telgraf yoluyla irtibata geçmektir¹⁶⁷. İlk başta teknoloji kullanımı ve ilerleme amaçlı olan bu faaliyetler, aslında politik amaçlı kullanıldıkları için siyasi görünüşlü olaylara çevrildi. Bunun için de Telgrafhane'lerin yönetiminde çoğunlukla askeri kadrolar tarafından idare edilirdi. İran tarihinde Dar-ül Fünun'la şahın sarayı arasındaki ilk olarak telgraf Mirza Melkom Han tarafından test edildi, bunun için Melkom Han'a '*Avrupa'dan İran'a İlk Telgraf Nakil'i*' denir.¹⁶⁸

Gazetecilik

İran tarihinde ilk gazete, Muhammet Şah-i Kacar saltanatının üçüncü yılında, M. 1873'te yayınlanmıştır.¹⁶⁹ Yayın süresi M. 1837-1840 yıllar arası tahmin edilen bu gazete Muhammet Saleh Şirazi Karzani¹⁷⁰ tarafından bilinip adı *Kağaze Ahbar* gazetesidir.¹⁷¹ Son yayın tarihi ile ilgili tam olarak net bir bilgi bulunmamaktadır. Var olan üç nüshadan ve diğer kaynaklardan en azı otuz yıl yayınlandığını biliyoruz. Mirza Saleh Londradayken M. 1893'te, Encümen-i Padişahi-i Asyayi-i Londra (Londra Asyayi Padişahlık Derneği), adlı derneğin, üyeliğini kazandı. *Kağaze Ahbar* gazetesinin ilk nüshasını bu derneğe de göndermiştir. Buna dair iki yıl sonra bahsettiğimiz derneğe bağlı olan gazetede İranlıların Siyasi Gelişme Örneği olarak bir yazı yayınlanmıştır.¹⁷² Bazı

¹⁶⁶ Ferrüh Seramad, *Ruznameye Haterat-ı İtimad-üs Saltane* Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 1452; A.e., 1984-1987, C: 3, s. 1866.

¹⁶⁷ Muhammet Hasan Kavusu Aragi, *Güzide İsnadi İran ve Osmani(Devre Kacariye)*, C: 3, s. 407, 416, 453; Seyit Ferit Kasimi, *Tarih-i Ruzname Negarı-ı İran*, Tahran, Tahran, Kültür Bakanlığı'nın Yayınları 1996, s. 2.

¹⁶⁸ Muhammet Muhit Tabatabayi, *Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han*, 1.bs., Daneş Yayınları, 1948, s. B(↔).

¹⁶⁹ Seyit Ferit Kasimi, *Tarih-i Ruzname Negarı-ı İran*, Tahran, Kültür Bakanlığı'nın Yayınları, s. 4.

¹⁷⁰ Şehzade Abbas Mirza tarafından eğitim için yurtdışına (Londra) gönderilen ilk öğrencilerden biridir. Ramin Resulof, *Nahostinha-i Tarih-i Ruznamenegari-y İran*, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010, s. 23, 27.

¹⁷¹ Dünya çapında M.1621 yılında yayınlanan ilk Corante gazetesinden 216 yıl sonra İran'da ilk gazete yayınlanmıştır. Ramin Resulof, *Nahostinha-i Tarih-i Ruznamenegari-i İran*, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010, s. 7, 27; Abbas Egbal-ı Aştıyani, *Mecmume Makalat(Avallin Ruzname-ı İran)*, C:2, t.y, s. 325-331.

¹⁷² Bu gazete'nin asıl nüshalarından Britanya Müzesinde korunmaktadır. Ramin Resulof, *Nahostinha-i*

kaynaklarda sekiz sene Şirazi'den önce *Takvim-ül Vakayi** adlı Türk gazetesi çıktığını görüyoruz.¹⁷³ Muhammet Saleh Şirazi Karzani M. 1809 yılında eğitim için İngiltere'ye gidip dört yıl içinde İngilizce'yi, Fransızca'yı, yayın ve gravür** hazırlama yöntemlerini öğrenip İran'a döndü. Bu gazete Muhammet Şah-i Kacar döneminde yayınlandı. Bu gazete haberi türüydü ve basıldığı yer Tahran'dı. İki sayfadan oluşan *Ahbar* gazetesi ayda bir kez basılırdı ve birinci sayfası doğu memleketlerinin haberleri ve ikinci sayfa batı memleketlerinin haberlerinden oluşurdu. Muhammet Cafer Şirazi'nin sekreterliğiyle Mirza Asad-ül Lah Basmeçi'nin basım evinde yayınlanırdı. Bu gazeteden sonra *Vakayi-ül İttifakiye* ve *Orugol(Orvet-ul) Vosga* gibi gazeteler İstanbul ve Delhi'de basıldı ama onlar İran'da basılmadıklarından dolayı *Ahbar* kadar popüler olmadılar. İran'da ikinci yayılan gazete, *Zaharbıradı bahara* adlı Aşuri dilinde M. 1844'te Urumiye şehrinde yayılan gazeteydi.¹⁷⁴ Birinci resmi gazete ise *Keyhan gazetesi*, M. 1926 yılından başlamış olup günümüze kadar da baskısı devam etmektedir.¹⁷⁵ İran'ın ilk yayınlanan gazetesi başkentten sonra Tebriz'de basılan *Mileti gazetesidir*. Aslında gazetecilik dönemi Meşrutiyet yıllarında çoğalıp gerçek anlamını bulmuştur. Meşrutiyet sonrası gazete sayısı doksan dört'e yükselmiştir, ama bunların çoğu Muhammet Ali Şah ve özellikle Rıza Şah-i Pehlevi döneminde azalarak kapatılmıştır.¹⁷⁶ Meşrutiyet dönemine ait bazı önemli gazetelere ayrıntılı şekilde bu tez çerçevesinde değinilecektir.¹⁷⁷

Okul

Mirza Tağı Han-ı Emir Kebir*** Rusya okullarını görmüştü, batı dünyasındaki eğitim öğretim değişikliklerini, bölümler ve akademilerini *Cihan Nemay-i Cedit* kitabında gözlemlemiştir. İlk olarak da Dar-ül Fünun okullarını açtı. Bu okulların açılış sebebini Batı ile Doğu dünyaları arasındaki ilişkiler ve ilgilerin artmasını söyleyebiliriz.

Tarih-i Ruzname Negari-i İran, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010, s. 24.

* Bundan önce de Mısır'da Orta Doğu'nun ilk Gazetesi, *Takvim-ül Mesriye*'ye rastlıyoruz.

¹⁷³ Roneh Gerouseh, **İran ve onun tarihi rolü**, ed. golamali Seyyar, S. 111, s. 2.

** Farsça söylenişi Hekkaki(حکاکى) dir.

¹⁷⁴ Aferineş gazetesi, Azerbaycan-ı Garbi Pişro-ı Entesarate Naşriyate Ostani, 03.05.2010; Ramin Resulof, **Nahostinha-ı Tarih-i Ruzname Negari-i İran**, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010, s. 43.

¹⁷⁵ Abbas Egbal-ı Aştiyani, **Mecmume Makalat(Avallin Ruzname-ı İran)**, C:2, t.y, s. 325-331.

¹⁷⁶ Ramin Resulof, **Nahostinha-ı Tarih-i Ruzname Negari-i İran**, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010, s. 69-98, 490-491.

¹⁷⁷ A.e, s. 99.

*** Nasıreddin Şah'ın Sadrazam'ı.

Feth Ali Şah-i Kacar ile Fransa'daki Napolyon Bonapart hükümetinin denk gelişi Safeviye döneminden başlanan ilgileri hızla artırdı. Öyle ki Naib-üs Saltane Abbas Mirza ve ondan sonra Muhammet Şah bir grubu eğitim ve yeni bilimlere edinmek amacıyla Avrupa'ya göndermiştir. Gönderilen öğrenciler döndükten sonra sadece saraydaki makamlar ve işlerle ilgileniyorlardı ve onların toplum için yani saray dışı yararları yok denecek kadar azdı. Başka bir deyişle onların eğitiminden hiçbir menfaat elde edemiyorlardı. Bu durum Nasıreddin ve Sadrazam'ı Mirza Tağı Han-i Emir Kebir'in ilgisini çekti. Bu durumu düzeltmek için Tahran'daki Ark-i Şah'ının bir kısmını Dar-ül Fünun okullarının bina edilmesine gayret edildi. Bu okullardan amaç, İran'da, Medaris-i Ali-i Avrupa metodunda ki okulların var olmasıydı. Bu okulların yapımı M. 1850-1853 (H. 1266-1269) arası sürdü. İlk inşanın ardından, Emir Kebir, Davut Han'ı¹⁷⁸ altı tane öğretmen istihdamı için Avusturya'ya göndermiştir...

İran'da ilk Cedit Medaris, Tebriz'de ilkokul seviyesinde, Mirza Hasan Rüşdiye emriyle kuruldu¹⁷⁹. Bu okulun ilk binası Tebriz'de Şeşgilan semtinde kurulmuştu.* Mirza Hasan İstanbul ve Mısır'daki okullardan eğitim türünü öğrendikten sonra Tebriz'de aynı şekilde okullar açtı.¹⁸⁰ Daha sonraki senelerde kurulan iştirme ve konuşma engellilere ait okul da, ilk kez Bahçeban tarafından Tebriz'de kurulmuştur.¹⁸¹ Rüşdiye'den sonra Horasan'daki Bircent şehri'nde Medaris-i Şevketiye açıldı.

Belediye

İran'ın ilk belediyesi M. 1908 yılında Tebriz'de kuruldu ve İran tarihinde ilk Belediye Başkan'ı olarak Kasım Han-i Vali ismini görüyoruz.¹⁸² Kasım Han, Dost Ali Müir-ül Memalik'in oğlu, Fransa'nın Sensir'inde eğitim görmüştür. Başkanlığı döneminde İran'nın ilk elektrik fabrikası ve ilk merkezi telefon imtiyazını Tebriz şehri için almıştır.

¹⁷⁸ Devlet'in birinci tercümanıydı. Behdad, **Emirkebir**, Tahran, 1998, s. 26.

¹⁷⁹ Bazıların hatırı beni aydın tutuyor, İran gazetesi, 04.07.2005. M.Acudani, **Meşrute-i İran'ı**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003, s. 259.

* M. 1893 (H. 1311) yıllarında binanın imha edilmesi nedeniyle Cebbe Han Semtinde bir yer açıldı. Günümüzdeki Esnad-i Şumali Gerb-i Keşvar adlı tarihi binanın mucaviri olan, Arş-i Cunubi Sokağında bulunan okul M.1911(H. 1329) oraya nakl edilmiştir.

¹⁸⁰ Ahmad Kasravi, **Tarih-i Maşrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 28-32.

¹⁸¹ Bkz: Samad Sardariniya, **Azerbaycan Maşahiri**, 2.bs., Tebriz, Şayiste Yayınları, 2000, s. 68; Feth-ül Lahi, Abdül Lah, **Tebriz Şahre Evvelinha**, Şehrdari Tebriz Yayınları, 1999, s. 33.

¹⁸² Samad Sardariniya, **Azerbaycan Maşahiri**, Tebriz, Şayiste Yayınları, 2.bs., 2000, s. 69; Etemad gazetesi, "Tebriz belediyesinin yüz yaşı oldu", S.78, s. 3.

Kütüphane

İran'ın ilk kütüphanesi M. 1921 yılında Muhammet Ali Terbiyet tarafından Tebriz'de açılmıştır. İlk başta Kütüphane ve Kıraathane-i Maarif ismiyle adlandırılmıştır. Daha sonra saygıdan dolayı o binayı inşaa kişinin adı, yani Terbiyet Kütüphanesi adı verilmiştir.¹⁸³

Basım ve Basımevi

Bu konu ile ilgili tartışmalar vardır ama elimizdeki kaynaklara dayanarak ilk kurşun baskılı Arap alfabesiyle basılan kitap (M. 1812/ H. 1233) ve Azerbaycan hükümdarı, Abbas Mirza Naib-üs Saltane himayesiyle Mirza Zeyn-ül Abidin-i Tebrizi vasitesiyle Tebriz'de ilk basımevi kuruldu.¹⁸⁴ İlk kitap *Cehadiye-i Mirza İsa Han-i Kaim Makam-i Farahani* Risalesi'ydi.¹⁸⁵ Bu risale İran- Rusya savaşlarını anlatıyordu. Bu savaşlar konulu olan kitap M. 1813 yılında Gülistan Muahide Namesi'nin imzalanmasıyla savaşlar gibi son bulmuştur. Basımevine, Basmahane, Matbaa ve Dar-ül Tabae de denilirdi.¹⁸⁶

Demiryolu

İlk demiryolu İran'da M. 1888 yılında 8700 Metrelik mesafe ile Tahran ve Abd-ül Azim arasında kurulmuştur. Bu demiryoluyla birlikte bakır telleri ile ilk Telefon hattı da yapılmıştır. En eski demir yollarından ve şu anda bile kullanılmakta olan Tebriz-Culfa arasındaki ray M. 1912-1916 yıllarında 149km olarak yapılmış olan hattır!¹⁸⁷

Posta

İran'da postanın kuruluşu daha eskilere dayanır ama M. 1877 yılında Nasıreddin Şah'ın fermanıyla posta artık resmi halini bulup bakanlığa dönüşmüştür. O bakanlığa

¹⁸³ Feridun Azadeh, **Kitapçılık ve Bilgilendirme Ansiklopedi**, 2007, s. 21.

¹⁸⁴ Ramin Resulof, **Nahostinha-ı Tarih-ı Ruzname Negari-i İran**, Tahran, Camieşenasan Yayınları, 2010, s. 37.

¹⁸⁵ Yahya Arian pour, **Ez Saba Ta Nima**, Tahran, Zavar Yayınları, 1995, s. 20; Abdül Hüseyin Zerrin Kup, **Baz Hem ez Seba ta Nima**, y.y, 1972, s. 28,31.

¹⁸⁶ Farahzad Alinejad, **Yayınları ve Basınlar Tarihi**, Hamşehri Gazetesi, No: 159, 2008, s. 4; Dr. Kasım Sadegi, **Ez Çaphane ta Kitaphane**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 6; Şehla Babazade, **Ketbahane-i Tehuri**, y.y, 2000, s. 11.

¹⁸⁷ **Azerbaycan'ın Demiryolu idaresinin tarihçesi**, Tebriz, 2005, s. 12; Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 179.

Emin-ül Mülk Veziri'ni mansup etmiştir. Emin-ül Mülk ve yardımcısı Mirza Rahim'in faaliyetlerinin sonuçlarından İdare-i Celile-i Posthane-i İran Litografi (Taş baskı/çape sangi) olarak yayınlandı. Onun üzerinde Telgrafhaneler'in ve Postahaneler'in haritaları vardı (M. 1882)¹⁸⁸. Bu kitapçılığa dayalı olarak, o zaman posta yedi ana hatla beş yan hatta sahipmiş. O zamandan beri büyük değişmeler bu bakanlıkta yapılmıştır.¹⁸⁹

---

¹⁸⁸ Information communication Technology of Islamic Republication of Iran Ministry, Tahrán, ict.gov.ir.

¹⁸⁹ Ali Asgar Şemim, İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tahrán, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, 178.

1.5. Bölüm Analizi

Uzun süren şahlık döneminde Safeviye Hanedanı (M. 1500-1723) İran'ı ciddi anlamda etkilemiştir. Büyük bir coğrafyada hüküm sürmüşler, merkezi bir hükümet içerisinde ve resmi mezhep olarak Şii itikadı benimsemişlerdir. On iki imamlık anlayışına dayalı bu mezhebi inançla yeni bir İslam anlayışı haline getirmişlerdir. Safevilerin, Osmanlı İmparatorluğu ile mezhep ayırımının yol açan farklı sorunlardan dolayı, uzun bir süre boyunca politik ilişkileri hep çatışma içindeydi. Birinin Sünni, diğerinin Şii itikada sahip olduğu bölgedeki iki büyük Türk devleti olarak politik, dini arayışı çok büyük önem taşımaktaydı. Bir yandan birbirleriyle savaşırken diğer yandan ülkelere de hâkim olmaya çalışmışlardır. Safeviler ile Osmanlılar yıllarca savaşmalarına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamamışlardır. Sadece her iki tarafta, başka bir çerçevede siyasî, ekonomik olarak düşmanı güçsüz düşüren ittifak arayışı politikalarıyla rekabetlerini yürütmüşlerdir. Safeviye döneminde özellikle şehir planlaması ve mimari eserler büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bilim insanlarının ve sanatçıların yetiştirildiği bir dönem olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

M. 1795'de Afşar Hanedanı Nadir Goli Afşar tarafından İran yönetimini ele geçirmiştir. Savaş meydanındaki zekâsına ve cesur askeri yeteneğinde şüphemiz olmayan Nadir Şah İran sınırlarını Hindistan'a kadar genişletmiştir. Sünniliği resmi mezhep ilan eden Nadir Şah, muktedir bir devlet içerisinde ülkeyi yönetmiştir. Sürekli savaşta olduğu için şehirleşmeye fazla önem verememiştir. Safeviye başkenti olan İsfahan'da Afganların yağmaladıklarının çoğunu onarmamıştır. Savaşlar çok masraflı olduğundan dolayı, halk yüksek maliyetler ödemek zorunda kalmıştır. Böylece halk zaman zaman isyanlar çıkarmıştır. Afşar dönemi çok önemli bir dönem olmasına rağmen, eksik kalan ve çalışmayı gerektiren bir kaç konuya değinmeliyiz. İki büyük devlet olan Safeviye ve Kacar devletleri arasında daha kısa süreli bir devlet olduğu için ona gereken önem verilmemiştir. Büyük fetihlere imza atıp ömrünün son yıllarında oğlunu kör edip şuursuzca davranışlarıyla anılan Nadir Şah'ın davranışları ve kişiliği üzerine çeşitli çalışmalar yapmak mümkündür. En önemli konulardan olan Nadir Şah'ın çeşitli bölgelerden, ayrı ayrı kişilerden büyük bir ordu kurmuş olması oldukça dikkat çeken bir unsurdur. Çeşitli kavimler ve mezheplerden oluşan bu orduyu, öylesine birleştirmiştir ki

onların birliktelik çabalarından dolayı, büyük zaferler elde etmiştir. Bu konuların hepsi çeşitli araştırmalara, yeni ufuklara yol açabilir.

Nadir Şah öldürüldükten sonra, İran'ın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıktı. Horasan bölgesi kendi torunlarının hakmiyeti altında kalmıştır. Kuzey bölgeler, Kacar hanedanı tarafından yönetiliyordu. Şiraz bölgesiyse, Vekil'ur- Ruaya lakabını kullanan Kerim Han'i Zand bölgesi haline dönüşmüştür. Kerim Han'i Zand bu dönemde Zandiye Şahlığını daha doğrusu valiliğini kurmuştur. Rastladığım çoğu kaynaklar Zandiye'yi seneler sonra kurulan yegâne İrani hükümet olarak tanımlamaya çalışılmıştır. Oysaki aslına bakarsak Zandiye hükümeti İran'ın genel olarak topraklarına egemenliğini sağlayamayan bir dönemdir. Zandiye dönemi hem İran'ın coğrafik bölgelerinde var olan, çeşitli kavimleri başlıca en büyük çoğunluğunu günümüze kadar kapsayan kalabalık Türk boylarını görmezlikten gelerek, günümüzde Katuziyan gibi ünlü İranologlar tarafından bile reddedilen, eski 2500 senelik medeniyete bağlama çalışmalarıdır. Tarihi gerçekler olduğu gibi anlatılırsa bilimsel olarak değer kazanır diğer türlü ise efsaneye dönüşür. Büyük arazide yaşayan çok çeşitli kavimleri, yabancı değil ülkenin yerlileri olarak tanımlamakla birlikte daha eleştireci girişimlerde bulunarak yapıcı çalışmalar sunmak bizim görevimizdir.

Kerim Han dönemi nispi bir sakinlik vardı. Vekil-ür Ruaya diye bilinen hâkim diğerlerine göre halk ile daha ılımlı bir davranış izlemiştir. Bunun nedenini, genellikle tarihçiler tarafından Kerim Han'ın kendisini şah değil belki halkın tarafından görevlendiğine inandığı için böyle bir davranışta bulunmuştur. Eleştirel bir gözle baktığımızda ise, en mantıklı yolu seçmiştir. Daha küçük bir bölgede kalarak, oradan halkın gönlünü kazanıp hükümetini geliştirmekle daha olumlu bir davranış sergilemiştir. Aksi takdirde Afşar, Kacar vb. kavimlerdeki isyancılarla savaşarak zamanını geçirecektir. Kerim Han'dan sonra onun varisleri arasında kavgalar çıkmış ve bunun sonucunda bu kavgalar, halk arasında isyanlara yol açmıştır. Bu durum Kacarlar'ın yönetimi ele almasıyla son bulmuştur. Kacar dönemi M. 1782'den Ağa Muhammet Han-i Kacar'ın saltanatıyla başlanmıştır. Kısa bir süre içinde isyanları yatıştırıp egemenliğini sağlamayı başarmıştır.

Kacar dönemi Safeviye Dönemi gibi uzun sürmüştür ve bölgedeki büyük güç olmayı başarmıştır. Diğer yandan resmi mezhep olarak da Şiiiliği seçmiştir. Bu dönem İran tarihinde büyük önem taşımaktadır. Eski ve önemli olan Dar-ül Fünun okullarının kuruluşu, daha sonraki yıllarda Rüşdiye gibi modern okulların açılışı, yurtdışına eğitim için gönderilen ilk öğrenciler, yurtdışından gelen ilk öğretmenler hepsi İran'ın gelişime doğru adım attığının göstergesidir. Tütün ayaklanmaları gibi ilk toplu ve bilinçli isyanlarla, ilk kanun ve Meşrutiyet gibi terimlerin ortaya çıkışı, ilk Milli Meclis, ilk parti, ilk gazete, ilk telegraf vb. olaylar ve gelişmeler İran'ın Kacar döneminde ki gelişmelerinden sayılmaktadır. Avusturya'dan Dar-ül Fünun için ilk yabancı hocalar İran'a bu dönemde ayakbastılar. Napolyon tarafından İran kara kuvvetlerini eğitmek için öğretmenler gönderildi. Bunlarla birlikte, Kacar dönemi yabancı ülkelerin -başta Rusya ve İngiltere'nin- rekabet alanı olmuştur.

Rusya, Gülistan ve ardından bağlanan Türkmençay anlaşmalarıyla İran'ın Azerbaycan topraklarının yüzde kırk'ını sahiplenmiştir. İngiltere ise Reuters'e ve Tütün imtiyazıyla İran'dan büyük miktarda kazanç elde etmiştir. İran hiçbir zaman doğrudan sömürge olmamış fakat bu çekişmelerde, bağımsız görünse bile çok zararlı çıkmıştır. Ayrıca devlet yabancılara verdiği imtiyazlardan dolayı halk tarafından büyük tepki alınca onları iptal etmek zorunda kalmıştır. Bu durum ise devleti antlaşmayı iptal ederek yabancı ülke ya da firmaya büyük miktarda tazminat ödemek mecburiyetinde bırakmıştır. Tazminat için de bu sefer yabancı devletlerden borç alarak, böylece doğrudan olmayan bir bağımlılığa yol açılmıştır.

Bütün bu bağımlılıklar ve üst üste yaşanan hayal kırıklıkları yalnız devletin üst yönetim kadrolarını etkilememiş aynı zamanda devletin en alt tabakasına kadar halkın her kesiminde bir protesto çılgılığı uyandırmıştır. Bu protesto sesi bir şeylerin değişmesi gerektiği yönünde busefer önce devletin entelektüel kesiminin -ruhaniler, aydınlar- sonrada halkı oluşturan çeşitli grupların- esnaf, pazarcılar, büyük tüccarlar, kadınlar, emektar işçiler- tepkisinden ortaya çıkmıştır.

Aşağıdaki bölümde bu kesimlerin sosyal durumları onlara karşı alınan ilk önlemler ve bahsettiğimiz kesimlerin ilk tavırlarını ayrıca onların temel yapılarını incelemektedir. Dolayısı ile aşağıdaki bölüm tezin anahat konusu olan aydınlanma ve

milliyetçilik kavramlarının ortaya çıkış ve gelişim süreçlerine temel oluşturan ilk sosyo kültürel hareketleri tanımlayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİ: TEMEL TARİHİ SÜREÇ

2.1. İran Meşrutiyeti: Temel Tarihsel Oluşum

Sipehsalar'ın dönemi M. 1880 (H. 1297) -İran tarihinin yeni dönemi- Meşrutiyet'e kadar terakki ve kanuni hükümete bir geçiş dönemiymişti. Meşrutiyet M. 1906 (H. 1324) milli hükümet döneminin başlangıcıdır.¹⁹⁰ Bu dönemi üç'e ayırabiliriz:

- I. M. 1881-1896 (H. 1298-1314): Devlet tamamıyla gerileme dönemindeydi. Devletin ekonomik gücü ve siyasi itibarı halkın düşüncelerindeki yerini kaybetmekteydi. Sosyal reformların olmadığı bir sırada ülkedeki emperyalizm nüfuzu zirvedeydi. Bir bütün olarak devletin reform çabaları devam etmesine rağmen ilerlemek söz konusu değildi. Bunlara karşı genel sosyal bilincin* artmasıyla birlikte protestolar da yükseliyordu. Bu dönemlerde ilk toplu hareket fermanı düzenlenmiştir. Şahın düşüncelerinde ayaklanma** ve devrim ihtimali gittikçe artıyordu. Yabancı gözlemcilere göre devrimci düşüncelerin temeli atılmakla beraber, daha çok hükümet nizamının yeni bir şekle dönüşmesi söz konusuydu.¹⁹¹
- II. M. 1896-1898 (H. 1314-1316): İki yıllık bir dönem olarak bir yılını Mirza Ali Han-i- Emin-üd Devle önderliği altında devlet bazı düzenlemelere doğru yöneldi. Heyet-i Veziran-i Mesul'un kurulması, kişilerin hakkını tanımak amacıyla genel reform meclisinin kuruluşu, mali reform, bilim ve maarifin yayımıyla hükümet baskısı hafifledi. Hükümetin baskısının hafiflemesi neticesinde yeni matbaa yayılmaya başladı.¹⁹²

---

¹⁹⁰ Feridun Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 3.

* Farsçası: هشيارى

** Farsçası: شورش

¹⁹¹ A.e., s. 3.

¹⁹² A.e., s. 4.

III. M. 1898 (H. 1316) sonrası: Bu dönemden sonra, devlet yeni bir politik ve mali kriz ile karşı karşıya geldi. Bu krizlerden dolayı İran, Rusya ve İngiltere'den büyük miktarda borç almak zorunda kaldı.¹⁹³ Bu borçlar sömürgeci ülkelerin bölgedeki ekonomik ve politik güçlerinin artmasına yol açtı ve bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak İran'ın siyasi itibarı yok oldu. Bu durum, milliyetçilik ruhunun uyanmasına neden olmuştu. Milli direniş gitgide güçlendi. Mecliste gereken olan tek şey siyasi plan olan "*Milli Hükümetin*" kuruluşu idi. Milli hareket, mutlaklığı (İstibdatı) Meşrutiyet'e dönüştürdü.¹⁹⁴

2.2. Meşrutiyet Dönemi Akımlarına Yönelik Temel Bilgiler

2.2.1. Reform Gelgitleri

Nasireddin Şah padişahlığının son on beş senesi M. 1881-1895 (H. 1298-1313) çoğu reform düşünceleri içeriyordu -devamlı bir süre olmamasına rağmen- iç ve dış olayların baskısı defalarca devletin, hükümet durumunu değiştirme düşüncesini sağladı. M. 1881 (H. 1298) yılında dokuzlu bakanlığın kurulmasına ve bakanların sorumluluklarının açıklamasına -eksik bile olsa- evir verdi. Emin-üd Devle anayasa yazımını eleştirerek dolaylı yoldan bakanlıkların ıslahı hakkında "*Rahmetli Etezed-ül Saltane'nin söylediği gibi imkansızdır*", demiştir.¹⁹⁵ İlerleyen günlerde olumlu yönde herhangi bir reform görünmeyince Emin-üd Devle Şah'a bir yazıyla düzenli bir ıslahın sağlanması için bazı konulara değinmiştir. Bu yazıda her devletin kendisine özgün bazı temel ve belirli ilkelere sahip olup tüm devlet işleri o ilkeler doğrultusunda yapıldığını belirtir. Bunları ise aşağıdaki gibi anlatıyor:

Bakanlıklar, ya padişahın kendisinin gözetim altında olup bizzat kendisi devlet işlerini yönetir, ya diğer bakanlardan bağımsız (müstakil) bir bakan, padişahın

¹⁹³ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs., 2010, s. 44.

¹⁹⁴ F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 4.

¹⁹⁵ Melkom Han, Mecmue Asnad-ı Melkom, Emin-üd-Devle'den Melkom'a(M. 1881/ H.1298). Bu mektubun tarihini şuradan anlayabiliriz: Bu mektupta Rusya Tezar'ı Alexander'ın terör olayına değinilmiştir, bu olay da M. 1881 (H.1298) tarihinde vuku bulmuştur. Feridun Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 5.

kaymakamı olarak, bakanlıkların faaliyetlerini tüm ayrıntılarıyla inceleyip işlerin nasıl yönetildiğini kontrol eder. Bir başka yol olarak, güçlü bir meclis sadaretin yerini alarak, herhangi bir eylem ondan izinsiz yapılırsa onaysız manasız gelmektedir. En son olarak da, bakanlıklar bir birlerinden ayrı bir şekilde görevlerini yerine getirmeye gayret eder. Görevinin verdiği yetkiyi doğru kullanmazsa cezalandırılır.¹⁹⁶

Emin-üd Devle bu sebepleri açıklayarak Nasıreddin Şah'ın Sadrazamlığı makamından istifa etmiştir. Belki Emin-üd Devle'nin istifasıyla devletin geri kalan makamları küçük bir reform düşüncesine kalkışmışlardı.¹⁹⁷

Aslında siyasette reform, sadece özel sekiz kişiden oluşan meclisin teşkilinden öteye gidemedi. Yersiz ve yetersiz bahanelerle bu ıslahatı bilgisizlik ve şahsi çıkarlarından dolayı önlediler; Örneğin, Sadrazam Mustufi-el Memalik gibileri yaşlılık ve hastalığını bahane ederek şahın belirlediği Şems-ül İmare'ye* gidemediğini söylüyor. Hem Mustufi-el Memalik'e göre diğer devlet görevlilerin de girişlerinin yasak olduğu bir yerin var olması, kendilerinin ve babalarının bu devlet için verdikleri emeği boşa saymış olduğumuz düşüncesini yaratıp devlete karşı mutsuzluk duymalarına nende olur.¹⁹⁸

Emin-üd Devle'nin tüm çabalarına rağmen reform çabalarının işe yaramadığının farkında olan şah, reform politikasını yürütmek için bu defa Alman danışmanlığından yardım istedi. M. 1885 (H. 1302) İran hükümetinin teşkilatını ıslah etmek amacıyla Alman uzmanları İran'a geldiler.¹⁹⁹ Almanya'daki İran göçmenlerin İran'a geri dönmeleri talep edildi. Avrupa'ya yaptığı seferlerini anlatarak ilk seferinde sadece batıyı görmek istediğini anlatmış, ikinci seferinde ise batıdaki durumu tanımak istediğini beyan etmiştir.²⁰⁰

---

¹⁹⁶ Bu mektup Emin-üd Devle'den M. 1880 / H. 1298 Nasıreddin Şah'a gönderilmiştir. A.e., s. 6.

¹⁹⁷ Emin-üd-Devle'den Nasıreddin Şah'a Mektup (M. 1880/ H.1298).

* Sekiz bakanın toplanma mekanı Şems-ül İmare idi.

¹⁹⁸ Ferrüh Seramad, **Ruznameyi Haterat-ı İtimad-üs Saltane**, Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 377; Fereidun Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., s. 8.

¹⁹⁹ A.e., s. 9.

²⁰⁰ Bkz: Brad ford Martin, **Bronshvik'in Bismark'a mektubu**, Asnad-ı Vezarat-ı Umur Harece-i Alman, M. 11.05.1885 (H. 27.07.1302), s. 31-32; Akt.: F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 9.

Birkaç ay sonra şah tarafından Mirza Muhsin Han-i Müeyen-ül Memalik acil bir görev için Almanya'ya gitmiş. Bu ziyaretinden sonra, Bismark'ın Tahran Alman'ya Elçisi'ne verilen fermanın şahın Almanya'dan üç isteği olduğu anlaşılır. Bunlar şunlardır:²⁰¹

I. İran- Almanya arasındaki ilişkilerin Güçlenmesi

II. İdari teşkilatın ıslahı için Alman danışmanlarının²⁰² istihdamı

III. Almanya yardımıyla İran ordusunun güçlendirilmesi

Şah kendisi de genel ıslahat planlarında gözlemci olacaktı.²⁰³ Mirza Muhsin Han-i Müeyen-ül Memalik, şahla yazışmalarında Bismark'ın mesajlarını ileterek Almanya'nın samimiyetine güvenebileceklerini söylüyor. Bu yazışmalarda Prusya (Almanya) Devleti'nin en kötü durumlarında sabır, himmet, kanaat ile o zor günleri atlatarak epey güç kazandıklarını hatırlatarak onların örnek olduklarını vurguluyor.²⁰⁴ Tüm reform çabaları, her kesin mal ve can emniyetinin sağlanmasına ve özgürce kendi sermayesine tasarruf etme hakkını tanımak fermanıyla sonuçlandı. Bu ferman M. 1888 (H. 1305)'de verilmiştir. İngiltere Bakan'ı* da bu fermanı yok saymaya, şahın bile yetkisi yoktur**, demiş. İtimad-üs Saltane***, Rusya Bakanı'nın bu fermanı hoşlanmadığını üstelik alay ettiğini vurgulamaktadır.²⁰⁵

²⁰¹ A.e, s. 9.

²⁰² Danışmanlar önce tüm incelikleri araştırdıktan sonra ıslah planlarında her alana uzman kişileri istihdam edecekler. A.e., s. 9.

²⁰³ Bkz: Brad ford Martin, **Bronshvik'in Bismark'a mektubu**, Asnad-ı Vezarat-ı Umur Harece-i Alman, M. 11.05.1885 (H. 27.07.1302), s. 32. Akt: A.e., s. 9.

²⁰⁴ **İran, Gozaresh-i Mirza Muhsin Han-ı Müeyin-ül Memalik be Nasıreddin Şah**, M. 09.11.1985 (H. 02.02.1303); Akt: F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 10; F.Adamiyet, **Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun Asr-ı Sepehsalar**, Tahran, Harezmi, 3.bs., 2006, s. 169-167.

* Vezir-ı Muhtar anlamına gelmektedir ve Farsçası şöyle yazılır: وزیر مختار.

** Burada bir işin üstünden gelen kişiye denir.Farsça'da Tevanayı(توانایی) denilir.

*** Muhammet Hasan Han Sani-üd Devle -İtimad-üs Saltane- Nasıreddin Şah dönemi politikacı ve yazar idi. Eserleri: Meret-ül Beldan(Şehirler aynası), Mutale-ül Şems, Heyrat-ül İhsan, El Mayir ve El Asar, Tarih-ı Muntazam-i Nasiri, Tarih-ı İskender-i Sevvom, Tarih-ı Sevadkuh, Tarih-ı Eşkaniyan, Şerh-i Ehval-ı Sadrazam-haye Kacar, Tarih-ı Merv, Hacı Baba, Ruzname-ı Sefer-i Mazandaran, Tarih-ı 42 sale Seltene-i Şah, Tarih-ı Megreb-ül Egsa, Kitabhane-ı İnhisar-ı Tanbaku, Şecere-ı Kacar, Tarih-ı Salmas.

(1)مرآة النبدان (معنى فارسی: آینه شهرها) (2) مطالع الشمس در سه جلد (3) خیرات الحسان (4) المآثر و الآثار (5) تاریخ منتظم ناصرى (6) تاریخ اسکندر سوم (ترجمه) (7) تاریخ ۴۲ ساله سلطنت شاه (8) تاریخ سلیمان (9) تاریخ سواد کوه (10) تاریخ مرو. (11) تاریخ مغرب

Şah Avrupa seferinden döndükten sonra, Avrupa'nın tüm düzeniyle ilerlenip "Kanun'un" var olmasından kaynaklandığını farkına varır. İran'da da bir kanunun²⁰⁶ yazılmasına, gelecekteki davranışların kanuna göre yorumlanmasını istemiştir.²⁰⁷ Abbas Mirza Melik Ara'nın şefliğiyle beş kişilik bir heyet, kanun yazmaya başlamıştır.²⁰⁸ Bir süre sonra Melik Ara, istifa edip yerine Emin-üd Devle geçmiştir. Emin-üd Devle'nin - özel kütüphanesinde batının ünlü politik ve hukuk kitapları bulunurdu- çevresi modern eğitimcilerden oluşmaktaydı. Temel kaynaklar olarak ise Napolyon Müdevven Kanun Mecmuası ve Avrupa Anayasalarının bazı kanunlarındandı.²⁰⁹ Başvurdukları diğer kanunlar ise, Mithatpaşa'nın Kanun-i Esasi'si, Fransa sömürgesi altında olan Müslüman ülkelerin ve İngiltere'nin Hint Müslümanlar'ına uyguladıkları kanunlarıydı.²¹⁰ Ama bu kanunlar, tahmin edildiği gibi yürümemişti, çünkü divan hesaplarını karıştıran şahıslar, ilk başta senelerce Avrupa hakimlerinin onlara dayalı hükmettikleri kanunları eleştirmekte, gerekirse önlerine bir çok sorun çıkarmaya kalkıştılar.²¹¹ Birkaç ay sonra havalarda soğuyunca her şey donacak gibi bu mülü-kane azim de donacaktı.²¹² Naseri döneminde son defa olarak Kanun yazma konusunun nedeni, Reji İnhisar Name'sine (Tütün Antlaşmasına) karşı topluca ayaklanmalar idi.²¹³ Halkın hakkını korumak amacıyla adliyeyi düzenlemek istediler -Mirza Muhsin Han-i Müeyen-ül Memalik Adliye Bakanı oldu M. 1892 (H. 1309)- Bu düzenlemeler bir Kanuni Lâyıha (Kanun tasarısı) şeklinde Muzafferredin Şah döneminde düzenlendi.²¹⁴ M. 1896 (H. 1314) Nasireddin Şah, Mirza Muhsin Han-i Müşir-üd Devle'nin raporunun -üç temel konulu bir raporda²¹⁵-

الاقصى(12) حاجى بابا(13) خرنامه (منطق الحمار)(14) روزنامه سفر مازندران(15) شجره قاجار(16) کتابخانه انحصار تنباکو(17) تاريخ اشکانيان(18) کتاب شرح احوال صدر اعظم های قاجار.

²⁰⁵ Ferruh Seramad, **Ruznameye Haterat-ı İtimad-üs Saltane**, Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 649.

²⁰⁶ Anayasa benzeri bir kanun kastedilmiştir.

²⁰⁷ F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C: 1, 1.bs., s. 12.

²⁰⁸ Abbas Mirza Batı kanun yapma (قانونگذاری) aslarını biliyordu. Diğer dört kişi ise: Mohammad Tahir Mirza, Mirza Abbas Han Mühendis, Mirza Ahmet Han, Mahmut Han-i Nasir-ül Mülk, ilk üç kişi Sipehsalar'ın eski iş arkadaşlarıydılar. Mohammed Tahir Mirza ayrıca çok başarılı bir tercümandı, Mirza Abbas Han ile Ahmet Han da Fransa eğitimcilerindendiler. A.e., s. 12.

²⁰⁹ A.e., s. 13.

²¹⁰ A.e., s.13; Mirza Ali Han-ı Emin-üd Devle, **Haterat-ı Siyasi-i Emin-üd Devle**, Yayını Hazırlayan: Ferman Fermaiyan, Tahran, Emirkebir Yayınları, 1952, s. 109, 142-143.

²¹¹ A.e., s. 142-143; **Haterat-ı Abbas Mirza Mülk-i Ara**, Tahran, Asar-ı İran, 2.bs., 1976, s. 109.

²¹² Ferruh Seramad, **Ruznameye Haterat-ı İtimad-üs Saltane**, Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 765.

²¹³ F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., s. 14; Ahmad Kasravi, **Tarih-i Maşrute İran**, Ahter Yayınları, 1.bs., 2010, s. 24-28; John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, s. 249.

²¹⁴ F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., s. 16.

²¹⁵ Adalet ve hakkın icrası kanuni bir şekilde sağlanması için bir rapordu. A.e., s. 16-18.

cevabında onun bahsettiği adliye hâkimlerinin yaptıklarından dolayı duyduğu üzüntüyü tamamen haklı bulmuştur, lakin bu nedenden dolayı işten soğuyup istifaya kalkışmayı pek de doğru bulmamıştır. Bundan sonra Divanhane işlerin sağlama almak için öyle hükümler verilecektir ki kimse onları ihlal cesaretini kendisinde bulamayacaktır.²¹⁶

İslah fikrinin gelişmesi politik gerçeklerinin iniş ve çıkışları böyleydi. Hâkim olan politik nizamın genel duruşu ve ıslaha yönelik her planı başarısız kılıyordu. Her ıslahat planının temelinde, yönetim tarzının değişimi söz konusudur. Hal böyleyken, o dönemdeki var olan yönetimden bunları beklemek boş bir hayaldir. Böylece, devlet memleketin reform gerekçelerini yürütemeyince halkın itirazıyla karşılaştı.²¹⁷

Daha önceden halk ekmek ve erzak kıtlığından - devlet oyununda olsa sahte ya da gerçek- birçok protestoya kalkışıyorlardı. Hükümetin despot tavrı da, nadiren de olsa halkın ayaklanmasına yol açıyordu. İslahat planları sonuçsuz kaldığında, halk itiraza doğru daha da tetikleniyordu. 1300'lerden bu tarafa ekmek ve bazı sorunlara²¹⁸ itirazlarla birlikte siyasi nedenlerden dolayı da halk ayaklanıyordu, bu sefer toplu ve güçlü bir şekilde ayaklanma başlıyordu. Böylece hükümete karşı daha tutarlı ve genel bir protesto ortaya çıkıyordu. Bunları kısa bir şekilde ele alıyoruz.

Defalarca sokaklarda özellikle Ark civarında devlet aleyhine ve onun görevlilerinin * esnafa yaptıkları haksızlıklardan dolayı afişler yayınlıyorlardı. Vezir-i İntibaat açısından da bu tür yayınlara devlet için o kadar büyük bir tehlikeydi ki bir bakkalın dükkânına şah aleyhine yapıştırdığı "*Hicv Name*"** için birkaç kişiyle birlikte sokaklarda dolaştırarak onları cezalandırdılar. Bir bakırcı "*Favaid-i Amme Meclisinde*"²¹⁹ devlete eleştirilerde

²¹⁶ Anlattığımız Mirza Muhsin Han-ı Müşir-üd Devle'nin (Eski Müyin-ül Mülk) *Chahar Kagez* eserinden alınmıştır. Bunların aslı Kasim Mezahir Akram-ül Sultan'ın yanında mevcutmuş. F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., s. 19.

²¹⁷ Camshid Behnam, **İranian ve Endişe-haye Teceddüd**, Tehran, Farzane Yayınları, 1375, s. 19.

²¹⁸ Ferrüh Seramad, **Ruznameye Haterat-ı İtimad-üs Saltane**, Tahran, Novin Yayınları, 1983, s. 437. Şehir olaylarında binlerce kadın şahın önüne çıkarak ekmeğin olmadığından şaha şikayet ediyorlar. Halbuki o senede nimet boldu, bunun için protestocuların eşlerini tutukladılar, dilencileri ise şehirlerden kovdular, çünkü bunları halkın tahriki ve ayaklanmasını sağlayan hareketler olarak görüyorlardı. Şah Sipehsalar Okuluna da gittiğinde yine aynı olaylarla karşılaştı, kadınlar, şahın raiyatlerinin halini görmesini, Naib-üs Saltane'nin elini halkın gelirlerinden kısaltmasını talep ediyorlar. Akt: F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs., 1991, s. 21.

* Farsça'da Gomaste(گماشته) denilir.

** Siyasi içerikli eleştiri yazısıdır içeriği çoğunlukla mizahi öğelere dayanır.

²¹⁹ İran tarihinde ilk meclis olarak Aşkaniler döneminde Mahestan meclisidir. Araplar'ın İran'a

bulundu. Bu olayların ardından halkın genellikle toplanma ve konuşup tartışma yerleri olan Kahvehaneler'in hepsini kapattılar. İtimad-üs Saltane bu olaylarla ilgili olarak kendisi saltanatçı olduğu için meclisin varlığından pek de memnun değildir. Tarihi bir örnekle rahatsızlığını beyan ediyor: Nasıl eski bir efsane olan, Demirci Kaveh, Zahhak'ın(Azdahak) saltanatını çökertti, bir Bakırcı da günümüz İran saltanatında bir devrim başlatabilir, demiştir.²²⁰

Reformcu düşüncelerin tanınmasıyla daha ilerdeki safhalarda örneğin, başkentte verilen Tütün İmtiyazi üzerine başlayan ayaklanmalarda sadece aydınlar itiraz etmediler, belki onlarla birlikte bezirgânlar, esnaf*, eğitim alanlar, medrese talebeleri (Mollalar), yurt dışındaki yayımlanan Kanun gibi gazeteler ve özellikle genel halk aydınlarıyla birlikte omuz omuza sokağa çıkıp protestoya başladıklarını²²¹ ayrıntılı şekilde geçeceğiz.

2.3. Meşrutiyet ile Bağlantılı Sınıflar, İdeolojiler ve Akımlara Giriş

Senelerce hem İran tarihçilerinin eserlerinde, -örneğin Kasravi, Nazim-ül İslam Kirmani, Melikzade gibi müverrihler- hem de Sır Persi Sayks ve sonrası gibi yabancı tarihçilerin çeşitli yorumlarında düşüncelerin rolü özellikle Meşrutiyetçiliğ'in anayasa ve

---

hamlesinden (saldırı) yaklaşık bin sene sonrasına kadar Meclis adlı bir şey kurulmadı. Meşrutiyet devrimine kadar Kacar devletindeki Nasıreddin Şah döneminde Maslahathane ya başka bir anlamla Meclisi Meşviret M. 01.09.1858 (H. 23.01.1275)'de kuruldu. Ağustos 1884 (Şevval 1301)'de de Meclis-i Vokela-i Tüccar idi. Birincisi ne kadar formalite olsa bile politik yapıda ilk ıslah çabası olarak önem taşımaktadır, ikincisi ise daha gelişmişti. İlk milli meclis M. 06.08.1906 Muzafferredin Şah tarafından imzalandı. M.07.09.1906 yılında meclisin Nizamnamesi hazırlanıp imzalandı. Bu meclis M. 1868-1949 (H. 1285-1368) seneler arası çalıştı. Yalnız M. 1949(H. 1368)'de anayasanın yeniden gözden geçirildiği zaman Meclis-i Şuraye Milli'den Meclis-i Şuraye İslami'ye dönüştü. Bkz: Hasan Gazi Moradi, **Nosazi Siyasi Dar Asr-ı Mashrute**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2005, s. 31; Abbas Emanet, **Gebleye Alem**, Çev: Hasan Kamşad, Tahran, karne Yayınları, t.y, s. 161; Ahmet Kasravi, **Tarih-i Meşrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 188.

²²⁰ Bkz: Herodot kendi kitabında Zehhak ve Dehhak'a göre şöyle yazıyor: "Acemler Zahhak'ın kendilerinden olduğunu, CEMŞİD'in kızkardeşinden doğduğunu iddia ederler. Yemenliler ise onun, kendilerinden (Arap) olduğunu öne sürerler... Bu kişi Tanrı tarafından Ezdehak (ejderha) suretine tebdil edilmişti. Kûfe yakınlarındaki Ners adlı bir köyde oturmuştu. Çok adam öldürdü. Ensesinde iki beze çıkmıştı. Ağrılarını dindirmek için her gün iki adam öldürüyor, beyinlerini bu bezelere sıvayınca ağrıları dinliyordu." Azdahak'ın Bkz: Herodots, **Herodots Tarihi**, Çev: Müntekim Ökmen, İstanbul, İş bankası Yayınları, 2002, s. 71.

* Farsça yazılış şekli: پیشه‌وران و اصناف

²²¹ F.Adamiyet, **İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**, Tahran, Peyam Yayınları, C: 1, 1.bs., 1991, s. 39.

“Nasyonalizm” gibi yabancı kavramlar dikkate alınmıştır. Bu bakış açısından Meşrutiyet’de aydınlar çok büyük etkiye sahipler.²²² İran’lı ve Sovyet Usul-Gera Marksistleri,²²³ tam tersine Meşrutiyet’i burjuvazi özellikleri taşıyan bir devrim olarak tanımlıyorlar. Açıklama olarak, devrimin liderleri, bezirgânlar sınıfıdır ve bu lider bezirgânlar da genellikle feodalleri ve yabancı güçleri, "*Demokrasi Yolunu*" engelleyen güçler olarak tanımlamaktadırlar. Aslında bu iki düşünce birbiriyle uyumsuz sayılmaz, eğer ki aydınların burjuvazi tarzı bir düşünceye sahip olduklarını söylersek.²²⁴

Marksist’i analiz çerçevesinde yer almayan Nikkie R. Keddie ve Ann Lambton’un eserlerinde, İran Meşrutiyet’indeki bir kaç sınıfın birleşmesini açıkça görülmektedir. Yervand Abrahamian’ın görüşü, Marksist Düşünce’ye daha yakındı.²²⁵ Burada sosyal güçler, yani orta tabakadan bahsedilmiştir. Sünneti pazarcılar, yani bezirgânlar, pişaverler (esnaf), ruhaniler ve aydınlar bu tabakadandırlar. Abrahamian bu tabakaya, *tabake-ı Motavaset-ı Mütemekkin*²²⁶ diyor.²²⁷

Tüm bu tabakalardaki grupların eylemlerini analiz ettiğimiz zaman, Meşrutiyet devrimi, pişaverler ile aydınların birleşmesinin başarısıydı, çünkü her iki grup hem saraya hem de feodaller ile yabancı güçlere karşı savaşıyordu. Bezirgânlar ile ruhaniler birbirlerinden tam emin değillerdi, sonuna kadar hep aralarındaki güvensizlik vardı. Bezirgânlar gibi ruhani kitleden bazıları-Saltanat yanlısı Ruhaniler*- devrime karşı durdular. Diğer yandan, il hanlarıyla aşiretlerle kabileler büyükleri** ve onların silahlı

---

²²² John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 271.

²²³ Farsça yazılış şekli: مارکسیستهای اصولگرا. Bkz: Morteza Motahheri, **Nagdi Bar Marksizm**, t.y, s. 57.

²²⁴ M. Milani, **İdeology and the Iranian Constitutional Revolution**, The Political Economy of the Ideological Currents of the Constitutional Revolution, Ph.D. dissertation, Department of Political Science, University of Hawaii, 1975, s. 59; Akt: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 271.

²²⁵ Yervand Abrahamian, **İran between Two Revolution**, 1998, s. 80.

²²⁶ Abrahamian, bu grubu, Camiada işleri ve gelirleri olan orta tabaka (طبقه متوسط متمکن) olarak tanımlıyor. Bkz: John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 271.

²²⁷ Yervand Abrahamian, **İran between Two Revolution**, 1998, s. 80.

* Müstebit ruhaniler için, Meşrutiyet ile ilerlemenin, modernleşmenin oluşuyla ahlaksızlık, dinsizlik yayılacaktır. Bunun için Meşrutiyet’nin aleyhine davranışlarda bulundular.

** Farsça’da Reis-i Kabile(رئیس قبیله) söylenir.

güçleri hem şehrin daha yoksul tabakaları, savaşın her iki tarafında da görünürlerdi. Hem çiftçilerle ilat ve aşiretler halkı da genellikle devrimci hareketlere çok karışmadılar. Buna rağmen bazı çiftçi unsurları devrimde rol almışlardır.²²⁸ İşçi sınıfı da bu devrimi desteklemiştir ama sayısının az olması nedeniyle çok etkili olamamıştır. Burjuva bir devrim yerine bir toplumsal, demokrat, tudehi ve şehir tabanlı bir hareketle karşı karşıyayız ki kapitalizm öncesi tabakaların düşüşüyle*, iki küçük kapitalist sınıf yani aydınlar ile işçi sınıfının güçlenmesi onun oluşumunda etkiliydi.²²⁹ Sonraki günlerde sorunlar yaşasalar da ruhaniyet ile bezirgânlar, iki tabakada grup olarak devrimi oluşturan diğer gruplara liderlik yapmışlardır. Diğer önemli etkenler olarak ise geniş ve temel çaplarda kadınların ve başkentten başka diğer şehirlerle bölgelerin, kavimsel grupları, özellikle Azerbaycan Türk halkının hızlı ve yerli davranışlarıyla yarattıkları Azerbaycan Ayaklanması²³⁰, Hazar denizinin civarındaki Fars ve diğer kavimlerin²³¹ desteği çok önemlidir. Böylece bu devrim çeşitli tabakaların karışık birleşmesiyle, onların ilgili üretim şekillerinin sonucu olarak belirlenmektedir.²³²

2.4. Meşrutiyet ile Bağlantılı Sınıflar, İdeolojiler ve Akımlar²³³

Çalışmanın bu kısmında Meşrutiyet devrimi ile ilgili, önemli etkenleri kısa bir şekilde anlatıyoruz:

2.4.1. Bezirgânlar

İran bezirgânları devrim sürecinde önemli role sahiptirler. (M.1905-1906/ H.1323-1324/ Ş.1284-1285) senelerinde protesto için düzenlenen üç oturumda, hem

---

²²⁸ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İnan from 1500to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 272.

* Farsça'da Zeval(زوال) söylenir.

²²⁹ A.e., s. 272.

²³⁰ Azerbaycan olayları ve ayaklanmasıyla ilgili, Bkz: Ahmet Kasravi, **Tarih-i Meşrute Dar İnan**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 146-306,324-342, 347-388, 394-398, 422-439,474-483, 499-510, 525-531, 565-574, 584-592, 629-632, 655-684. 12. Bölüm, 763- 825, 836- 857, 15. Bölüm.

²³¹ A.e., s. 64-92, 99-101.

²³² A.e., s. 272.

²³³ Yervand Abrahamiyan, **İnan beyn-i Do Engalab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 50.

birinci meclis esnasında diğler gruplar ve tabakalara göre daha çok sayıda mecliste üyelerinin bulunması da bunu onaylamaktadır. Onlar Kacar devletinin tedricen iflasından ve gerilemesinden, hiç memnun değildi. Emniyet-i Malikiyet (mal güvenliğı) gibi konulara değiniyorlardı. Bezirgânların çoğı yabancı yatırımlarıyla ilgili Kacarlar'ın dış politikasını eleştirerek devletin yabancı yatırımcılara tanıdığı ayrıcalıklara karşıydılar. Yabancı bankaların ülke üzerine hakimiyetlerinede karşıydılar. Her ne kadar, onların çoğı aktif pazarlamacı olarak ithalat ve ihracat konusunda yabancı firmalarla iş birliğı yaparak büyük maddi kazançlar elde ediyorlarsada bu durumun uzun vadede devletin bekasına zarar vereceğini idrak etmişlerdir.

2.4.2. Pişaverler (Esnaf)

Pişaverler, Sanatkârlar, Çıraklar, Küçük Mağazacılar ve yeni oluşmakta olan İşçi Sınıfları devrimin tudehi (halk kesiminden) destekçileriydi. Bezirgânlar'ın yanında M. 1906 Tahran büyük oturumuyla birlikte (M. 1911/ H. 1329/ Ş. 1290) Ruslar önünde Tebriz'deki direnişte devrimin önemli aktörlerinden sayılırdı. Mağazalarını kapatıp encümenlerde toplanırlardı. Gerektiğı zaman silahlı kuvvetlerle çatışıp Meşrutiyetçiler'in en büyük çoğunluğunu oluştururlardı. Bunların devrim olaylarına neden katıldıklarıyla ilgili bir sorunun cevabı ise gayet net olacaktır. Daha önce söylediğimiz Kacar hükümetinin tanıdığı bazı ayrıcalıklar nedeniyle yabancı mal ithalatı ve Avrupa ürünlerinin ülkeye girişiyle yerli işlerle çalışanların çoğı iç piyasada müşterisiz kalarak işsizliğe uğramıştır.²³⁴

2.4.3. İşçi Sınıfı

Küçük İşçi Sınıfı tutkulu ve coşkulu bir şekilde devrime katılmıştır, (M. 1906-1910/ H. 1324-1328/ Ş. 1285-1289) senelerinde İran işçiler sendikalarını oluşturarak grevlere katılmışlardır. Şirket-i Şilat-i İran* Balıkçılar'ı, Rusya ile iş birliğı içinde, Anzali

---

²³⁴ A.e, s. 64.

* İran Balıkçılık Şirketi.

Liman'ındaki denizciler ve barandazlar (İthal malların geldiği ve indirildiği hangarların işçileri)*, Tahran'ın Telgraphane ve Basımahane işçileri ve Tebriz'in deri fabrikası işçileri büyük grevler yapmışlar. İlk iki grup Kafkasya'nın sosyal demokrat düşüncelerini benimsemişler. Basımevi işçileri ise gazetelerdeki ortamın etkisinden dolayı Aydın radikal düşünceleri benimsemişlerdi.²³⁵ İlk işçi ayaklanması, Meşrutiyet devriminin başlamasıyla olmuştur ve onun bitmesiyle birlikte sonra ermiştir. M. 1907 (H. 1325) Rusya'nın müdahalesiyle yeni güçlenen bir dal gibi kesilmiştir. Çalıştığımız dönemde İşçi Sınıfı'nın daha küçük ve az sayıda bir kitleye hitap ettiği için ruhaniler, pişaverler (esnaflar), ya da bezirgânlar gibi etkili değildir, ama var olan kitle de tüm gücüyle devrimi desteklemiştir.²³⁶

2.4.4. Alt Sınıflar

Alt tabakalar genellikle tarihi süreç boyunca genelde saltanata bağlı tabakayı oluşturmuşlardı ve şimdi de çok kolaylıkla daha yüksek sınıfların maşası olarak devrimin aleyhine bile kullanılabilirlerdi. M. 1907 (H. 1325/ Ş. 1286) şahın meclis aleyhine darbe çabalarında, bu unsurların var olması delil olarak tarihe kaydedilmiştir. Aynı unsurlardan daha sonraki senelerde muvakat devlet kurucusu, Seyit Cafer-i Pişeveri²³⁷, yi yenmek için de kullanılmıştır. Genellikle Lotular**, yeteneksizler, kalleşler, kabaca para için her türlü iş yapabilen kitle ile Tahran pazarının en fakir unsurları toplanıp sokaklarda devrimciler, mecliste millet adaylarının aleyhine çalışırlardı. Şahın Meşrutiyet aleyhine başarılı darbesinde Haziran 1908 (Cemaziyelevvel 1326 H./Hordad-Tir 1287 Ş.) bu grubu kullanmıştır.²³⁸

---

* Farsça yazılma şekli: بارانداز

²³⁵ Abdül Samad Kambaş, **Jonbeş-ı Karegari Dar İran**, Tudeh Partisi Yayınları, s. 30.

²³⁶ Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 80.

²³⁷ Ali Moradi Meragi, **Ez Zendan-ı Rıza Han ta Firge-ı Demokrat-ı Azerbaycan, Berresi-i Zendegi ve Asar-ı Seyit Cafer Pişeveri**, Tebriz, Ohedi Yayınları, 2003, s. 21.

** Türkçe'de boş konuşanlar anlamına gelmektedir. Farsça yazılma şekli: لوطی

²³⁸ Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 81.

Bir iç savaş niteliği taşıyan Tebriz'deki olaylar M. 1908 (H. 1326/Ş. 1287) saltanatçılar Tebriz'in en fakir mahallelerinden olan Deveci'den ve Surhap'tan toplanmışlardı. O mahalleler boyacılar, kumarda kaybedenler, hamallar, katırcılar vb. olanların ikamet yeri idi. Ekmek fiyatının çok yüksek olması özellikle yoksulları Meşrutiyet ya İstibdatı hükümet aleyhine kıskırtıyordu. Bu konuyu da dikkate alalım ki Şehir civarında yaşayan fakir kesimler Sünneti bir şekilde bir padişaha bir de ruhaniye saygı duyardı, yani bu ikisi gruptan birisi istediği zaman ayaklanma çıkarabilirdi.

Haziran 1906 olaylarını kaydeden Edward Brown, esnaf, pişeverler ve maddi olarak bunlardan biraz Alt kitlenin Meşrutiyet olaylarında ortaklık yaptıklarını söylüyor. En alt tabakanın bir adım üzerinde olan fakir esnaf da Aralık 1907'de hem meclisi desteklediler hemde ona saldırdılar. Meşrutiyet devrimindeki Şehri tabakaların ışınının tepkilerinin farklı olabileceği görünmektedir. Azınlık olmalarına rağmen büyük işlere kalkışabilirlerdi. Onların Mezhebi güçlerini her iki tarafada yönlendirebilmek mümkündü.²³⁹

2.4.5. Kadınlar

Kadınlar, genellikle devrim ordusundaydılar.²⁴⁰ Geniş bir saha ve spektrum*'da çalışırlardı. Hassas olaylardaki temelli varlıkları ile genellikle önemli role sahiptiler. Örneğin M. 1905-1906 Tahran oturumlarında, Tebriz grevlerindeki²⁴¹ rolleri bilinmektedir. Oy hakkından mahrum kalmaları onların politik eğitime katılımlarını ve diğer sosyal aktivitelerden –Medrese tesisi, gazete yayınlanması- engelleyememiştir. Kadınlar çeşitli encümenler tesis etmişlerdir. Birçoğunu yalnız sermaye kaynakları olan

²³⁹ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeeyün, 1.bası, Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 275

²⁴⁰ Eliz Sanasarian, **Conbeş-ı Hukuk-ı Zenan Dar İnan**, Çev: Nuşin Ahmedi Horasani, Tahran, Ahter Yayınları, 2005, s. 74.

* Halkın bir kısmı demektir. Farsçası Teyf(طیف)dir.

²⁴¹ Zeynep Paşa bir kadın olarak, erkek kılığında Settar Han'ın ordusuna girmeyi başarmıştır. Cesurca savaşları sırasında, bir gün ağır yaralandığında Settar Han kendisi bizzat ilgilenince, ancak onun kadın olduğunu anlamıştır. Muhammet Ahmet Penahi Semnani, **Setterhan Serdar-i Milli ve Nehizet-i Meşrutî**, Kitap-i Numune, Tahran, 1997, s. 119; Samed Serdari- Niya, **Tebriz Dar Nizhet-i Tembaku**, Aşina yayınevi, 1998, s. 120-132.

altınlar ve mücevherlerinin satışıyla ve para biriktirerek, milli banka kurmayı amaçlamışlar, keskin konuşmalar beyan ederek, özgür erkek savaşçı adaylarının yanında olarak Meşrutiyet için savaşmışlardı. Azerbaycan Bölgelerindeki bir savaşın sonunda ölümlerin arasında yirmi ceset bulundu bunların hepsi erkek kılığına girmiş savaşçı kadınlardı.²⁴² Kadınlardan biri meclisi topa tutmanın hemen öncesi, şahın lehine konuşmakta olan bir Mollayı tehdit etmişti. Ancak Aynı yerde yakalanarak öldürüldü.²⁴³

Üç yüz kadın, M. 1911(H. 1329/ Ş. 1290) krizinde meclise gidip milletvekillerinden, Rusya önünde direnmelerini istediler. Tüm bu örnekler genellikle tüm kitlelerden ve özellikle şehri, bazari, orta ve yüksek sınıflardan oluşan kadınların, aktifliğini ve özgürlüğe yönelik tutkularını göstermektedir.²⁴⁴

2.4.6. Aydınlar

Ayaklanmalarda aydınlar ile ruhaniler temel rollere sahiptirler. Yeni oluşmakta olan aydın kitlesi, gazetelerde başyazar ve gazeteci olarak yazılar yazarak, şiirler okumuşlar, ekseriyetle hocalar, öğretmenler ve özel eğitim gerektiren çalışma alanlarında (doktor, her hangi bir dalların uzmanları gibi), çevirmenler, bazı bürokrasi üyeleri arasından geniş bir kitle oluşturarak çeşitli şekillerde devrimin lehine çalışmışlardır.²⁴⁵ Meclisin Nizamnamesi'nin düzenlemesinde ve milletvekili olarak görev yapmada, daha küçük bir kapsamda da ilk Meşrutiyet kabinlerinde Sani-üd Devle ve kardeşlerinin belirgin rolleri vardır. Avrupa yanlısı olan İranlılar ise devlet çapındaki sınıflardan oluşuyorlardı. Britanya Elçiliği'nde protesto oturumları düzenleyerek kaderlerini tayin etme adımlarını atarak, Adalethane tesisi yerine Milli Şura Meclisi ve Mesrutiyet Hükümetinin kurulmasını istediler.²⁴⁶ Bazı aydınlar da Kerbelayı Ali Mösyö

²⁴² Janet Afary, **Encümen-haye Nime Serri Zenan Dar Nehzet-i Meşrute**, Çev: Dr.Cevat Yusefiyan, Tahrar, Banu Yayınları, 1998, s. 38.

²⁴³ Mangol Bayat-Philipp, **"Women and Revolution İn İran, 1905-1911"**, ed. Lois Beck and Nikki keddie, Harvard University Press, 1978, p. 295-308; Ahmet Kasravi, **Tarih-i Meşrute Dar İnan**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 69-97-159-181-82-374-375.

²⁴⁴ Mangol Bayat-Philipp, **"Women and Revolution İn İnan, 1905-1911"**, ed. Lois Beck and Nikki keddie, Harvard University Press, 1978, s. 321.

²⁴⁵ Asgar Alam Tebriz, **İnan'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 30.

²⁴⁶ A.e, s. 104.

gibi, Tebriz direnişini organize ediyorlardı. Fransızca bildiği için ve Fransa devrimiyle ilgili bilgileri olduğu için Ali Mösyö olarak adlandırılmıştı. Saltanatçı aydınlar sadece çok yüksek koltuklara sahip oldukları için ailevi kültürel ve iş hizmetlerinden dolayı devlete bağlıydılar. Aydınlar, genel olarak tüm güçleriyle devrimi desteklediler. Onların savaşı gelişimci bir özgürlük içindi ve çeşitli özgürlükleri, talep ediyorlardı. Kanun-i Esasi'nin özgürlüğü ki içtimaiyat (topluluklar) ve matbuat (matbaa/basım yayım) ile eğitim öğretim özgürlüğü, sosyal kurumların kuruluşu ve katılma özgürlüğünden oluşan bir takım talepleri içeriyordu. Bunun için meclise encümenler ve gazeteciler katılırdı.²⁴⁷

2.4.7. Ruhaniler

Safeviye'nin yenilişinden ve daha sonra Afşar Hanedanlığı'nın tahta çıkışıyla birlikte ruhanilerin gücü çok azaldı. Nadir Şah Afşar, ruhanilerin elini medreseler ve mezhebi vakıflardan keserek birçoğunun maaşını kesti. Bazılarını ise savaş meydanlarına gönderdi. Daha sonra Zandiye'nin işe gelişiyle ruhaniler faaliyetlerini ve hayatlarını sürdürmek için Irak'a göçtüler. Kısacası ruhaniler siyasi ve ictimai hareketlere müdahale etmekten mahrum kılındı. Çoğu hayatta kalabilmek için çalışmak zorunda kaldılar. Nadiren Şeyh-ül İslam* makamına sahip olan ruhaniler bile mezhebi işlerde artık çok az müdahale edebiliyorlardı. Kabaca Safeviye'nin ruhanilere tanıdığı tüm imtiyazlar iptal edilmiştir.²⁴⁸

Bu durum Kacarlar'da bile devam etti. Sadece Muhammet Şah-i Kacar ile Feth Ali Şah döneminde ruhanilerin durumu iyileşmeye başladı. Bunun nedeni İran-Rus savaşlarındaki ruhanilerin fetvalarının önemli rolleri gösterilebilir. Bu durumda ruhaniler kaybettikleri güçlerini yeniden kazanmışlardı.

---

²⁴⁷ Yervand Abrahamian, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 79-89.

* Dini bir derecedir.

²⁴⁸ Asgar Alam Tebriz, **İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 76.

2.4.7.1. Kacar Dönemindeki Dini Hareketler

Araştırmamıza göre genel olarak Kacar dönemi İran'da birkaç belli grup dini akımların temsilcisiydi. Bunlar aşağıda sıralanmıştır:

2.4.7.1.1. Fukaha

En güçlü dini grup olarak ikiye ayrılıyor: 1- Usuli 2- Ahbari.²⁴⁹ Egemen dini söylem her zaman şeriat ve fıkıh alanındadır. Genellikle fıkıhta ortak akım böyledir ki herhangi bir soru ile karşılaştığımız zaman metinlere bakıp onun şerii hükmünü ancak öyle çıkartabiliriz. Tüm cevaplar metinlerde vardır ve önceden var kılınmıştır, ayrıntılarını bizler bilememekteyiz. Fukaha'nın görevi bu sıradan halkın bilemediği hükümleri o metinlerden çıkartmaktır. Fukaha sadece kendi inançlarına dayalı nedenlerden dolayı Hükümet'i İmam-i Masum'un* hakkı tanırılar aslında siyasi güçten kenara çekilirler ve bu dönem saltanatı ve şahın Hakk-ül Lahi olduğuna inanmaları gereken bir dönemdir. İşte böyle bir dönemde hatta bazen sultan aleyhine savaşa girilse bile saltanat aleyhine her hangi bir isyan çıkarılmaz. Hakk-ül Lahilik konusunda kitaplarda çoklu örnek mevcuttur. Ruhanilerin gücü özellikle Kacar döneminde ruhanilerin güçleri hep iniş ve çıkışlarla doluydu. Ancak İran-Rus savaşlarında yeniden zirveye ulaşarak birkez daha halkın dini liderlik rolünü kazanmıştı.²⁵⁰ Bu grup Usuliler olarak diğer gruplarla rekabetteydi.

Usuliler'den önce Ehbariler dini egemen güç sayılırdı.²⁵¹ Usuliler'in sayıları azdı ama maddi ve manevi güçleri oldukça yüksekti. Ehbariler hiçbir zaman halkın taklitçi ve müçtehid olarak ikiye ayrılmasını kabul etmediler. Ehbariler Kuran, Sünnet, Akıl ve İcma'dan** ziyade Ahbar ve Hadis'e önem veriyordu²⁵². Bu tarz düşünceleriyle İran dini

²⁴⁹ Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 37.

* On iki imamcı şii inanç geleneğinde İmam-ı Masum kavramı İmam olan kişinin- ki bu kişi Hz. Ali'nin soyundan gelmektedir- günahsız ve yanılmaz olduğuna yönelik bir isimlendirmedir. İmamın dini yorumları ve ibadet hakkında tavsiyeleri doğrudur ve o bu konularda hata yapamaz. Dolayısı ile hata yapmamak için sıradan halk İmam-ı masumun- ya da günümüzde fukahanın onun temsilcisi olmasıyla fukahanın- tavsiyelerine uymak durumundadır.

²⁵⁰ M.Acudani, **Meşrute-i İran'i**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003, s. 97.

²⁵¹ A.e, s. 51.

** Farsça yazılma tarzı: اجماع.

²⁵² Hamid Enayat, **Endişe-i Siyasi Dar İslam**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1983, s. 50.

grupları çok etkilemişlerdir. Onların düşünce yapıları Sünnet temelli ve kutsal kitaptaki kesin hükümler yerine daha çok Hadis ve Haber'i vurgulayan bir tarzı içermektedir. Kacar döneminde de bu yöntem devam etmektedir.

Usuliler Sünnet ve Hadis'e dayalı olmakla birlikte İctihad'ı* da vurguluyorlardı. Bu grup hükümlerin sonuçlanmasında akıl yöntemine baş vurarak İtaatkar** bir şekilde karar vermiyorlardı. Hatta Ahbariler'in tersine Hadisler'in genel kaynaklarını da eleştiriyorlardı.²⁵³ Hem onlar ölü bir müçtehid'den takliti almayı yanlış sayıyorlardı, çünkü zaman ve mekan koşulları sürekli değişimde olduğu için taklit edilen Müçtehit kendisi bizzat o zamanla mekanı yaşmalıdır ki o günün ve o devrin koşullarına ve gerekenlerine göre doğru hüküm verebilsin.

Ahbariler Akıl ve İcma'nın hüccet (kanıt/delil)*** olmasına inanmayarak İctihat yerine direk koşulsuz şartsız takliti**** öneriyorlardı. Bir hükmün, ya konuşmanın doğruluğu o kişinin ölümüyle kaldırılmaz diye İctihat yerine Hadis toplamaya başvuruyorlardı. Hatta Mükellef***** olan her Müslüman'ın kendisi de Hadisler metninden kendi görevlerini bulabilmektedir. Müçtehidler, Ahbariler'den oluşmuşlar ve düzenli bir idari hiyerarşiyle bir araya toplanmışlardır. Müçtehid düşüncesinin en önemli noktası, içtihat kapısının bağlı olmamasıdır. Ahbariler, Feth Ali Şah dönemindeki özellikle, İran-Rus savaşlarında Muhammet Emin Ester Abadi'nin liderliğiyle toplumda çok etkili bir düşünce akımına dönüşmüşlerdi. Ama Ağa Muhammet Bagir (Vahid Bebehani) bu grubu güçsüzleştirerek ve görünüşte Ahbariler'e son verip Usuliler'i de güçlendirmiştir. Ama Ahbari düşüncesi tamamen son bulmayarak farklı kalıplarda devam etmiştir. Cafer Necefi *Kaşif-ül Geta*'nin***** yazarı ve Mürtiza Ensari Mukalib'in sahibi müçtehidlerin güçlenme konusunda her birinin büyük rolü vardır. Şeyh Cafer'in

---

* Kısacası bir Müçtehid Ruyhani'den fikir almaktır.

** Farsça'da Teebodi(تعبدی) söylenir.

²⁵³ Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 50.

*** Ekseriyetle Şii terminolojisinde İmam'ın Allah'ın delili (hücceti) olması dolayısı ile İmamın olmadığı yerde onun sözcüsü ve isteklerinin delili manasına gelen bir kelimedir.

**** Farsçası Taklit-ı Mehz(تقلید محض)dir.

***** Dini açıdan olgunlaşmak demektir. Farsçası Mükellef(مكلف)dir.

***** Farsçası: کاشف الغطاء

Ahbarilerin özellikle Molla Muhammet Emin-i Ahbari'nin aleyhine söylemleriyle Ahbariler'in son çöküş dönemi başlamıştır.

Bu süreçte Murtaza Ensari'nın tarafından kurulan Nehad-ı Merceiyet'le Usuliler fazlasıyla güç kazanmış oldular. Bu olayların ardından İran dini gücünü müçtehidler elde ederek birçok değişimde liderlik görevini, maddi ve manevi olarak ele almışlardır. Nasıreddin Şah döneminde zirveye ulaşan bu gücün en önemli kişilerinden ıslahatçı Sipehsalar'ın azli²⁵⁴ ve Tütün Ayaklanması'ydı.²⁵⁵

Meşrutiyet ile birlikte halkın, devletin yönetme işlerine müdahale etme hakkına sahip olma düşüncelerinin yayılmasıyla mutlak eğemenliğin sınırlanması yerleşik bir düşünce haline gelmiştir. Bu gibi akımlarla birlikte ruhaniler de boş durmayarak bu konuda kitaplar ve risaleler yazdılar. Fukaha'dan Seyit Abdül Hüseyin-i Lari, Meşrutiyet ile ilgili kitaplar yazdı ve İran'ın güneyindeki Meşrutiyet hareketında çok etkili olmasına rağmen Meşrutiyet ve Meşrualık* ile ilgili yazıları çelişkiliydi. Meşrutiyet yani Meşruiyet(Meşrualık), diyordu.²⁵⁶ Bu düşünceyi ne kendisinden önce ne de sonra kimse söylemedi çünkü ne Meşrutiyetçiler ne de Meşruacılar, hiç biri İslam ile Meşrutiyet'in temeli (بنیاد) bir birine mütabık değildir.²⁵⁷ Ondan önce ve sonra kimse (ne Meşrutiyetçiler ve ne de Meşruacılar) tarafından bu düşünce desteklenmedi. Meşrutiyet özgürlük ve insani doğal hakları savunmak teorisine dayalı bir teoriyken, Meşruacılık ise dini meseleleri Şii fikhî ile açıklamak teorisi idi.

Şeyh Fazlullah Nuri²⁵⁸ gibi Meşruacılar sadece Şeriat'in ilerlemesini istiyordu.²⁵⁹ Şeyh Fazlullah , Mirza Aştıyani'nin ölümünden (M.1898/ H. 1315/ Ş. 1277) sonra

²⁵⁴ Nasıreddin Şah'ın Sadrazam'ı Sepehsalar'ın azli ile ilgili, Bkz: Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 52.

²⁵⁵ Bu çalışmanın üçüncü bölümünde yer almaktadır.Daha fazla bilgi için, Bkz: Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 37-60; Asgar Alam Tebriz, **İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 65.

* Şeria yani şeriattan türetilen bir kelimedir. Şeriatçılık manası verebilir.

²⁵⁶ Bu cümlede birinci meşrutiyet kelimesi bildiğimiz anlamıyla meşrutiyet iken ikinci meşrutiyet kelimesi şeriat kelimesinden köken alan yapıdadır dolayısı ile anlamları buna göredir. Seyit Abdül Hüseyin Lari, **Kanun Dar İttihad-ı Devlet ve Millet**, 1869, s. 1-2.

²⁵⁷ Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 49.

²⁵⁸ Meşrutiyet Dönem'i Meşruacıların lideri.Bkz: Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 89.

²⁵⁹ M.Acudani, **Meşrute-i İran'i**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003, s. 131.

Tahran'nın en güçlü Müçtehedî oldu. Şeyh Fazlullah Meşrutiyet için temelin Meşrua olmasından bahsediyordu. Şeyh Fazlullah Meşrutiyetçilerin en büyük eleştirmenlerinden-di.²⁶⁰ Meşrutiyet hareketi ve hicret olaylarında Ayetullah Tabatabayi ve Ayetullah Behbahani ile her ne kadar aynı tarafta olsalar bile, onlarla sorun yaşamıştır.²⁶¹ Onlara mezhepsiz ve labali lakabı vermişti. Bu anlaşmazlıklar Meşrutiyet'in gücünü kaybetmesinde etkili olmuştur. Şeyh Fazlullah Nuri Meşrutiyet'e karşı bir encümen kurup Muhammet Şah'ın yanında durarak M. 1908 yılında meclisin topa tutma hükmünü imzaladı. Kısacası, Şeyh Fazlullah, Meşrutiyet hareketini Şeriat'a doğru yönlendirmekten bahsediyordu. Asıl olan Şerii* dir, Meşrutiyet'i Şerii'e yada dini hükümlere karışmaması şartı ile kabul ediyorlardı. Zaten Meşrutiyetçi ruhaniler imamın kayıp olduğu dönemde hükümetin Meşrutiyet fikrindeydiler, hatta Meşrutiyet'i bile gasbi hükümetlerin eylemlerinden sayıyorlardı ona göre genel olarak Meşrutiyet'i gayri meşru biliyorlardı. Sırf Meşrutiyet adıyla halkın kendi başlarına davranmasını önlemek için onu kabullendiler. Meşrutiyetçi ruhanilerin bu bakış açıları daha önce eşine rastlanmamış bir durumdu. Çünkü ilk olarak İran'da halkın hakkı diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Bu konular üzerine gitmek oldukça önemliydi. Genellikle ruhaniler olan Meşruacılar, hukuktan konuşmalarında çoğunun kastettiği Şeriat hukukuydu, ama bazen de onunla çelişkide olmayacak şekilde eşitlik ve özgürlük gibi konulara da değinmişlerdir. Seyit-i Lari özgürlük ve eşitliğe değinmemiştir. Hatta esas olarak bu kavramlara karşıydı. Seyit Lari'nin ilk olarak İran'da ortaya koyduğu bakış açısını şöyle anlatalım: Herkes zalimin kalmasına razı olmuşsa, kendisi de aynen o zalim gibidir. Eski düşüncelerde, zalimin gitmesi için milletten sadece onun gitmesine dua etmek düşerdi, ama Seyit Lari daha farklı bir şekilde davranarak zulmün önünde ayaklanmayı önerirdi. Batılların ürünlerinin haram olduğuna ve temiz olmadığına inanırdı. Tüm bu söylemlerine rağmen yinede Meşrutiyet'i savunmuştur. Meşrutiyet ve Meşrua'nın arasındaki farklar ve onların nasıl

---

²⁶⁰ Hasan Hecabi, **Mururi Bar Ellet-ı Mühalifet-i Şeyh Fazlullah Nuri ba Hükümet-i Meşrute**, s. 229-239.

²⁶¹ Meşrutiyet'in ilk başında Şeyh Fazlullah, Behbahani ve Tabatabayi ile dost idiler. Hatta protesto için Kum'a giden grupta her üçü de vardı ama daha sonra şahsı nedenlerden dolayı aralarında düşmanlık başlamıştıdır. Çoğu adam Şeyh Fazlullah 'ın Behbahani'ye karşı kıskanmasını söyler. Bu kıskançlığın nedeni Behbahani'nin ruhaniler lideri olduğu söylenmektedir. Bkz: M.Acudani, **Meşrute-i İran'i**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003, s. 130.

* Farsça'da Şarii(شرع) denilir ve şeriatta bağlıdır.

birbirleriyle birleşmesi gerektiğini, Naini, *Tenbih-ül Ümmet* ve *Tenzih-ül Millet* kitaplarında en iyi şekilde açıklamıştı. Naini hem bir müçtehid olduğu için ve hem de Meşrutiyet'in anlamını iyice bildiği için oldukça önemli önerilerde bulunmuştur.²⁶² O Meşrutiyet'in batıdan alınan anlamını yerlileştirmeye çalışmıştır ve bu durumda Meşrutiyet'in içinde Meşrua'nın yer alabilmesi anlamına geliyordu. Çoğu tarihçiler şu hususa inanıyorlar ki Şeyh Fazlullah 'ın teorisi olmasaydı, belki Naini gibi adamlar ayağa kalkıp böylece önerilerde ve cevaplarda bulunamazlardı.²⁶³ Naini, Necef Hoze-i Elmiye'sinde olurdu ve İstanbul'un Saadet derneğinin Necef şubesi ile irtibattaydı. Bu derneğin üyeleri, ruhani rolünün önemini, anlamını, Meşrutiyet'de destekliyordu*. Bu dernek Londra'daki Paris'teki ve Osmanlı'daki Meşrutiyetçiler'le irtibattaydı. Londra'daki en önemli Meşrutiyetçiler'den Ayetullah Horasani ile Edward Brown mektupla haberleşerek tüm Meşrutiyet hareketleri yakın takip ettiler.

Ruhanilerin millet içinde daha etkili olmalarından dolayı aydınlar da faydalanıp bazen Meşrutiyet'i yürütmek için dini konularla ilgili girişimlerde bulunuyorlardı. Bazı ruhaniler, Fazlullah -i Nuri gibi Meşrutiyet'in gerçekleşmesini Meşrua'nın sayesinde görmüşlerdir. Şeyh İbrahim Zencani ve Seyit Hasan Erdebili gibi ruhaniler de din ve siyasetin ayrılmasını istiyorlardı ama Naini bu iki gruptan da farklı düşünmekteydi. Naini'ce Meşrutiyet Mezamin-ı Şeriat olsa islami hükümet kurarak anayasa üzerinden devlet yönetebilir ve toplumda şarii gerçek yerlerinde anlam buldular ama Meşrutiyet ile şeriatın aynı olduğunu düşünürsek, o zaman din ve siyaset aynı olup o devlet ve hükümetten tarafsız olması beklenemezdi. Bu yüzden devlet her zaman ikinci bir sistemi düşünen düşünürlere karşıydı. Naini, o dönemde Meşrutiyet ve şeriat arasında tartışma konusunu yarattı. Naini "*herkes eşit haklara ve özgürlüğe sahip olmalı ve bu hükümet de mezhep ve islam dinine dayalı anayasa ile kanuni bir devlet kurarak İstibdata karşı ve milletin haklarını savunmak en önemli hedefi olmalıdır*" diye düşünüyordu. O kanunu

²⁶² Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 231.

²⁶³ Bir başka örnek bu tarz ruhanilerden Tabatabayi'ydı. Tabatabayi Meşrutiyet hareketi Meşruacılığı ve özgürlüğü kapsamak için millette nasyonalist düşünceler yaratmaktadır. Burada Nasyonalizm vatanseverlik anlamındadır. Bkz: Nazim-üs Sultan-ı Kirmani, **Tarih-ı Bidari-i İrānian, Tahran**, Novin ve Agah Yayınları, 1984, s. 1, 191, 192;A.e, C:3, s. 428.

* Seyit Esedullah Forğani ve Seyit Esedullah Memegani bu derneğin etkili üyelerindendir.

aynen risaleler gibi biliyordu çünkü her ikisi de görevlendirdikleri insanların görev sınırlarını⁺ açıklıyordu. Naini kanunu iki gruba bölmüştür²⁶⁴: “*şeriat ile gelen meseleleri değişmeden yasa olarak kabul etmeliyiz ama bazı konu ve sorunlar şeriatla açıkca yoktur, siyasetteki kişiler yasa önerip yazmaları gerekiyor*” diyor ve böylece meclisin kurulma anlamın böyle açıklıyordu. Kısacası bu görüşe göre anayasa şeriatla dayanarak yazılmalıdır ve ruhaniler Şeriat konusunda uzman olmalarına göre anayasanın yazılmasında hakları vardır. Ruhanın siyasi olup olmadığının önemi yoktur ama ruhani olmayan kişiler anayasada etkili olmaları için illa siyasi olmaları şarttır²⁶⁵. Naini’ye göre din ve siyaset yan yana ve beraber icra olmalıydı ve batının Meşrutiyetçi düşüncesini terk etmeden islami sistemin çerçevesinde gerçekleştirmesi gerekmektedir. Böylece hem İslami hükümet kurulur, hem de Meşrutiyet anlamı hükümet içinde uygulanır.

2.4.7.1.2. Şeyhiler*

Bu grup Şeyh Ahmet Ehsayi öğrencileri olarak din meselesine Fıkıh’tan ziyade, ortak bir bakış açısıyla yeni platoncu mirasından etkilenmişlerdir. Şeyhiler, Fukaha’nın inandığı 5’li usulün (Tevhid, Nübüvvet, Mead, Adalet ve İmamet) karşısında 4’lü üsüle (Tevhid, Nübüvvet, Mead, İmamet (Gayip İmamla irtibatta olan ve halkı öyle yöneten sistem) inanıyordu.²⁶⁶ Şeyhiler Şeriat’ın görünüşüne bakmayarak Batını’ler ve ya İsmaili’ler gibi akli yöneme başvurmaya inanırlar. Bu fikir alanında felsefe ile irfan karışmıştır, bunun için de yeni Platoncu düşüncelerinden etkilenirlerdi. Bunlar daha çok Kirman ve Tebriz’de yaşıyor ama Fukaha’nın tarafından tekfir olundukları için, o günkü İran toplumunda başarılı olamadılar.

⁺ Farsçası: حدود وظایف انسانی

²⁶⁴ Naini, **Tenbih-ül Ummet**, Bagdad, 1908, s. 98.

²⁶⁵ Abdül Rahman Kavakebi, **Tebay-ül İstibdad**, Çev: Ebd-ül Hüseyin Mirza Kacar, Tarihe İran Yayınları, Tahran, 2005, s. 22-23.

* Farsçası: شیخی ها

²⁶⁶ Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 44.

2.4.7.1.3. Sufiler

Bunlar Mutasavvıf ve Ali-ül Allahî* fırkalarındandırlar.²⁶⁷ Safevi'lerden kalan bölük pörçük bazı kısımlarla güçlenen ve bu düşünceyi yayan Ali-ül Allahî'ler, Şeyhler ve Filozoflar'a göre daha çok sayıya sahiptiler. Hangahlarında** toplanıp çeşitli Sufi halkaları kurdular. Tasavvufi dünyayı gerçek sayıyorlardı ve dünyevi konulardan kaçış düşünceleri vardı. Ayrıca şeriatı gerekli görmüyorlardı. Kendilerini gerçeğin keşifçileri olarak görmekteydiler. Kendilerini hakka bağladıkları için zahirleri bırakıp şeriat hükümlerini unutmuşlardır.²⁶⁸ Mutasavvıf ve Arifler, Filozoflarla eskiden beri uzun süre gelen anlaşmazlık içindeydiler. Muhammat Şah-ı Kacar'ın Mirza Ağasi'nin sadrazamlığı dönemi Sufiler'in en güçlü dönemiydi daha sonra Feth Ali Şah'a karşı isyan ettikleri için Hindistan'a sürgün edildiler.²⁶⁹

2.4.7.1.4. Filozoflar (Filozof Mizah ***)

Felsefe İran toplumu üzerinde en az etki bırakan kavramdır. Felsefenin etkisi az olduğu için İran'da merkezi yerini hiçbir zaman alamamıştır. Felsefe ve filozoflar İran toplumunda hep ayıplanıp yok sayılmıştır. Filozoflar, Şeyhler ve Sufiler'in hepsinin Şii olmalarına rağmen en büyük düşünce düşmanları kendileride Şii olan Fukaha'ydı.²⁷⁰

2.4.7.2. Ruhanilerin Meşrutiyetin ortaya çıkışındaki Roller

Ruhanilerin rolü karışık, çelişkili ve değışkendi. Bu özellikler için de onların analizinde bazen çelişkili açıklamalara rastlayabiliyoruz. Edward Brown onları Meşrutiyetçi, Hamed Elgar ise onların şaha karşı olarak tanımlıyordu.²⁷¹ Ercümen'd'e

---

* Bu itikad anlayışı Hz. Ali yi Allah'ın bizzat kendisi sayar. Şii gruplar tarafından bile aşırı uç bulunarak dışlanmış inananları kafir ilan edilmiştir.

²⁶⁷ A.e, s. 45.

** İbadet veya sosyal maksatlı toplanılan yer.

²⁶⁸ Abdül Hüseyin Zerrin Kup, **Costecu Dar Sufiyet-ı İran**, Tahran, 1978, s. 19, 54.

²⁶⁹ Hüseyin Abadiyan, **Mefahim-ı Gedim ve Endişe-i Cedid**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009, s. 46.

*** Farsçası: فیلسوف مشربان.

²⁷⁰ A.e, s. 43.

²⁷¹ Edward Brown, **Tarih-ı İnkilab-ı Meşrute-ı İran**, s. 51; Hamed Elgar, **Negş-i Ruhaniyet-ı Pişro Dar İnkilab-ı Meşrute**, Tahran, Novin ve Agah Yayınları, s. 213.

göre ilk başta hem Meşrutiyetçi hem de şaha karşıydılar. Ama sonunda, çoğu şahın lehine Meşrutiyet'in karşısında yerlerini aldılar. Ruhaniyetin, dönemler ve genel tartışılmalı konular (şah ve yabancılar) ile davranışlarını göz önünde bulundurarak ortak bir görüşe varmak mümkündür. Ruhanilerin çoğu, -büyük müçtehidlerden* başlayarak, ikinci derece ruhaniler ve genç Talebeler- devrimi desteklemede ve bir takım menfaatları kollamaktaydılar. Ruhaniyetin devrimden himayesinin özellikle ilk aşamalardaki sebebi, ideolojik ve maddi nedenlerden kaynaklanmaktaydı. M.1905-1906 olaylarında ruhanilerin maaşlarını almamaları yaklaşık olarak üç seneyi bulmuştu. Hamed Elgar, Kacar dönemi ruhaniyetin birkaç kuşaktaki çeşitli konularla ilgili ve özellikle yabancıların İran'daki etkilerine** karşı oldukları için devletle muhaliftiler, Ercümen'd'e göre çoğu ruhaniler, meclisin ve Meşrutiyet'in yabancıların etkisini daha da çoğaltacağına inanıyordu. Seyit Abdül Lah-i Behbahani ve Muhammet Sadik-i Tabatabayı M. 1905-1906 üç oturumdaki liderlik rolünü ifa etmişlerdi.²⁷²

Halk vaizleri pazar kitlelerinde çok büyük sayıda etkiye sahip olmakla beraber, halkın diliyle konuştukları için genellikle halk tarafından sevilmişlerdir. Melik-uk Mutekelimin ve Seyyit Cemaleddin İsfahani gibi ruhaniler ki meclisin topa tutulması olayından sonra, Muhammet Ali Şah emriyle idam edilmişlerdir.²⁷³

Bahsettiğimiz sınıfların hepsi gelişmenin, ilerlemenin yolunu Meşrutiyet devriminde aramıştır. Bu hareketleri sonuçlandırabilmek için milli bir güçle onları ortak bir noktada buluşturmak için çalışmamızın bu kısmında, en güçlü milli duyguların temsilcisi, milli kimlik ve milliyetçiliğe değinmekteyiz. Bunun için milliyetçilik ile ilgili öncelikle kavramsal bir tanıtım sunmaktayız.

---

* Bir dini rütbedir.

** Nüfuz anlamına gelmektedir. Farsçası: نفوذ.

²⁷² Hüseyin Yusefi Eşkuri, "İctihad Dar Meşrute", Tahran, Medrese Dergisi, 2006, s. 23; Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 75.

²⁷³ M.Acudani, **Meşrute-i İran'i**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003, s. 99.

2.5. Milliyetçilik

Nation kelimesi (nasci) ve (natio) kelimelerinden oluşmuştur. İngilizce'deki eş anlamları Natal ve Nature'dır.²⁷⁴ Buna göre nation kelimesinin ilk olarak anlamı milletin doğduğu ve doğum yeri kasetmektedir.²⁷⁵

Milliyetçilik yani nasyonalizm kelimesi Latince'de (nasci)'den alınmıştır ki kök olarak, doğmak anlamını vermekte ve bu köke dayanarak vatanseverlik düşüncesinin yükseliş seyrini göstermektedir. Bu düşünceye göre her insan belli bir Kavime ve belirli millete aittir ve kimse kendisine ait bir milliyet seçmemektedir. Vatandaşlığa başvuran insanlar ise politik, ekonomik ve sosyal menfaatlerine göre değiştirmekteydiler. Oysaki onların eski milliyetlerinden kalan, medeni ve kültürel bağları kopmamaktadır.²⁷⁶ Milliyetçiliği açıklamamızda çok sayıda düşünür vardır ki bu çalışmada onların bir kaçını açıklamaktayım.

M. Giberna: Milliyetçiliğin bir ideoloji olduğunun kanaatindedir. Bu ideoloji Devlet-Millet'in kuruluşu ve gelişmesiyle yakın bağlantı kurmaktadır. Bu ideolojinin sınırlarını belirten Fransa ve Amerika devrimlerinin sonucu olarak milletin ve demokrasinin hâkimiyetinde olduğunu belirtir. Milliyetçiliği iki ayrı gruba ayırmıştır. 1) Milliyetçiliğin politik mahiyeti, bir ideoloji olarak Devlet-Millet tecanüs (eşlilik) düşüncesini savunmakta olduğunu söyler. 2) Milliyetçiliğin kapasitesi: İnsanlara kendi kültürleri, geçmişleri ve geleceklerine yönelik ortak bir planla belli bir toprağa bağlı olmalarına ile kendilerine kimlik kazandırıyorlardı. Milliyetçiliğin gücünü, belirli bir topluluğa bağımlılık duygularının teşkili olarak, kullanılmaktadır.²⁷⁷

---

²⁷⁴ Louis Snyder ve Body C. Shafer'ın belirttiğine göre millet (nation) kelimesi bir isim olarak İngilizce ve Fransızca'da ilk kez 14.Yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Bkz: Louis Snyder, **The Meaning of Nationalism**, New Jersey: Rutgers University Press, 1954, s. 7; Body C. Shafer, **Faces of Nationalism: New Realities Old Myths**, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972, s. 13-14.

²⁷⁵ Rinsent Endru, **Modern Siyasal İdeoloji**, Çev: Mürtiza sagibfer, Gognus Yayınları, M. 1999, s. 331.

²⁷⁶ Moctehetzade ve Piruz, **"Millet gerayi, Mihen Hahi ve menafe-i Milli"**, Siasi Bilgiler Dergisi(Ekonomik), 12. yıl, 1.bası, Ekim 1997, s. 88

²⁷⁷ Montserrat Gibernau, **Mekatip-ı Nasyonalizm**, Çev: Emir mesut Ectehadi, Tahran, Dışbakanlığı yayımları, 1999, s. 82; Montserrat Guibernau, **Milliyetçilikler(20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler)**, Çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1997, s. 118-125.

Ernest Gellner: Milliyetçilik siyasi bir gerçektir, siyasi ve milli düşünceleri birbiriyle tamamen örtüşmelidir.²⁷⁸

Antony Giddens: Psikolojik bir açıdan Milliyetçiliğ'i anlatmaktadır. İnsanların, politik bir düzendeki üyelerinin birlikteliğine dayanarak bir takım semboller ve inançlara bağımlılığını anlatıyor²⁷⁹.

B.C.Schefer²⁸⁰ : Milliyetçiliğ'i o dönemdeki en güçlü katilizer olarak saymaktadır. "*Efsane ve Gerçek*" adlı kitabında Milliyetçiliğ'i, Nasyonalistler'in icad ettiğini vurgulayarak basit ve sabit bir kavram olmamakla beraber, temelde efsaneye dayanan inançlar ve haletlerin değişken kompinyasyon topluluğu olduğunu söylüyor. Schefer'e göre düşünürlerin çoğu, bu terimin sadece kelimelerin yerlerini değiştirerek daha açık bir şekilde söylemek istemişlerdir.²⁸¹

Daryuş Aşuri: Politik sözlüğünde, Milliyetçiliğ'i, toplu bilinç olarak adlandırıyor. (Natin; Fransızca'da millet anlamıdır) yani belli bir millet içerisinde üyeliğe ya da bağımlılığa dayalı bir bilinçtir. Aşuri, bu bilince "*Milli Bilinç*" diyor. Bu bilinç genelde insanların vefakârlık ve ilgisini millet unsurlarına göre belirlemiş (soy, dil, geneleksenel adetler, sosyal değerler, kültür) ve bu unsurların bazen başka milletlere göre ayrıcalık kazandırdığına inandığını vurgulamaktadır.²⁸²

Çoğu milletlerin kendilerine ait toprakları, vatanları vardır. Buna göre vatanseverlik, toprak yolunda özveriliği, toprağın aziz kılındığı yabancı istilasına karşı bir duruş olarak, Milliyetçiliğ'in temelleri olarak adlandırmaktadır²⁸³.

---

²⁷⁸ Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev: Simten Coşar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 45-54.

²⁷⁹ Moctehetzade ve Piruz, "**Millî gerayi, Mihen Hahi ve menafe-i Milli**", Siasi Bilgiler Dergisi(Ekonomik), 12. yıl, 1.bası, Ekim 1997, s. 6; Anthony Giddens, **Elimizden Kaçıp Giden Dünya**, Çev: Osman Akınhay, İstanbul, Alfa Yayınları, 1.bs., 2000, s. 11; Anthony Giddens, **Sağ ve Solun Ötesinde**, çev. Müge Sözen ve Sabir Yücesoy, İstanbul, Metis Yayınları, 2002, s. 12.

²⁸⁰ B.C.Schafer, **Nastionalism. Its Meaning and History**, s. 18; Body C. Shafer, **Faces of Nationalism: New Realities Old Myths**, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972, s. 13-14.

²⁸¹ **Nasyonalizm ve Conbeşe Meşrutiyet-ı İran**, Tahran, Bitay Yayınları, s. 30.

²⁸² Daryoush Ashouri, "**The Ideological Crisis of Nationalism and Islam: from the Constitutional Revolution until Today**", London, School of Oriental and African Studies, University of London, Russell Square, 2006, s. 39.

²⁸³ Daryuş Aşuri, **Farhange Siyasi**, Tahran, Morvarid Yayınları, 2.bs., 1958, s. 164.

Prof.Dr.Snyder: Milliyetçilik, belli bir coğrafi bölgede yaşayan, ortak bir dili konuşan, ortak adetlere sahip olan, kendilerine ait kahramanları bazen de ortak mezhepleri olan bir topluluğun zihinsel yada duygusal halidir. Snyder'e göre; Milliyetçilik mantıklı ve akılcı bir kavram değildir, onun temellerini insanın gayri mantıki, duygusal ve hayali dünyasında aramalıyız. Düşünürü göre milliyetçilik insanın güvensizliğe ve tehditlere karşı verdiği psikolojik bir tepkidir²⁸⁴.

Milliyetçiliğin çeşitleri ve aşamaları

Farklı düşünürler açısından incelendikten sonra şu şekilde sıralanabilir:

- I. Tarihsel ve zaman açısından:
- II. Liberal
- III. Totaliter
- IV. Yeni Milliyetçilik

H.Heruk açısından: 19.Yüzyıl Milliyetçiliğ'in temelini kültürel düşüncelere dayalı olarak görüyor, bu da orta ve alt düzeydeki tabakalar, avam kültürü ve gelenek göreneklerine ait bir olgudur. Daha doğrusu bu anlayış kavramın ya politik anlamını içermiyor ya da çok kısıtlı bir bölümde politik anlam içeriyor görünmektedir. Heruk, bu üç ayrımı, her birinin ayrıca kültürel ve ekonomik değişimlerle ilişkili olarak görüyor.

Siyasi partiler tarafından milliyetçilik, politik anlamlı bir etkinlik olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik toplum çapında halk tarafından desteklenerek, bir toplumsal ayaklanma* olarak meydana gelmiştir.

Milliyetçilik çeşitleri ve aşamaları H.Bawm açısından:

- I. 1830-1880 döneminde liberal milliyetçilik hakim'di.

---

²⁸⁴ Huşang Mogtader, **Siyaset Beynolmelal ve Siyasete Harici**, Tahran, Mefhus Yayınları, 1991, s. 58; Louis Snyder, **The Meaning of Nationalism**, New Jersey: Rutgers University Press, 1954, s. 8.

* Farsçası: جنبش.

II. 1880-1914 döneminde milliyetçilik düşüncesinde Muhafizekar yöntemi güçlendi

III. 1918-1950 döneminde milliyetçilik zirve noktasındaydı²⁸⁵.

Bir başka ayrımı incelemek için önce milli ülke kavramını anlatmalıyız: Halk ve Nasyonalist düşünürler bağımsız bir coğrafi bölgede tüm işler ve görevleri ele geçirdikleri zaman o coğrafi bölge Milli-Ülke adını taşımaktadır. Milliyetçilikten bu ayırım ve anlattığımız milli ülkeler kavramı ülkelerdeki liderlerin amaç ve inançlarına göre beşe ayrılıyor.

I. Liberal milliyetçilik (Fransa'da Romantizim Ayaklanması)

II. İfratçı-Jakoben milliyetçilik (Fransa)

III. Gelenekçi milliyetçilik (Rusya'da 1.Nikola Dönemi)

IV. Kombinasyon milliyetçilik

V. Tam Milliyetçilik: Tam milliyetçilik, 19.Yüzyıl'da milliyetçiliğin başarısız kılan diğer türlerine karşı bir yankıdır. Bu tür milliyetçilikte belli bir hedef amaçlanmış, ülkedeki kültürel ve sosyal kurumların hepsi bu amaca ulaşmak için birleşmişlerdir. Aynı şekilde bu tür bir milliyetçilikte, liderlik temel ve yapıcı role sahip olup tüm politik ve sosyal örgütlenmeler bu liderin etkisi altındadırlar²⁸⁶. (Örneğin: Mısır'da Cemal Abdül Nasır dönemi, Gana'da Gavam Nkrumah ve Kuba'da F.Castro).

Prof.Synder dört tarihi aşamada milliyetçiliği anlatıyor.

I. Bütünleştirici milliyetçilik (1815-1871): İki Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve iki Kore'nin birleşmeye yönelik çabaları.

II. Bölücü milliyetçilik (1871-1890): 1990'larda Sovyetler Birliğinin, Yugoslavya ve Çekoslavak'ın çökmesi

²⁸⁵ Andrew Vincent, **İdeolojihaye Modern Siyasi**, s. 338.

²⁸⁶ Hamid Behzadi, **Nasyonalizm-ı İran**, Tahran, Kevir Yayınları, 2.bs., 1999, s. 167-171.

- III. Mütcevaz milliyetçilik (1890-1945): Synder'in anlattığı milliyetçiliğin üçüncü aşaması Mütcevaz Emperyalizm ile eş anlam gibidir. Sonuçta I. Ve II. Dünya Savaşlarına yol açmıştır.²⁸⁷
- IV. Çağdaş milliyetçilik (M. 1945'ten günümüze): Bir kaç ülkenin özgürlüklerine kavuşmaları için Fransa ve İngiltere sömürmesine karşı özgürlükçü ayaklanmalara başvurmaları Synder Milliyetçiliği'nin dördüncü bölümünü kapsıyor.

Pieter Taylor: Okumalarında milliyetçiliği şu şekilde ayırıyor.

Proto-Milliyetçilik (Çekirdek Milliyetçilik) daha çok Patriotizm (vatanseverlik) yönüyle ünlüdür. İlkeler merkezi hükümet kurumunun etrafında oluşur ve daha sonra gelişir. Jan Gatmen 13. asırda bu felsefenin temelini Propatriamoni düşüncesinde aramıştır.

Milliyetçiliğin etkili unsurları, millet ilk politik unsur olarak, milliyet milliyetçiliğin temel unsur sayılmasıyla ortaya çıkan milli hakimiyetti (politik nasyonalizm). Milleti oluşturan unsurlar da, belli bir coğrafi bölge, soy, din (mezhep), dil (edebiyat, kültür ve gelenek-göreneklerde ortaklık), politik kurumlar, ekonomik faktörler, tarihi arkaplandır.²⁸⁸ Genel olarak milliyetçilik ile ilgili okumalardan şu sonuçlar ortaya çıkıyor; Milliyetçilik, başka bir deyişle milli bilinç olarak 18. asrın ürünüdür*. Fransız devrimiyle birlikte, Avrupa'ya başarılı ve etkili adımlar atarak yayılmıştır. Milliyetçiliğin kendisine ait zaman süreci içinde tarihi aşamaları vardır. Çeşitli unsurlar, coğrafi bölge, soy, mezhep, dil, siyasi organizeler tarihi sabıkalar ortak gelenekler ve adetler, milliyetçiliği oluşturan bölümler olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, bu unsurlar milletlerin milliyetçiliğinin oluşup gelişmesinde büyük role sahiptir.

Milliyetçiliğin çıkış noktasıyla ilgili çeşitli düşünceler vardır, Gellner milliyetçiliğin yeni olmasını vurgulayarak, yanı sıra onun sürekli olarak geçmişle ilgili

---

²⁸⁷ Huşang Mogteder, **Siyaset Beynolmelal ve Siyasete Hareci-i, Tahran**, Tahran, Mefhus Yayınları, 1991, s. 61.

²⁸⁸ Moctehetzade ve Piruz, "**Millet gerayi, Mihen Hahi ve menafe-i Milli**", Siasi Bilgiler Dergisi(Ekonomik), 12. yıl, 1.bası, Ekim 1997, s. 7.

* Farsçası Mehsul(محصول)dur.

bağlantısının var olduğunu ısrarla söylemektedir, bazı değişimler ırkları (Komiyeti) milliyetçiliğe çevirdiğine inanıyor.²⁸⁹ Bunlarla birlikte şunu belirtmek isterim ki Nasyonalist duyguların tam başlangıç tarihi belli olmamakla beraber çok eski bir kavramda değildir. Çünkü günümüzdeki milliyetçilik Ruslar ve eski Yunanlar döneminde yoktu, sadece onun bazı sıfatlar ve özelliklerinin kökünü eski kavimler ve camialarda bulabiliriz. Bu konuyla ilgili İbraniler kavmini örnek verebiliriz. Seçkin olmak düşüncesi, Eskiçağın onurlu tarihine inançla ve milli görev ifadesi olarak İbranilerin düşüncelerinden kaynaklanmıştır.

Milliyetçilik kavramı 19.asırda Avrupa ve Amerika'da, 20.asırda ise Asya ve Afrika'da yayılmıştır. Avrupa'daki sonucu, milli devletlerin oluşmasıydı. Milliyetçilik, Napolyon savaşlarıyla mahiyeti değişerek hükümet, yüksek tabakaların elinden çıkıp, orta tabakadaki halkın eline devredildi. Devrimci duyguları bir dalga gibi Avrupa milletlerini kapsadı ve onları milli hükümetine ve anayasal devletlerin kuruluşuna teşvik etti. Milliyetçilik'te özgürlük, birlik ve kardeşlik gibi önemli ilkelere sahiptir.

20.asır Milliyetçiliği, uluslararası İmparatorluklar'ın topraklarını genişletme politikasının sonucudur. Bu İmparatorluklar, güç ve baskıyı kullanarak, çeşitli kavimler ve milletleri ve başka toplumları ortak genel bir siyasi kimlik olarak kabullenmeleri çabasında olduklarının bir göstergesidir.

2.5.1. Milliyetçilik ve Milli Kimlik *

Kimlik, insanın en temel aidiyetine dair bir yorum** olarak kişinin sosyal ve psikolojik açısından kim olduğunu ve hangi pozisyona sahip olduğunu belirtmektedir. Kimlik, toplumda olduğu gibi, toplumda belirlenip organize edilmektedir.

Baumeister'in vurguladığı gibi: Kimlik taraması bir bütün olarak kişi ile toplumunun doğru ilişkisini nasıl olacağına sorusunu belirtmektedir. Her insanın bir topluma aitlik hissini yaşayabilmesi için ihtiyacı olan ve onu anlatan kimliğini

---

²⁸⁹ Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev: Simten Coşar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 45-54.

* Farsçası Nasyonalizm ve Hoviyet-ı Milli(ناسیونالیسم و هویت ملی)dir.

** Farsçası Tefsir(تفسیر)dir.

aramaktadır. Günümüzde millet, bahsettiğimiz topluluklardan biri, milli kimlik ise onun ürünüdür. Kimliği belirten ve milli kimliğin temel unsurlarından olan kriterler: zaman içinde sürekliliği ile ötekilerinden ayrılabilmesidir.²⁹⁰

Ahmet Aşref'e göre milli kimlik, kişi kimliğiyle tanınır²⁹¹, bu öylesine bir olgudur ki karakterleri ve davranış özellikleri ile bir toplum içerisinde diğerlerinden farklıdır. Milli ve kavim kimlik hissi duymak onun için fedakarlık etmektir. Milli ve kavmi kimlik, kişisel kimlik gibi, bizim diğerlerinden düşünce çatışmalarımızdan oluşmaktadır. Bilinçli* olarak "*Bizim varlığımız*" ve "*diğerlerinin varlığını*" kavrayabilmektir. "*biz*" ile "*diğerleri*" bir paranın iki yüzü gibidir. Biri olmadan diğeri anlamsızdır.²⁹² Kimlik insanın kendisi olması hissini yaşatmaktadır, ama aynı zamanda da egemen güç önünde zarar görebilendir. İnsan ve onlara bağlı olduğu toplumu kimliklerini koruma araçlarını sağlamaya çalışırlar. Diğer yandan toplumdaki tüm güçler, devlet etkisi altında oldukları için, siyasi gücü elde etmeye eğimli olmaları kaçınılmazdır. Açıktır ki milliyetçiliğin asıl amacı, siyasi hâkimiyete ulaşmaktır. Milli kimlik bir siyasi toplumsal fenomen olarak 19.Yüzyılın sonlarına doğru öncelikle batı ülkelerinde daha sonra diğer ülkelerde ortaya çıkmış bir terimdir. Siyaset bilminde millet yerine bazen devlet ve siyasi iktidarla medeni toplumu koymaktadır. Belirli bir coğrafyada ortak bir yaşamı paylaşan ve ortak bir tarihe sahip olan kişiler milli bir bağla birbirlerine bağlanırlar. Antropologlar ve sosyologlar "*Bizim Kimliğimiz*", "*Ortak Duygularımız*" ve "*Toplu Bilinç*" gibi terimleri ele alıyorlar. Birden fazla kavimden oluşan toplumlar, diğer kavimlere karşı kazandıkları zaferlerle bir imparatorluk oluşturmaktaydı. İkinci etken ise Hristiyanlık ve İslamiyet gibi, bir kavimden diğer kavimlere dünya çapında yayılan dinlerdir. Bu dinler yeni bir toplumsal kimlik oluşturdular. Üçüncüsü; Dil ve ortak edebiyattır.²⁹³ İslami ülkelerde Arapça, dinsel ve dilsel etkenlerin birleşimi olarak çeşitli kavimlerin arasındaki bağı sağlamıştır. İbn-i Sina ve Farabi, Ebu Reyhan-i Biruni gibi

²⁹⁰ R. F.Baumeister, J. P.Shapiro and D. M.Tice, **Two kinds of identity crisis**, Journal of Personality, 1985, s. 53, 407-424.

²⁹¹ Ahmet Aşref, **İnkılab-ı İslami ve Hoviyet-ı Milli**, Yayını Hazırlayan: Alireza Rehberi, Kum, Zolal-ı Koser Yayınları, 2002, s. 16, 22.

* Farsçası Hod Agahı(خودآگاهی)dir.

²⁹² Ahmet Eşraf, **Hüviyet-i İrani**, Daneşname-i Iranika , 1994, s. 8.

²⁹³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, Kemer Yayınları, 1996, s. 113.

bilim adamları kendi varoluşlarını İslam kültürü alanında tanımlıyorlar. Diğer etkenler olarak şehir esnafı, genç gurupları, mezhebi firkalarla yeni kurulan ulaşan şehri mahalleler yeni toplu kimliğin büyümesini sağladılar.²⁹⁴

İran'da, İslam'dan öncesi Sasani döneminde İran'lı kimliğe değinilmiştir. Onlardan sonra Hükümet-i Cihan-i İslam-i(İslam Cihan Devleti) İran'lı hükümetin yerini almıştır. Yaklaşık dokuz asır sonra, yani Safeviye'nin Saltanata başlamasından sonra bir siyasi ve kavimsel birlik* canlanmıştır.

2.5.2. Meşrutiyet Öncesi İran'da Milliyetçilik

Her milletin tarihini doğru değerlendirmek için eleştirel bir gözle olayların asıl içeriğine bakıp bütün olayları ve sonuçları göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir. Tarih boyunca İran ülkesi, her hangi bir ülke tarafından doğrudan sömürge edilmemiştir ve bağımsızlığını her zaman korunmuştur. Önce bahsettiğimiz Kacar dönemi yabancıların ülkeye el uzatması karşısında bile istiklalini korumuşlardır.²⁹⁵ Bunun nedeni de eski kültürü ve kuruluşuyla, inançları ve görüşlerine bağlı olan bir ülke olarak tarih içerisinde tecrübelerinden yararlanarak vatanseverliğini kanıtlamıştır. İran tarzı milliyetçiliğinde anlamı bundan başka değildir²⁹⁶ Richard W.Gottem'e göre, İran asırlar önceden ulusal bilinçli** bir ülkenin açık örneğidir, ama görünüşle davranıştaki kararlılığı genellikle 20.Yüzyılın tarihidir.²⁹⁷

Milliyetçiliğin İran'daki ortaya çıkışı bir çeşit aslına dönüş ve kaybettiği geçmişinde aranan soruların cevabıdır. İran Nasyonalizm'inin özelliği, yabancıların girişi ve hâkimiyeti*** önünde dayanarak çoğu zaman geride kalmalarının aleyhine çabalar göstererek, psikolojik bir müdafaayla birlikte mücadele vermeleridir. İran'ın coğrafi

²⁹⁴ Ahmet Eşraf, **Hoviyet-i İrani**, Daneşname-i Iranika, 1994, s. 11.

* Farsçası Vahdat-ı Siyasi ve Kavmi(وحدت سیاسی و قومی)dir.

²⁹⁵ Dr.Yalçın Sarakaya, **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s. 57.

²⁹⁶ Feridun Bezirgân, **Tarih ve Nasyonalizm-ı İran**, Talash Yayınları, No: 17, 1970 , s. 47.

** Farsçası Hod Agahı-ı Milli(خودآگاهی ملی)dir.

²⁹⁷ Richard W. Gottem, **Nasyonalizm Dar İran**, Çev: Fereshte Sarlak, s. 25.

*** Farsçası Sulte(سلطه)dir.

özelliklerinden dolayı çoğu zaman çeşitli ülkelerin açgözlülüklerini giderdikleri verimli bir toprak parçası durumunda olmuştur. İran Nasyonalizm'inin temel motivasyonları yabancı saldırılarına ve istilasına karşı olarak bir birliğe varmaktır. Örneğin; İran toprakları üzerine Arap'ların hükümet döneminde biz Behafarid, Sinbad, Üstadsız gibi liderlerin yönetiminde bir çeşit dini ayaklanmalar olmuştur.²⁹⁸ Safeviye dönemi ise, Osmanlı devletine karşı, Kacar dönemi ise Rusya'nın Kafkas ve İran'ın diğer kuzey bölgelerine karşı, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları'nın aleyhine milliyetçiliğin güçlenmesine ve beslenmesine şahidiz. İngilizler ile Ruslar arasında bir rekabet olduğu zaman onların ülkeye müdahalesiyle İran'ın "*İstiklal-i Lafz-i-den*" yani sözde özgürlükten başka bir şeyi kalmayınca, bu duyguların arttığını görüyoruz.

Müdahalelerle ilgili, Army V.Velinsky, Petr'in Elçisi M. 1715 İsfahan'dan, Rusya'ya bir mektup gönderdi bu mektubta görüşlerini şu şekilde dillendirmiştir: "*Buranın iç zaafı öyledir ki şimdiki savaşı (Rusya-İsveç) kazanamazsak bile hiç düşünmeden İran'a savaş açabilme kanatindeyim. Çünkü bugünkü İran ile savaş için tam bir ordu gerekmiyor.*"²⁹⁹ Çarlık diplomasisi de öyle davrandı. İran Rusya ve İngiltere rekabet alanına dönüşmüştü.

Yabancı hâkimiyetine karşı vatansever müteceditlerden, aynı zamanda Kacar Hanedanından -Feth Ali Şah'ın oğlu- biri olarak Abbas Mirza, ilk olarak genç öğrencileri eğitim için Avrupa'ya gönderme fikrini ortaya koydu. Fransa'da eğitim alan gençler, vatan ve millet kavramlarıyla tanıştılar. Kont de Gobineau³⁰⁰ (M.1816), İran'lı özgür düşünürleri ile ilgili: "*Paris'te eğitim alan hatta M. 1848 Fransa devrimine katılan İran'lı bir öğrenci, Fransa tarihinin büyük devriminden ve siyasi, ictimai değişimlerinden büyük sonuçlar elde etmiştir.*"³⁰¹ der. Abbas Mirza'dan sonra Mirza Tagi Han-i Emir Kebir'den bahsetmek gerekir. Rusya ve Türkiye'ye yaptığı yolculuklardan dolayı, oraları

²⁹⁸ Sasani dönem, dini ayaklanmalarla ilgili, Bkz: Arthur Christensen, **İran Dar Ruzgar-i Sasaniyan**, Çev: Reşid Yasemi, Tahran, Seda-ı Muasır Yayınları, 1999, s. 32.

²⁹⁹ M. Pavlovich, V.Terya, S. İvansky, **Se Makale Darbareye İnkilab-ı Meşrute-ı İran**, Çev: M.Huşyar, Tahran, 2.bs., Entesharat-i Emir Kebir, 1978, s. 78.

³⁰⁰ Kont Jozef Artour de Gobineau, Fransız politikacı ve yazar, M. 1862-64 İran'daki Fransa Vezir Muhtarıydı. İran tarihi, üç sene Asya'da, Orta Asya'da felsefi düşünceler ve mezhepler vb. kitapları vardır.

³⁰¹ F. Adamiyet, **Endişehay-i Mirza Ağa Han-i Kirmani**, Tahran, Payam Yayınları, 1978, s. 250.

gözlemleme şansını yakalamıştır. İran'daki Avrupa'lı temsilcilerle kurduğu bağlantıdan o günkü İran'ın gereksinimlerini iyice kavramıştır. Emir Kebir'in milli duyguları ve vatanseverliği ile ilgili onun yanında eğitim alan, Mirza Ab-ül Kasim Kaim Makam-i Bozorg'un³⁰² büyük payı vardır. Dar-ül Fünun okullarının kurucusu Emir Kebir, milliyetçilik temeli olan düşünceleriyle, yabancılara karşı -özellikle Rusya ve İngiltere- İran'ın istiklalini koruma gücünü kazandırmıştır. Dar-ül Fünun'dan asıl amacı cedit ordusunun yetkileriyle idari teşkilatın unsurlarını yeni bilimlerle eğitmektir. Dar-ül Fünun açılışından sonra ana kitapların çevirisinde büyük boşluk hissedildiği için birkaç tercüman bu kitapları çevirdiler. Aynı zamanda bu okullarda öğrenciler vatan, millet, vatanseverlik gibi terimler ile ilgili Avrupa düşünürlerinin görüşleriyle tanış olup onlar gibi kendi milliyetleriyle ülkelerini korumayı, ülkelerinin gelişimi yolunda çaba sarfetmeyi öğreniyorlardı.³⁰³

İran aydın kitlelerle değişimci* grupların arasındaki fark batıyla kıyaslandığında yenilenme ve toplumsal değişim fikri büyük oranda Fransa, İngiltere, Avusturya örneklerinde mevcuttur. Ama bazen de Rusya'nın durumunu ve gelişmelerini görünce yenilenme düşüncesi** İran'da yayılmıştır ki buna örnek olarak; Meşrutiyet öncesi iki milliyetçilik yanlısını, yani Mirza Feth Ali Ahundzade ile Mirza Melkom Han'ın İran'lıları aydınlatma çabasında büyük role sahiptirler. Bu konu ile ilgili şunu söylemeliyim ki 19.Yüzyılın son yıllarında ekonomik durumunun zorluğundan çoğu insan, iş bulmak için Kafkasya'ya göçmüştür. Bu yüzden Bakü'deki Müslüman işçilerin çoğu İran göçmeniydi. Diğer yandan, bazı reformcular da Kacar hükümetinin baskısından dolayı Bakü'ye göç etmek zorunda kalmışlardı. Bu gruplar daha çok siyasi olarak çalışmışlardır. Yeni düşünceler çok zor kısıtlamalara rağmen İran'a doğru yolu açmıştır. Ülkeye dönen kişilerin çoğunun kafasında artık yeni düşüncelerle gelişmiş planlar vardı. Bu konu ile ilgili milliyetçiliğin güçlü akımı onları yönlendiriyordu.

---

³⁰² Luğat Name-ı Dehkhuda.

³⁰³ Dr.Yalçın Sarakaya, **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s. 67.

* Farsçası: Tehevvöl Talap تحول طلب

** Farsçası: Tefekkür-i Nevsazi تفکر نوسازی

Genellikle onların hepsi, ülkenin birleşmesini*, merkezi hükümetin güçlü olmasını ve bağımsız bir dış politikaya sahip olmayı istiyorlardı. Bahsettiğimiz konularla ilgili değinmemiz gereken önemli bir konu Rusya-Japonya savaşıyla Rusya devrimidir. (M. 1905)Bu olaylar İran'ın özgürlükçü hareketinde** büyük etki yaratmıştır. Çarlık Rusya'nın Japonlar tarafından yenilmesi, İran halkında derin bir etki bıraktı. Japonya ile ilgili her yeni haber İran'lıları etkiliyordu. Küçük Japonya nasıl Avrupa'nın en büyük askeri gücüne sahip olan Rusya'yı yenmiştir diye kendi kendilerine soruyorlardı. Rusya devrimi, İran halkını, Rus-Japonya savaşından daha çok etkilemiştir. Asya'daki Rusya devriminin oynadığı rolü aynen Fransa devriminin Avrupa ülkelerine bıraktığı büyük etki gibidir.³⁰⁴ Bu durum dönemin düşünürlerinede yansımıştır. Çeşitli fikirler ve kişiler daha aktif hale gelmiş, seslerini daha çok kişiye duyurma ve daha önemlisi kendi gibi düşünen bireyler ile bir ortak hareket olma durumu ortaya çıkmıştır.

Aşağıda İran Nasyonalizm'inin ilk düşünürlerinden bir kaçını kısaca anlatmaktayız:

2.5.2.1. Celal-ed Din Kacar (1246-1289)

Feth Ali Şah'ın oğullarındandır. Feth Ali Ahundzade ile aynı dönemde yaşıyorlardı. Dar-ül Fünun'da Fransızca'yı öğrenmiştir. *Name-i Hüsrevan* adlı bir kitap yazdı.³⁰⁵ Bu kitabı ulaşabildiği bilim adamları ve aydınlara gönderiyordu. Yazılarını Ahundzade'ye gönderdiğinde Mirza Feth Ali onu yazı ve bir şiir ile cevaplamıştır³⁰⁶, söylemiştir ki; *“haber geldi Hüsrevan Name'sini göndermişsiniz, kendi kendime dedim ki; acaba benim milletimde de dünya uygarlığından haberdar olan vatansever ve halk sever birisi var mıdır? O zaman, ben neden bu milletin bu kadar umutsuzum?”*³⁰⁷

---

* Farsçası: وحدت کشور

** Farsçası: نهضت آزادی ایران

³⁰⁴ Bkz: M.Pavlovich, **Se Makale Darbareye İnkilab-ı Meşrute-ı İran**, Çev: M.Huşyar, Tahran, 2.bs., Entesharat-i Emir Kebir, 1978, s. 126.

³⁰⁵ İlk Bölümü: **Az Ağaz-i(başlangıcı) Abadiyan Ta Anjami Sasanian**, İkinci Bölümü: **Az Taheriyân Ta Harazmshahiyan**, Üçüncü Bölüm: **Az Ağaz-i Changiziyan Ta Safeviye**, Dördüncü ise: **Az Ağaz-i Kacar Ta yazdığı tarihe kadar**.

³⁰⁶ Feth Ali Ahundzade, **Mektubat(Name be Cemaleddin)**, Yayını Hazırlayan: Bahram Choubine, Almanya, 2006, s. 31.

³⁰⁷ Celaleddin Mirza Kacar, **Name-i Hosrovan, Namey-ı Ahundzade be Celeleddin Mirza**, 2.mektup, s. 8.

Be Enduh Hesret Mera Ruzgar

Ser Ayed Der in Dir-ı Napaydar

Be Besyar Tedbirha Çeng Zen

Hemi Budem Ez Fert-ı Hübb-ı Vatan*

Celal-ed Din, Mirza Ahundzade'nin *Mektubat-i Kemal-üd Devle* kitabını tamamlarken bazı notlar almıştır. Onun kırk dört yaşındayken ölümü onları Zerdüşter'in** lideri*** Makenci'ye bırakmaya mecbur bıraktı. Daha sonra onları Makenci, Ahundzade'ye gönderdi. Celaleddin Mirza İran eski tarihi konulara değinerek milli duyguları uyandırmak istiyordu, kısacası Celaleddin Mirza'nın düşüncesini şöyle özetleyebiliriz:

Celaleddin Mirza'nın Milliyetçilik düşüncesi ülkenin tarihi geçmişi³⁰⁸, dil ve yabancılara karşı çıkış****, Rusya ve İngiltere ülkelerinin İstilasına karşıydı, Araplar'a da büyük ve olumsuz bir karşılık veriyordu.³⁰⁹

Diğer kavimlerin saldırısında İran milleti, hiçbir zaman vatanseverliklerinden ve direnişlerinden vazgeçmediler. Araplar'ın, İran'a saldırısına değinerek İslami fetihler döneminde her ne kadar birçok Arap İran'a göçtülse de zaman içerisinde asıl dil ile adetlerini elden vererek İranlılar ile karıştılar. Öyle ki onları da İranlı olarak görmekteyiz, bu da İran'luların dayanışmasını göstermektedir. Her ne kadar Arapların dinini alsalar da, kendi milliyetlerinden vazgeçmediler ve fatih kavimini kendilerine benzettiler.³¹⁰

---

* Topraklarımdan uzak düştüğümden çok sıkıcıdır ama her zaman vatana dönme ümidi insanı yaşatar anlamına gelmektedir.

به اندوه حسرت مرا روزگار سرآمد در این دیر ناپایدار به بسیار تدبیرها چنگ زن همی بودم از فرط حب وطن

** İranlı olarak tanımladığı Zardüşterlerle ilgili onların Geçmişini ve onların kendi ülkelerinden nasıl avare olduklarını anlatıyor. Onlarla ilgili biz bir kökten ve bir milliyete sahip olduklarını vurguluyor.

*** Farsçısı Pişro(پیشرو)dur.

³⁰⁸ Bu konuyla ilgili ilginç hikâyeleri vardır. Daha Fazla bilgi için, Bkz: Celal-ed Din Mirza Kacar, **Name-i Hosrovan**, 1870, s. 23.

**** Farsçası Bigane Setizi(بیگانه ستیزی)dir.

³⁰⁹ Mirza Feth Ali Ahundzade, **Alefbayi Cedid ve Mektubat, Name-ı Celal-ed Din Mirza Be Ahundzade**, s. 376.

³¹⁰ Celaleddin Mirza Kacar, **Name-i Hosrovan**, Bumbai, s. 31.

2.5.2.2. Mirza Feth Ali Ahundzade (M. 1812-1878/H. 1228-1294)

Tebriz'in Hamine kasabasından, annesi Kafkasya'nın Nuxe şehrinden olan Feth Ali, iki yaşındayken annesiyle babasının ayrılmasından sonra Erdebil'e annesinin amcası, bilgin bir Ahund(molla/din bilgini) olan Hac Ali Asgar'ın yanına gittiler ve Feth Ali onun yanında büyüdü. Hac Ali Asgar, Feth Ali yedi yaşındayken eğitimine başladı, Farsça ve Arapçayı öğrendi. (1242 H. /1826 M.) O sırada anne ve amcasıyla birlikte Gence'ye taşınmışlardı. Bir yıl içerisinde İran-Rusya savaşı patlak vermiştir. Feth Ali yirmi yaşındayken amcası Hacca gittiği için onu mantık ve fıkıh eğitimi için bir öğretmene emanet etti. Onun yanında Feth Ali'nin görme engellisi olan diğer öğretmeni Mirza Şafii, ona irfan ile ilgili eğitim verdi. Feth Ali'nin ilk fikir değişimleri Gence'de Mirza Şafii'nin eğitimleriyle başladı. Amcası Hacdan döndükten sonra Nuxe'ye gittiler ve orada Rusça öğrendi. M. 1834/H. 1250 yılında Tiflis'e gitti orada doğu dilleri tercümanı olarak Kafkasya'da Rus generalin* hizmetinde çalışmıştır. Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça dillerine hâkim olan Feth Ali, Tiflis'te o dönemki Gürcistan, Kafkasya, Rusya yazarlarıyla tanıştığı için onun fikir değişiminin ikinci aşamasını oluşturuyordu. O günkü Tiflis hem politik olarak, St. Petersburg'un sonra Rus politikasının ikinci politik merkezi olarak çok önemlidir, çeşitli düşüncelerin birleştiği ortam olarak çok önemlidir. Çarlık aleyhine M. 1825'de ayaklanan Rusya Dekabristleriyle tanışmıştır. Kafkasya ise kanlı savaşlar ve Şeyh Şamil gibi Kafkas özgürlük kahramanlarının Çar'a karşı ayaklanmalar alanıydı.³¹¹ Tiflis'te yeni okullar açılıp Moskova ve St. Petersburg gazeteleri de Tiflis'te yayınlanırdı. * Çok sayıda dil bilmesi için Fransız Moliere, Ojen Su gibi yazarlar, Voltaire**, Montesquieu, Rousseau*** gibi siyasi toplumsal düşünürlerle tanışma fırsatı buldu. İngiliz düşünürlerinden ise Buckle, David Hiyum, John Stuart Mill'in eserlerini okudu. Ahundzade 1850-1857 seneleri arası altı komedi ve bir hikâye yazması onu Azerbaycan Türkçesi'nde ve Farsça'da yeni edebiyat yazılarının öncülerinden**** yapmıştır. Tiflis'teki özgürlük düşünürleri ve aydınların ideolojileriyle,

---

* Farsça'da Serdar(سردار) denilir.

³¹¹ Feridun Adamiyat, **Endişehay-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harazmi Yayınları, 1970, s. 12-18.

* Bir sonraki bölümde olduğu gibi burada Mirza Feth Ali ile ilgili bilgileri özet şeklinde getiriyoruz.

** Farsçası: ولتر

*** Farsçası: روسو

**** Farsçası: پیشگام

şairlerin şiirleriyle eleştirel yazarlarla tanışmış olup onların vatanseverliği üzerine verdikleri mücadeleyi yakından izlemiştir. Halkın geride kalma nedenlerinden büyük kısmını alfabe hataları ve zorunluluklarına bağlayan Ahundzade, Melkom Han'ın yakın destekleriyle tasarladığı yeni alfabeği İran ve Osmanlı devletlerine sundu, belki alfabe kolaylığıyla daha çok insan eğitime doğru yönelip bilgi edinir umuduyla böyle bir girişimde bulunmuştu. Umduğu sonuçları alamayan Feth Ali bu sefer ömrünün sonuna kadar kritik tarzı yazılarıyla, açıkça *Kamal-üd Devle Mektubat-ı* adlı kitabı yazdı. Ahundzade'nin Milliyetçiliği bu kavramlar çerçevesinde açıklanabilir: Millet ve toprak*, tarihi geçmişi, din, istibdat ve yabancı hâkimiyetine karşı direniş.**

2.5.2.3. Abdül Rahim Talbof*** (M. 1884-1911/Tebriz 1250- Kafkas 1329 H.)

Mirza Abdül Rahim lakabı Talbof³¹², Tebriz'li Marangoz Abu Talib'in oğlu, o da Marangoz Ali Murad'ın oğluydu. On yedi yaşındayken Tebriz'den Tiflis'e gitmiştir. En selis (Akııcı-سلیس) şekilde Farsça nesir yazması ile ünlüdür. Türkçe, Rusça ve Farsça bilmektedir.³¹³ Tebriz halkı tarafından Meclis-i Şura-i Milli (Milli Şura Meclisi) adaylarından olarak Birinci Meclise (M. 1906/ H. 1324) seçildi. Lakin adaylığından vazgeçerek Tahran'a gitmedi.³¹⁴ Talbof Eserlerini³¹⁵ elli beş yaşlarından sonra yazmaya

---

* Farsçası Serzemin ve Millet (سرزمین و ملت)dir.

** Bu konularla ilgili bu çalışmada Bkz: üçünü bölümü.

*** Eserlerindeki ismi çeşitli şekillerde yazılmaktadır: Taleb Zade-i Tabrizi, Talbof, Neccar Zade, Hacı Molla Abdül Rahim Ağa Talb Of.

³¹² Mireli Menafli, ayrıntılı bir şekilde, Mirza Abdül Rahim-i Talbof adlı, Türkçe bir risalede Talbof ile ilgili bir yazı yazmıştır. Bu eser 1977'de Bakü şehrinde 162 sayfada yayınlanmıştır. İrec Afşar, **Azadi ve Siyaset**, Tahran, Seher Yayınları, 1978, s. 4-5.

³¹³ F.Adamiyat, **Endişeha-ı Talbof-ı Tabrizi**, Tahran, Damavand Yayınları, 2.bs., 1983, s. 3.

³¹⁴ Mahdi Bamdad, **Sharh-i Rical-i İran Dar Garn-i 12,13 ve 14 Hicri**, Tahran, Zavvar Yayınları, C: 2, 1995, s. 161.

³¹⁵ Talbof'un Eserleri: **Nohbe-i Sepehri**, İstanbul M. 1892 /H. 1310, **Kitap-i Ahmed** ya **Safine-i Talebi**, İki Cilt, İstanbul M. 1893 / H. 1311-1312, **Tercüme-ı Fizik** ya **Hikmet-i Tabii-i**, İstanbul M. 1893/ H. 1311, **Tercüme-ı Heyet-i Cedit** (Flamaryon'un eseri), İstanbul M. 1893/ H. 1311, **Tercüme-i Pend Name-i Markos Keyser-i Rum**, İstanbul M. 1894/ H. 1312, **Mesalik-ül Mühesenin**, Kahire M. 1905/ H. 1323, **Mesail-ül Hayat**, Tiflis M. 1905/ H. 1324, **İzahat Dar Husus-i Azadi**, Tahran M. 1907/ H. 1325, **Siyaset-i Talebi**, Tahran M. 1911/ H. 1329.

başlamıştır. M. 1893 / H. 1311-12 İstanbul'da basılan *Kitap-ı Ahmet*³¹⁶ ya *Safine-i Talebi* kitabını yazmıştır. *Mesalik-ül Muhsenin* adlı eseri, iki mühendisle bir doktor ve bir kimya öğretmeniyle yapılan hayali konuşma kalıplı, felsefi düşünceleriyle toplumsal eleştirilerinden oluşan bir eserdir. Bu eser, Meşrutiyet'in zafere yaklaşan senelerinde, M. 1905/ H. 1323 Kahire'de basılmıştır. Eserde yazının düzenlenmesi ile askerlik* gibi konulara değinmiştir. Diğer eseri, *Mesail-ül Hayat* M. 1906 /H. 1324 Tiflis'te yayınlanmıştır. Onda Japonya'da ki gelişimi ve değişimleri** kutlanarak kitabın sonunda halkın bilgisi için Japonya anayasasını çevirmiştir.³¹⁷ Meşrutiyet devriminden sonra da, M. 1907/ H. 1325 *İzahat Dar Husus-ı Azadi**** adlı kitabını Tahran'da bastırılmıştır. Rusya ve İngiltere sömürgeci politikalarından ağır eleştiriler getiren *Siyaset-i Talebi*³¹⁸ de M.1911 /H. 1329 Tahran'da yayınlandı.³¹⁹ Talbof kendi eserlerinde toplumsal düşünür ve reformcu İngiltere'li Bentham, İngiliz tarihçi Buckle, Voltaire, Rousseau, Renan gibi düşünürlerin hepsi ortaçağlarda düşünce karanlığından aydınlanmaya doğru yürüyen düşünceler ile kilise aleyhine ayaklanan düşünürlerden bahsetmiştir. Alman Filozoflardan ise Kant ile Nietzsche'yi ele alıyor.³²⁰ Genellikle kendi düşüncelerini üçüncü kişi adıyla anlatırdı, bir yerde kendi ismini vermek isteseydi Merhum Mirza Abdür Rahim olarak anımsardı. Milliyetçiliği, vatan, din, yabancı hâkimiyetine karşılık ve dil unsurlarında belirgin olarak tanımlıyordu.

2.5.2.4. Mirza Ağa Han-i Kirmani (M. 1853 -1896/ H. 1270-1314)

Kirmani'nin asıl adı Abdül Hüseyin, babası Cengiz Han torunlarından Abdül Rahim'dir. Abdül Rahim'in annesi ise Zerdüş din Adamlarından Hâkim Tahamtan'ın

³¹⁶ Rousseu'nun *Emile* eserinden etkilenecek, hayali oğlu Ahmed'e hitaben bir kitap yazmıştır. Son bilimsel bilimlere göre Tabii unsurları anlatmıştır. F.Ademiyat, **Endişeha-ı Talbof-ı Tabrizi**, Tahran, Damavand Yayınları, 2.bs., 1983, s. 5; Talbof, **Kitap-ı Ahmed** ya **Safine-i Talebi**, İstanbul, 2.bs., Gam Yayınları, 1893.

* Farsçası: Nizam Vezife (نظام وظیفه).

** Farsçası: Tahavvulat (تحولات)

³¹⁷ F. Adamiyat, **Endişeha-ı Talbof-ı Tabrizi**, Tahran, Damavand Yayınları, 2.bs., 1983, s. 4.

*** Özgürlük hususu üzerine açıklamalar.

³¹⁸ *Siyaset-i Talebi* eseriyle ilgili yayınlanan kaynak olarak: Rahim Reis Niya, Muhammet Ali Ali Niya, Ali Katebi, **Siyaset-i Talebi**, Tahran, İlim Yayınları, 1878, s. 16; İrec Afşar, **Azadi ve Siyaset**, Tahran, Seher Yayınları, 1978, s. 24.

³¹⁹ A.e., s. 7.

³²⁰ A.e., s. 8.

kızıydı ki sonradan Müslüman olmuştur. Mirza Ağa Han'ın annesi, Mirza Kazem Han-i Tabib'in³²¹ -lakabi Zafer- kızıydı. Beş yaşındayken Mektebe gitti, yaklaşık elli günde tüm Kuran-ı Kerim'i öğrenmiştir. Ardından Farsça yazıp okumasını, yedi yaşındayken de Arapça'ı öğrenmeye başlamıştır. Edebiyat, Fıkıh-ı Usul, matematik, hikmet, tabiiyat, tıp, mantık öğrendi. İngilizce'yi Mirza Eflatun-i Zerdüştî'den öğrendi. Eski Farsça ve Türkçe'yi Kirman'dayken öğrendi. Yirmi beş yaşında *Rizvan* adlı kitabının yazımına Kirman'da başlayıp Osmanlı'da bitirmiştir. *Namey-i Bastan* adlı kitabının yazımı bir sene sürmüştür, M. 1895 /H. 1313 Trabzon'da bitirmiştir.³²² Hayat ve coğrafya alanında İngilizce'den Farsça'ya bir kitap çevirmiştir. Resime karşı büyük bir yeteneği de vardı.³²³ Böylesine bir yeteneklilik üstüne ona bir dahi dersek abartmış olmayacağımız bir kişiydi. Oysaki o büyük devlet işlerinde görevlendirilmek yerine, -üstelik uzun yıllar boyunca yurt dışında hizmet vermiş olmasına rağmen- Osmanlı devleti onu İran devletine teslim ederek öldürüldü. Daha genç yaşlarda Şeyh Ahmed-i Ruhi³²⁴ ile İstanbul'a gitti. Kıbrıs'ta Subh-i Ezel Efendi³²⁵ ile görüşüp onun iki kızıyla evlendikten sonra, önce Şam sonra tekrar İstanbul'a geçmişlerdir. Ahter ve Kanun gazetelerine yazı yazdı.³²⁶ İstanbul'dayken İstanbul Türkçesini öğrenip Jön Türklerin düşüncelerine tanık olmuştur.³²⁷ Seyit Cemaleddin Asad Abadi (Afgani) ile tanıştılar. Böylece siyasi toplumsal faaliyetlere geçtiler. İran'ın şikâyeti üzerine Trabzon'a sürgün edilirler. Nasıreddin Şah'ın ölümünden sonra Osmanlı'dan, İran'ın Sadrazam'ı onların iade edilmesini istemiştir. Muzaffereddin Şah dönemi, Tebriz'de Veliht olan, Muhammet Ali

³²¹ Mirza Kazem'in babası, Mirza Muhammet Tagi Muzaffer Ali Shah-i Kirmani'niydi. Taraik-ül Hakayik ve Bostan-ül Seyahe'de Muzaffer Ali Shah'ı anlatarak onun kökünü Münşiler tayifesine(aşiret) bağlıyorlar, bu tayifenin kökü ise Şeyh Mahmud-i Şabesteri Golşan-i Raz Kitabı'nın yazarına bağlanır. Bkz: Mirza Ağa Han-i Kirmani, **Hasht Behesht**, Yayın Hazırlayan: Şeyh Mahmud-i Afzel-ül Mülk-i Kirmani, Giriş, s. s, d. (ص د).

³²² Name-i Bastan kitabı Şiraz'da 1316'da Salar Name adıyla yayılmıştır. Mirza Tagi Han-i Kirmani'nin diğer eserleri: Tarik-i İran-i Bastan ya diğer adıyla Aineye İskandari'ni 1326 H. Tahran'da yayınlanır. Bir mektub ve 100 Hitabe'den oluşan Se Maktub-i Kirmani, Hasht Behesht, Tarih-i Shanjman(M. 1895/H. 1313), Tarih-i Kacariye onun eserlerindedir. Feridun Adamiyat, **Endişeha-ı Mirza Ağa Han-ı Kirmani**, Peyam Yayınları, Tahran, 2.bs., 1978, s. 50.

³²³ Fereşdun Adamiyat, **Endişeha-ı Mirza Ağa Han-ı Kirmani**, Peyam Yayınları, Tahran, 2.bs., 1978, s. 14.

³²⁴ Şeyh-ül Ulema Molla Muhammet Cafer Pişnamaz-i Kirmani'nin oğlu idi. Kirman'da Cuma İmamıydı. Mirza Ağa Han ile 1302'de tanıştı. Feridun Adamiyat, **Endişeha-ı Mirza Ağa Han-ı Kirmani**, Peyam Yayınları, Tahran, 2.bs., 1978, s. 14-15.

³²⁵ Ezeliler Fırkası'nın Lideri. Bkz: A.e., s. 18.

³²⁶ A.e., s. 22, 30.

³²⁷ A.e., s. 25-26.

Mirza'nın huzurunda idam edilmişlerdir. Mirza Ağa Han, *Ahter** gazetesinde yazardı. Farsça ve Arapça dil ve edebiyatı ve bildiği diğer yabancı dillerde Ulum-i İslami eğitimi verirdi. Melkom Han ile de *Kanun* gazetesinde beraber bir dönem çalışmışlar. Mirza Ağa Han-i Kirmani Nasyonalizm'i (Milli Gerayi Düşünce), vatan-millet (İran Zamin), din ve dil bölümlerinden oluştuğunu açıklamıştır.³²⁸

---

* O dönem için yurtdışında yayınlanan yalnız Farsça gazete idi. Ahter adıyla ünlü, Hac Mirza Mehdi, Ahter gazetesinin müdürü idi. Bu gazetenin sahibi imtiyazı Ağa Muhammet Tahir Tebrizi dir.

³²⁸ Mirza Ağa Han-i Kirmani'nin eserleri: **Kitap-i Rizvan, Reyhan-i Bustan Afruz, Name-i Sohan ya Ayin-i Sohanveri, Name-i Bastan (Salar Name), Ayine-i Sekandari ya Tarih-i İran, Tarih-i İran az İslam ta Selcugiyān, Se Mektup, Sed Hitabe, Tarih-i Şanziman-i İran, Tarih-i Kacari-i ve Sebeb-i Terakki ve Tenezzül-i İran, Der Tekalif-i Millet, Tekvin ve Teşrii, Heftad-u Do Millet, Hikmet-i Nezeri, Haşt Beheşt, Akayid-i Şeyhiye ve Babiye, İnşallah Maşallah, Risale-i Umran-i Huzistan, Tercüme-i Telman, Tercüme-i Aht Name-i Malik-i Eşter, Makalat.** Bkz: Feridun Adamiyat, **Endişeha-ı Mirza Ağa Han-ı Kirmani**, Payam Yayınları, Tahran, 2.bs., 1978, s. 50.

2.6. Bölüm Analizi

İran'ın aydınlanma süreci, bir günlük bir olay değildir. Aksine reforma ve gelişime eğilimli olarak Emir Kebir ve Abbas Mirza gibi isimler sayesinde temellerini attıkları aydınlanma yolunun devamıdır. Çeşitli bilimlerin eğitimi, yurt dışı ile irtibatların kurulması, kültürel, bilimsel, ticari vb. sahalarda ilişkilerin kurulması sayesinde daha ilerideki senelerde, yani M. 1879/ H. 1297 yıllarından itibaren ciddi olarak, başlatılarak ilerleme ve kanuna yapılmasına yol açan ilk adımlar atılmıştır. Bu süreçte devletin siyasi ve iktisadi itibarı gittikçe düşerek emperyalizm etkisini artırmıştır. Oysaki dönem devlet'e ve emperyalizme karşı sosyal bilincin arttığı bir dönem olarak, ilk toplum ayaklanma fermanlarının düzenlendiği bir asırdır. M.1896/ H. 1314 yılları hükümet içindeki bazı düzenlemeler ve Heyet-i Veziran-i Mesul (Sorumlu Vezirler Heyeti) gibi kuruluşlarla mali, idari ve ilmi düzenlemelere yönelik adımların atıldığını görüyoruz. M. 1898/ H. 1316 sonrasında ise, devletin izlediği yanlış politikalar yüzünden Rusya ve İngiltere'den büyük miktarda borç alınmıştır. Yenilenmeyi ve düzelmeyi bekleyen halk, ülkelerinin politik ve ekonomik itibarının yok olmasına şahit olmaları, milli duygularının uyanmasına yol açarak milli hükümeti kurma düşüncesini benimsemişlerdir. Bu yolda belirgin isimler olarak, Şehzade Abbas Mirza (İlk defa yurtdışına eğitim için öğrenci gönderme fikrini ortaya koydu.) , Emir Kebir (Dar-ül Fünun Okullarının Kurucusu), Mirza Hasan Han-i Rüşdiye (Modern okulların kurucusu), Mirza Ağa Han-i Kirmani, Ahundzade, Talbof-i Tebrizi, Melkom Han, vb. gibi modernistler, düzenlenmeci ve düşünürler vardı. Bunlar halkın uyanışını sağlayıp onlara destek veriyorlar. Ayaklanmalar kitleleşince burjuvazi bir devrim yerine bir toplumsal, demokrat, tudehi(halktan) ve şehirden bir hareketle karşı karşıya kalınmıştır ki pre-kapitalist tabakaların düşüşüyle, iki küçük kapitalist zümre yani aydınlar ile işçi sınıfının güçlenmesi onun oluşumunda etkiliydi. Ayaklanmalar, belirli bir boyuta tırmandığı vakit Meşrutiyet fermanı Kacar şahı Muzaffereddin Şah tarafından onaylanmıştır. Bu ferman, Meşrutiyetçiler kitesini oluşturan bezirgânlar, esnaf, işçi sınıfları, aydınlar ve ruhanilerin çabalarının başarı noktasıdır. Meşrutiyet'in meyvesi ise, Milli Meclis'in kuruluşu, anayasanın düzenlenmesi, çeşitli partilerin tesisidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN AYDINLANMA SÜRECİ VE MEŞRUTİYET DÖNEMİ

3.1. Meşrutiyet ile İlgili Siyasi Örgütlenmeler

Muzaffereddin Şah'ın ölümünün sonraki yıllarda, Muhammet Ali Şah ve Meclistekiler arasında bir çekişme dönemi başlamıştır. Çeşitli encümenler ve ilk siyasi hizipler kuruluyordu. Örneğin, *Encümen-i Mahfî (Geybî) Tebriz*³²⁹, *Encümen-i Saadet-i İstanbul ve Ahrâr-ı Bakü* ile iletişimde olan Meşhed şehrinde, *Saadet* encümeni oluşmuştu. Eğitilmiş devlet memurları, medreselerin talebeleri, tüccarlar ve esnafların bazıları bu encüme katılarak meşrutiyet bayrağını kaldırmış oldular.³³⁰

Melikü'ş- Şuray-i Bahar'a göre, İran'da meşrutiyetin başlangıcında meşrutiyetçiler ve Müstebit (istibdat yanlıları) iki hizip (parti) olarak kuruldu. Bunların ilki istibdat yanlılarıdır. Âyan* (zengin) tabakası, birinci tabaka ve üçüncü** tabaka Müstebit hizbini oluştururlar. Bunlar, ikinci tabaka sayılan Meşrutiyetçileri dinsiz, devrimci, anarşi yaratan grup olarak görmekteydiler. Meşrutiyetçiler genellikle eğitim seviyeleri yüksek olanlar ve aydınlar olarak -onlar da ikinci tabaka sayılıyor- sayı açısından daha küçük bir topluma hitap ediyorlardı. Onlar, Müstebitleri genellikle cahil, zalim, gerici ve yağmacı olarak tanımlıyorlardı.³³¹

İran halkının çoğu mürteci iken, pek azı devrimci ve yenilikçi idi. Bunlara rağmen, büyük din âlimlerinden bazıları meşrutiyet ve devrimi benimsemişlerdir. İngilizler de gizlice meşruiyete destek vermiştir. Muzaffereddin Şah ve saraydakiler pek güçlü bir siyaset ortaya koyamadıkları için M. 1906/ H. 1324 azınlığın çoğunluğu

³²⁹ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İnan from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 276.

³³⁰ Melik-ül shuara-i Bahar, **Tarihe Muhtasar-i Ahzab-ı Siyasi-i İnan(Engeraz-ı Kacariye)**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978, s. 1.

* Farsça söylenişi: Âyan (اعیان)'dır ki zenginler anlamına gelmektedir.

** Tudeh, Genel Halk anlamındadır.

³³¹ A.e, s. 2.

yenmesiyle teceddüdün irticaya üstünlük sağladığını görüyoruz.³³² Kanun-ı Esasî bu şekilde imzalanmıştır.

Bundan sonra, düşünce özgürlüğü, kalem özgürlüğü, meclis, milli hükümet ve kanun gibi kavramların karşısında olanlar ya da bu kavramları diyânet ve ülkenin maslahatına aykırı görenler, mürteci ve müstebit olarak tanınacaktır. Bu kişilere verilecek en düşük ceza da devlet işlerine girememektir. Meşrutiyetçilere göre bunlar, eğer hâlâ kendi düşüncesinde direniyorlarsa, kendi evlerinden hiç çıkmamalı ya da en iyisi ölüp gitmelidirler. Müstebitler bu yeni ve güçlü hizbin önünde gitgide zayıflamışlar ve onlara karşı direnemez olmuşlardır. Bir süre sessiz kaldıktan sonra değişik siyasi hiziplere katıldılar.³³³

Meşrutiyet devrimiyle birlikte, devrim öncesi İran'da bulunmayan çeşitli organizasyonlar oluştu. Örneğin; işçi sendikaları, encümenler, ilk siyasi hizipler ve mücahitler (asker olmayıp normal halktan silahlanmış olan kişilerden kurulmuş milis kuvvetler) hep devrim sonrası ortaya çıkan politik organizasyonlardır. Encümen kelimesi o günkü İran'da üç anlamda kullanılırdı.³³⁴

1. Asıl amaçları gündemdeki politik ve sosyal sorunlar üzerine tartışmak olan devrim öncesi gizli topluluklar,
2. 1906 Meşrutiyet anayasasına göre bölgesel konularla ilgilenen, şehirlerde ve eyaletlerde çalışan insanlar,
3. Çeşitli siyasi amaçlarla zulme karşı faaliyet gösteren gayri resmi topluluklar encümen olarak adlandırılmıştır.

Encümen-i Mehfi-i Tahran * genellikle bazariler ve dindarlar oluşurdu. Bu grup meşrutiyetin iki ünlü ruhani lideri, Behbahani ve Tabatabayi ile iletişimde olduklarından devrimin ilk senelerinde büyük bir etki gücüne sahipti. *Encümen-i Geybi-i Tebriz'i* ise,

---

³³² A.e., s. 2.

³³³ A.e., s. 2.

³³⁴ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 284-285.

* Mahfi'nin (مخفی) sözcük anlamı Gizli demektir.

pişeveriler, aydınlar ve bezirgânlar sınıflarından oluşan on iki radikal genç kurmuştur. Hizb-i Sosyal Demokrat ile iletişimde olan bu encümen o hizbin görüşlerini savunuyordu. Encümen-i Geybi, Milli Eyaleti Encümenlerin radikal kanadı olarak çok sayıda üye toplamıştı; öyle ki, direniş senelerinden M.1908 darbesine kadar şehri idare ediyordu.³³⁵

Bezirgânlardan, esnaftan, ruhaniler ile aydınlardan oluşan milli encümenin görevi şehrin emniyetini sağlamak ve saldırılara karşı şehri savunmaktı. Okulları idare ediyor, gazete yayınlıyor, hasar gören çarşıları onarıyor, konsolosluklarla iletişime geçiyor, mücahitler, direnenler ve onların aileleri için fırınlar kurarak ekmek çıkarıyordu.³³⁶ Encümenlerin ayaklanmalarıyla ilgili örgütlerden biri de Gönüllü Mücahitler Örgütü* idi. İlk önemli eylemleri M.1907 Aralık ayında meclisi savunmaktır. Tahran'daki silahlı encümenler meclis binasını korumayı başarmışlardır. M.1907 Haziran ayındaki darbeden sonra, meşrutecilerin direniş merkezi Tebriz olarak değiştirilmiştir. Tebriz'deki mücahitler Settar Han ve Bagir Han'ın önderliğinde³³⁷ 20-25 kişilik guruplardan oluşan Pişever-i Unsurların EnYoksul ve Mahrumları adlı başka bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt Tebriz'den çıkarak, Reşt'teki milli orduyla anlaşarak Reşt'i almış, M.1909 yılında Behtiyari güçleri ile anlaşarak beraber hareket edip büyük başarılar elde etmiştir.³³⁸

İkinci meclisten sonra siyasi hizipler ortaya çıkmıştır. İkinci dönem milletvekilleri bu hiziplere katılarak protestolarını daha güçlü şekilde dile getirebilmişlerdir. Ama meclis dışında bunlardan daha örgütlenmiş şekilde ortaya çıkan bir hizip vardı. Sosyal demokrat düşüncede olan bu hizbin adı Tebriz Sosyal Demokrat Hizbi idi ve otuz kişiyle kurulmuştu.³³⁹ Bu hizip Tebriz pazarının** çevresindeki bölgeler, Ermeniler³⁴⁰ ve

³³⁵ A.e., s. 285.

³³⁶ A.e., s. 285; Yervand Abrahamiyan, **İran between Two Revolution**, 1998, s. 75-76, 97.

* Farsça söylenişi: Sazman-ı Mocahedin-ı Halk سازمان مجاهدين داوطلب

³³⁷ Settar Han ve Bagir Han o kadar güçlendiler ki Muhammet Ali Şah onları önlemek için büyük bir orduyu göndermek zorunda kaldı. Sonuçta ordu isyancıları yenemeyince Rus askeri gücünden destek almıştır. Melik-ül shuara-i Bahar, **Tarih-ı Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyasi-ı İran(Engeraz-ı Kacariye)**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978, s. 5.

³³⁸ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 285; Afshari, A Study of the Constitutional Revolution, 235-236.

³³⁹ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 286.

** Unesco'nun Brezilya'daki 34. oturumunda en büyük kapalı çarşı olarak Tebriz çarşısı tanınmıştır.

³⁴⁰ Ermenilerin örgütü, Hizb-i Sosyalist-i Daşnak'tı. A.e., s. 286.

dericileri organize ediyordu. Sosyal demokratların diğer şubeleri Tahran, Meşhed, Hoy, İsfahan, Anzali, Reş'te idi. M. 1909 yılında Bakü Sosyalist Demokrat Partisi İran'daki üyelerinden tüm şubeleri çözerek Demokrat Hizbi'ne katılmalarını istemiştir. M. 1907 Rusya'daki özgürlükçülerin bastırılmasıyla oradaki İran asıllılar ve Azerbaycan Türk asıllılar İran'ın Kuzey bölgelerine göçerek İran'daki meşrutiyet devriminde epey faaliyet göstermişlerdir.³⁴¹ Bunların devrimi ne kadar etkilediğini bilmek biraz zordur. Onları yok saymamamızın nedeni, İran'daki sosyalist düşüncelere kaynaklık etmiş olmalarıdır. Birinci meclis yavaş yavaş saltanatçı (istibdadi), ılımlı ve terakkici/ilerici* kanatlara bölündü. Bunlar belli bir ideolojiye dayanmadıkları için sağlam organizeler oluşturamadılar. M. 1907-1908 seneleri arasında bu üç kanadın kendi aralarında işbirliği yaptıklarını görüyoruz.³⁴² Terakkiciler esnafı etkileyebilmek için ruhanilerin onlar üzerindeki etkilerine ihtiyaçları olduklarının farkındaydılar. Ruhaniler (mezhebiler) de milli akımları desteklemek zorundaydılar. Ama bu işbirliği fazla sürmeden meclis işlevini kaybetti. İşte bu dönemde meclis aleyhinde Muhammet Ali Şah darbesi gerçekleşmiştir.

İkinci mecliste M.1909-1911 yıllarında muhafazakârlar sosyal kompozisyonlarıyla en büyük çoğunluğu oluşturuyorlardı. Meclis adaylarının yüzde seksen üçünü, feodaller**, bürokratlar, Kacar ailesinin feodalleri ve aşiretlerin büyükleri oluşturuyordu. Bu dönemde birinci meclise göre daha resmi sayılan iki hizip oluştu. İlimlilere*** ait olan İtidaliyyun fırkası üçte iki koltuğa sahipti. Diğer hizip olan Demokrat Fırkası meclisin azınlığını oluşturmaktaydı.³⁴³ Demokrat Fırkasının toplam yirmi yedi adayı vardı. Bunlardan sekizi memur, beşi gazeteci, beşi ruhani, biri doktor ve biri de feodal idi. Bu hizbin programında belirlediği ve vurguladığı konuların başlıcaları, kanunun önünde eşitlik, dinin siyasetten ayrılması, özellikle kızlarla bayanlar için bedava eğitimin

³⁴¹ A.e., s. 286; Yervand Abrahamiyan, **İran between Two Revolution**, 1998, s. 87, 97, 99-100, 105.

* Farsça söylenişi: Terakki-hah ترقی خواه

³⁴² Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 286-287.

** Farsça söylenişi: Zemindaran زمین داران

*** Farsça söylenişi: Miyene رو میانه

³⁴³ Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in İran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs., Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 287.

sağlanması, gelişmiş bir maliye sistemin oluşması, toprak dağıtım reformu*, ülkenin sanayileşmesi ve çalışma süresinin en fazla 10 saat olması gerektiği idi.³⁴⁴

Bu firkanın politik aracı olan *İran-i Nov* (Yeni İran) gazetesinin makalelerinde hâkim olan sınıf, feodaller ve batı emperyalizmi İran'ın düşmanı olarak değerlendirilirdi. İtitaliyyun'un üyeleri, Behbahani, Tabatabayi, Sipehdar, Kacar ailesinin meşrutiyetçi şehzadeleri, meclisin elli üç üyesi, on üç ruhani, on feodal, on memur, dokuz bezirgân ve üç kabile büyüğünden oluşuyordu. Bunların temel görüşleri meşrutiyete bağlı olmak ama saltanata da karşı olmamak, şeriat kanunlarının da geçerli olması gerektiği, yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve özel mülkiyet hakkının korunması, teavün (işbirliği) düşüncesinin halkta yaygınlaştırılması** ve orta halli esnaflara yardım etme, halk arasında dini eğitimlerin verilmesi, anarşi ve terörizme karşı çıkmak, demokratların ateizm ve Marksist materyalizmin karşısında direnmeleri olarak sıralanabilir.³⁴⁵

Bu hizip çarşındaki bezirgânlarla esnaf arasında bir birliktelik oluşturabilmiştir. Halk tarafından da çok desteklenen bu ideoloji sayesinde, halk kendiliğinden bazı girişimlerde bulundu: Camilerdeki insanların sayıları artıyordu, herkes daha dürüst olmaya çalışıyordu, yoksullara yardım eli uzatılıyordu vb.³⁴⁶ Tebriz'de Karacılar mahallesinde mutriblik (çalgıcılık) yapan çingeneler yaşardı. Bunların erkekleri çalar oğulları oynardı. Bu işler halk tarafından günah sayılırdı, diğer yandan da kötü işlere, sarhoşluğa meyilli oldukları için halk tarafından sevilmezlerdi. Çingenelerin bir kısmı şehirden dışlandı, bazıları tövbe etti, bazıları da sakallarını kestirdi. Sakal kestirmek ve saç kazıtmak günah sayılırdı ve sadece saray mensupları ve bazı serseriler kestirirdi. Kuaförler kendi aralarında birleşerek sakal kesme yasağı koymuşlardır.³⁴⁷ Molla Nasreddin gazetesinde bir karikatür yayınlanarak halkın bu yeni tavırlarıyla dalga geçildi. Ekmeğin bulunmadığı ya da pahalı olduğu yerlerde erkek ve kadınların direnmeleri sayesinde ekmek fiyatları ucuzladı. Tebriz şehri, Sünni Osmanlı Devleti ve Şii Safevi

---

* Farsça söylenişi: Eslahat-ı Arzi اصلاحات ارضی

³⁴⁴ A.e., s. 287.

** Farsça söyleyişi Elga-ı Gırayışha-i Taavuvi(القای گرایشهای تعاونی)dir.

³⁴⁵ Yervand Abrahamiyan, *İran between Two Revolution*, 1998, s. 105-106.

³⁴⁶ Ahmet Kasravi, *Tarih-ı Mashrute İran*, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 187.

³⁴⁷ A.e., s. 188.

Devleti'nin kapıştığı ve büyük harpler yaşadığı bir yer olarak mezhep tartışmalarının da en yoğun olduğu bölge idi. Meşrutiyet döneminde bu mezhep ayrımları kalktı, kimse Sünnilik ya da Şiilik'ten bahsetmiyordu. Bu dönemde milli duyguların mezhebi duyguları bastırıldığı söylenebilir.³⁴⁸ Tebriz'de önceden ilkokullar vardı ama bu dönemde Tebriz zenginleri birleşerek okulların sayılarını çoğaltmak istemişlerdir. Bunun yanında onların "şirket" ve "fabrika" kurmaktan bahsetmeleri de oldukça manidardır.³⁴⁹ Bazı Tebriz büyükleri³⁵⁰ *Merkez-i Geybi* adında bir gizli örgüt kurulmasında çaba göstermişlerdir. Örgütün değerli bir faaliyeti olarak mücahitler grubunu oluşturmak istemişlerdir.³⁵¹

3.2. Kacar Dönemi Meclisler ve Hizipler

Meşrutiyet devriminden sonra Tahran'da Dar-üş Şura kuruldu. Önceden hazırlanan ve şahın imzladığı seçimler nizamnamesi ile Tahran'da milletvekilleri seçimine başlandı. Bu nizamname şehzadeler ve Kacarlar, ulema ve talebeler, bezirgânlar, âyanlar, feodaller ile çiftçiler ve sonuncusu Esnaf olmak üzere toplumu altı gruba (sınıf) bölmekteydi. Her gruptan farklı adaylar seçildi. Genel olarak Tahran için altmış milletvekili düşünülmüştür. Şehzadeler ve Kacarlar'dan dört kişi, ulema ve talebelerden dört kişi, bezirgânlardan on kişi, âyanlar'dan on kişi*, feodaller ve çiftçilerden on kişi, esnaftan otuz iki kişi seçildi. Birinci mecliste en büyük çoğunluğu esnaflar oluşturmuşlardır. Azınlık gruplarından da Zerdüştilerden Erbab Cemşid³⁵² bir kişi olarak seçilmiştir.³⁵³ Tebriz'de ayaklanmaların olduğu dönemde Tahran'da seçimler yapıyordu. Meclisi doğrudan etkileyen Tebriz'deki olaylar, seçimleri hızlandırdı.

³⁴⁸ A.e., s. 189.

³⁴⁹ A.e., s. 189.

³⁵⁰ 12 kişi idiler: Ali Misyu, Hacı Resul-i Sedegiyani, Hac Ali Devaforosh, Seyit Hasan Şerif Zadeh, Mirza Muhammet Ali Han Tarbiyet, Cafer Ağa Gencei, Ağa Mir Bager, Mirza Ali Asgar-i Hoyi, Ağa Nagi Shojai, Ağa Muhammet Sadeg-i Hamane, Seyit Riza ve ismini bilmediğimiz bir kişi daha. A.e., s. 189.

³⁵¹ Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 189.

* Hebl-ül Metin Gazetesi'nde on bir kişinin ismi yazılmıştır.

³⁵² Reis ve büyük anlamına gelmektedir. Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 190

³⁵³ Her grubun kişilerinin ismiyle ilgili Bkz: Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 190-191.

Birinci meclisin³⁵⁴ açılış tarihi, M. 06.10.1906 (H. 18.08.1324) idi.³⁵⁵ Meclis başkanı Seni-ül Devle, naip reis ise Vusuk-üd Devle⁺ idi. Birinci mecliste otuz iki koltuk esnafa on koltuk ise bezirgânlara verilmiştir. Mecliste en çok nutuk beyan edenler kitapçılar, taşçılar*, ışıkçılar**, saatçiler. Bunlar ilerici gruplarla birleşmişlerdi. Hatta Settar Han ve Bagir Han'a silahlı direnişlerde çok destek sağlamışlardı. At alım satımıyla uğraşan Settar Han ve taş ustası olan Bagir Han, Tebriz silahlı direnişinin önderleri ve düzenleyicileriydiler. Bunlar, mücahitlerin kitlesel tabanı (Paygah-i Tudei Mücahidin)*** olan esnafa bağlıydılar ve onlardan destek almışlardır.³⁵⁶

Birinci meclis M. 06.10.1906'dan(H. 18.08.1324) M. 22.06.1908(H. 23.05.1326) tarihine kadar ayakta durmayı başardı. En önemli işlerinden mali düzenlemeler, anayasanın ve onun eklerinin derlenmesi idi. İran anayasasının asıl ve temel kısmı Belçika anayasasının çevrisinden oluşmuştu. Anayasa M. 29.12.1906 (H. 14.11.1324) tarihinde Nizamname-i Esasi adıyla 51 madde olarak mütemmimi ise M. 06.10.1907 (H. 29.08.1325) tarihinde 105 madde olarak imzalanmıştır.³⁵⁷

İkinci Meclis

Melik-üş Şuara-i Bahar'a göre, Tahran fethinin birinci yılında yani M. 1908 (H. 1327) tarihinde İran'da biri devrimci diğeri itidali olan iki hizip kurulmuştur. Aynı senede yani ikinci meclisin açılışından sonra Demokrat Ammiyyun ve İctimaiyyun İtidaliyyun adıyla resmiyet kazanmışlar ve kendilerini meclise takdim etmişlerdir. Üçüncü hizip olarak İttifak ve Terakki kurulmuş ama mecliste çok sayıda milletvekili olmadığı için fazla bir iş yapamamıştır. Sipehdar-i Azam-i Tonekaboni, Serdar Muhibbi,

³⁵⁴ Birinci Meclis'in fotoğrafı ve milletvekillerinin isimleri için Bkz: Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 205-6

³⁵⁵ Ahmet Kasravi, **Tarih-i Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 190.

⁺ İkinci Nayip Reis, Amin-ül Gurb idi.

* Farsça söyleyişi Seng Teraş(سنگ تراش)dir ki Heykelci anlamına gelmektedir.

** Farsça söyleyişi Çerag Saz(چراغ ساز)dir.

*** Halk mücahitlerinin tabanı.

³⁵⁶ John Foran, **Fragile Resistance Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bası, Tahran, Resa Yayınları, 1998, s. 274.

³⁵⁷ Melik-ül Shuara-ı Bahar, **Tarih-i Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyasi-ı İran(Engeraz-ı Kacar)**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978, s. 2.

Devletabadiler, iki büyük önder ve etkili din adamları yani, Seyit Abdullah-i Bozorg-i Behbahani ve Seyit Muhammet Bozorg-i Tabatabayi, Nayib-üs Saltane Nasir-ül Mülk ve Fermanferma gibi isimler ve genel Âyan ile ruhaniler ve genellikle ikinci meclisin üyeleri ya bu hizbi destekliyordu ya da ona üyeydiler. Bunlar da demokratları devrimci ve radikal olarak tanımlıyor, gazetelerinde onları eleştiriyor hatta bazen onları tekfir edip dinsizlik etiketini yapıştırmadan çekinmiyorlardı. İtidal Partisi, 24 muhtelif, 4 İttifak Terakki, 3 birinci derece ve 7 tarafsızla anlaşma kurmuştur.³⁵⁸

Demokratların ideolojileri, dinin siyasetten ayırımı, toprak reformu gibi konular içeriyordu. Demokratlar, bir kısım raiyyet, halk ve ulema tarafından saldırıya uğramıştır. Bunlara rağmen, demokratlar arasında aktif insanlar, inancı dini yerinde şahıslar, büyük hatipler, yazarlar gibi insanların sayısı çoktu. Olayları eleştirmeci bir tavırla değerlendiriyorlardı ve bunları keskin bir dille ifade ediyorlardı. Aynı zamanda yoksullar ve işçileri destekledikleri için onlar tarafından da seviliyorlardı. Mecliste yirmi sekiz kişiden oluşan bir grup kurabildiler. Meclis dışında da gençlerin çoğunluğunun ve ikinci tabaka insanların ilgisini çekebilmişlerdi. *İran-i Nov*, *Şafak* ve *Nov Bahar* gazetelerini yayınlıyorlardı. Seyit Hasan Tagizadeh, Hüseyin Ali Han-i Nevvab, Süleyman Mirza, Vehid-ül Mülk ve Seyit Muhammet Rıza Musavat, Demokratların önde gelenleridir.³⁵⁹

3.2.1. İkinci Milli Meclis'ten Sonraki Siyasi Hizipler

İkinci milli meclisten sonra siyasi gruplar Demokratlar (Ammiyyun), İlmîlîlar (İtidaliyyun), Sosyal Demokratlar (İctimaiyyun-Amiyyun), İttifak ve Terakki isimli hiziplerden oluşmaktaydı.

3.2.1.1. Demokrat Hizip(Ammiyyun)

İran Meşrutiyet döneminin siyasi partilerinden olarak, meşrûtecilerin vasıtasıyla kurulmuştur. Daha doğru şekilde söylemek gerekirse, bu parti meşrutiyetçilerin sağ kalan üyeleri tarafından ikinci meclis seçimlerinde kurulmuştur. Bu seçimler esnasında başka

---

³⁵⁸ A.e., s. 8.

³⁵⁹ A.e., s. 9-10.

diğer partiler de ortaya çıkmıştı. Demokrat Partisi, sosyal demokrat hareketlerde bulunarak muhafazakâr sayılan Hizb-i İtidaliyun'un karşı tarafında yer aldı. Demokrat Partisi'nin düşünce ve inançları Hizb-i Sosyal Demokrat-i Kafkas'ın siyasi düşüncelerinden alınmıştır. Seyit Celil-i Erdebili, Seyit Hüseyin-i Tagizade, Muhammet Tagi Bahar, Hüseyin Ali Han Navvab, Süleyman Mirza Eskandari, Vahid-ül Mülk ve Seyit Muhammet Rıza Musavat ile Şeyh Muhammet-i Hiyabani bu partinin önemli isimlerindendir.

Demokrat Hizbi'nin İdeolojisi³⁶⁰

- I. Siyasi güçlerin ruhanilerden tamamen ayrılması.
- II. Zorunlu bir düzenin icadı.
- III. Mülklerin raiyyetler arasında bölünmesi (bir çeşit toprak reformu)
- IV. Zorunlu eğitim, Ziraat Bankası'nın kurulması, vurgunculuğun yasaklanması.
- V. Gayr-i Mustakim Maliyet'e göre Mustakim Maliyet'in tercih edilmesi.
- VI. Âyan (Sena) meclisi aleyhine muhalefet edilmesi.

Demokrat Partisi, Tahran'da *İran* gazetesi, Tebriz'de *Şafak* gazetesi ve Horasanda *Nov Bahar*³⁶¹ (H.1328) gazetesini yayınlamıştır.³⁶² Kendilerine muhalefet edenleri muhafazakâr, gerici, molla, sermaye sahibi, eşraf ve âyan şeklinde niteleyerek eleştiriyorlardı. Demokrat Partisi'nin düşünceleri, muhafazakârların -Behbahani ve diğer ruhanilerin liderliğiyle- feodal eşrafların, aşiretlerin büyükleri, bazı tüccarların ve esnafın muhalefet koalisyonuyla* karşılaşmıştır. Demokrat Partisi gibi sosyal demokrat faaliyetlerde bulunan ve konumuyla ve muhafazakâr sayılan başka bir hizip de İtidaliyyun Partisi'dir.

---

³⁶¹ Bir ara da Zeban-i Azad Adıyla yayınlanmıştır. Bkz: Melik-ül shuara-i Bahar, **Tarih-i Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyayi-ı İran(Engeraz-ı Kacar)**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978, s. H (ح). Melik-ül Şuara kendisi ve arkadaşlarının devrimci gruplara üye olduklarını söylüyor. Horasan Gazetesini gizlice basıp Reis-ül Tullab adıyla yayınlıyordu. Bahar'ın kendi söylediklerine göre, ilk özgürlük ile ilgili ilk eserleri bu gazetede çıkmıştır... Bkz: Melik-ül shuara-i Bahar, **Tarih-i Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyayi-ı İran(Engeraz-ı Kacar)**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978, s. B(ب).

³⁶² A.e, s. H,V ve Y(ی, و, ه).

* Farsça söyleyişi: Muhalefet-i Etilafi(مخالفت ائتلافی)dir.

3.2.1.2. İlimli Hizip (İtidaliyyun)

Meşrutiyet döneminin önemli iki siyasi kanadından biri İtidaliyyun kanadıydı. Bu kanat Ammiyyun kanadının önündeydi. Yavaş ve ılımlı değişimi onaylıyor, radikal ve hızlı davranışları eleştiriyor idi. Hizbin önde gelenleri, Mirza Muhammet Sadik Tabatabayi (Seyit Muhammet Tabatabayi'nin oğlu), Mirza Ali Ekber Han-i Dehkuda, Hac Ağa Şirazi, Kavam-üd Devle Şükrullah, ve Ali Muhammet-i Devlet Abadi (Yahya Devlet Abadi'nin Kardeşi) idiler. Seyit Abdullah-i Behbahani ve Seyit Muhammet-i Tabatabayi gibi nüfuzlu ruhaniler ile Nayib-ül Saltane Nasir-ül Mülk ve Sipehdar-i Azam da bu hizbin savunucularıdır. Bahtiyari hanlarından, Semam-üs Saltane'nin oğlu Murteza Goli Han İtidaller, Fraksiyonu'nda üyeydi. Gerisi özellikle Serdar Asaad, her iki tarafa da oynuyorlardı. Çünkü demokratların vezaret nayibi ve riyaseti için adayı Müstevfi-ül Memalik'in, Bahtiyari hanlarıyla dostluk ilişkileri vardı.³⁶³

Esnafın çoğu Behbahani'nin liderliği altında İtidaliyyun'u destekliyorlardı. Onlara göre demokratların ideolojileri, dine aykırıydı. Demokrat Partisi'nin dinin siyasetten ayrılması isteğini büyük bir tehlike olarak yansıtıp demokratların ruhaniyet düşmanları olduğunu ispatlamak istemişlerdir.

İtidali milletvekillerinin toplam sayısı otuz altı kişi, Ammiyyun ise yirmi sekiz kişiydi. Bu hizbin diğer üyeleri Sepehsalar-i Tonekabuni, Serdar-i Meclis Seyit Abdullah Tabatabayi ve Nasir-ül Mülk idiler. İtidaliyyun'un yayın organı *Şura* gazetesi idi.³⁶⁴

3.2.1.3. Sosyal Demokrat Hizip (İctimaiyyun Ammiyyun)

İran'ın devrimci sosyal demokrat hizbi, İctimaiyyun Ammiyyun'un³⁶⁵ kurucusu Ali Mösyö'ydü. Bu hizip Meşrutiyet devrimi senelerinde inkâr edilemez hizmetler yapmıştır. *Merkez-i Geybi-i Tebriz* (İctimaiyyun Ammiyyun'un Tebriz gizli

³⁶³ A.e., s. 10.

³⁶⁴ Melik-ül Shuara-ı Bahar, *Tarih-i Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyasi-i İran(Engeraz-ı Kacar)*, Tahran, Zavar Yayınları, C:1, 2008, s. 37.

³⁶⁵ F.Adamiyet, *Fekr-ı Demokrasi-ı İctima Dar Nehzat-ı Meşrutiyet-ı İran*, Tahran, Peyam Yayınları, 1975, s. 17-19.

organizasyonu) İctimaiyyun Ammiyyun'un en önemli ve etkili çekirdeğiydi. Ahmet Kasravi kendi eseri olan *Tarih-i Meşrute-i İran*'da, bu konuyla ilgili olarak meşrutiyet devriminin analizinde özellikle devrimin ikinci aşaması olan, Demokratizm'in Liberalizm'e karşı düşünce üstünlüğü tasladığı bir dönemde, Tebriz şehrinde Fedai gruplarının ortaya çıktığından bahsetmektedir. Fedai gruplarının zirvesinde, Settar Han ve Bagir Han³⁶⁶ gibi isimlerin yer aldığını söylemiştir. Settar Han meşrutiyet döneminde *Kuy-i Emir Hiz-i Tebriz*'in *Encümen-i Hakikat*'inin üyesiydi. Bu encümende radikal unsurlar ve devrimci sosyal demokrat düşüncesine eğimli olanlar toplanmışlardı.

Tebriz ve Azerbaycan bölgelerindeki partiler ve düşüncelerin oluşumu ve istikrarında, Kafkas sosyal demokratlarıyla, Bakü *Himmet* Organizasyonu'nun, hem politik, hem teorik eğitim açısından hem de gerektiği zaman gönderdiği silah ya da gönüllü savaşçı açısından büyük payı vardır.

Merkez-i Geybi, Kafkasya devrimci sosyal demokratlarla iletişimin asıl çekirdeğiydi. Aynı zamanda *Himmet* ile kurumsal bağları vardı. Bunların yanında Ali Mösyö'nun, Lenin'in mücadele arkadaşı, bolşevik Neriman Nerimanof'la* da kişisel iletişimi vardı. İctimaiyyun, Ammiyyun'un İran'da ve Kafkasya'da başka şubeleri de vardı. Tüm İran'ı kapsayan bir organizasyonun teşkilinde, Ali Mösyö ve iki oğlu, Haydar Han Amuoğlu³⁶⁷, Beşir Kasimof, Hüseyin Serabi, Suci Mirza, Kara Dadaş vb. isimlerin büyük çabaları ve önemli rolleri vardı.

3.2.2. Meşrutiyet Sonrası Siyasi Hizipler

Meşrutiyet'te ortaya çıkan örgütler Komite Mücazet, Komite Settar (Reşt), Komite Geybi (Tebriz), Encümen-i Ahvet-i Deraviş, Came-ı Adamiyet, Encümen-i Beraderan-ı Dervaze-i Kazvin (Tahran), Encümen-i Nusret (Reşt), Encümen-i

³⁶⁶ Gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı İran tarihinde, Settar Han Milli Serdar, Bagir Han da Milli Salar olarak adlandırılmışlar. Bkz: Daryuş Abdullahi-i Vahit, **Maceraha-ı Settar Han**, Tebriz, Nobel Yayınları, 3.bası, 1976, s. 12.

* Aslının İran'lı olduğu iddia ediliyor.

³⁶⁷ Faaliyetleri için bkz: Rıza Hemraz, **Seyr-i Dar Tarihi Engelab-i Meşrutiyet**, Yaran yayınevi, Tebriz, 2008, s. 53-76.

Ruhaniyun-ı İran, Encümen-i Ebulfezl (Encümen-i Abbasi-Reşt) ve Encümen-i Saadet-i Meşhed olarak sayabiliriz.³⁶⁸ Ancak araştırmamızın konusu bu komitelerin detaylı bilgisini vermeyi gereksiz kılmaktadır.

Birinci ve ikinci meclis ile ilgili bilgileri daha önce verdik. Kacar döneminin sonuna kadar beş tane meclis kurulmuştur. Rusya ulti-matom'unun ardından, ikinci meclis kapatılmıştır. Üç sene aradan sonra milli meclisin üçüncü dönem seçimleri M. 1914 (Ş. 1293 / H. 1332) tarihlerinde yapılmıştır. Bu dönemde herkese oy kullanma hakkı tanınmıştır. Ancak bu sistem uzun sürmemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın alevleri yükselince üçüncü meclis istediği hedeflere ulaşamamıştır. Dördüncü meclis, altı sene yedi aylık bir arayla M. 1921(Ş. 1300 /H. 1339) yılının Haziran'ında açılmıştır. Bu dönemde mecliste iç ve dış unsurların etkisi çoğalmıştır, Esfand M. 1920 (Ş. 1299 / H. 1338) darbesiyle İran aleyhine olan M. 1919(Ş. 1298 / H. 1337) yılındaki antlaşma ve Rıza Han'ın baş kaldırısı, bu dönemde gerçekleşmiştir. Beşinci dönem, Kacar hanedanlığının çöküşü ve Pehlevi hanedanının başlangıcındadır.³⁶⁹

3.3. Meşrutiyet Dönemi Aydınlar

Bu bölümde Meşrutiyet dönemine ait olan onlarca kişi arasından bilhassa Mirza Feth Ali Ahunzade ve Melkom Han'dan bahsedeceğiz.

3.3.1. Mirza Feth Ali Ahundzade (M. 1812-1878/H. 1227-1295)

Mirza Feth Ali, Mirza Mohhamad Taği'nin oğlu ve Hacı Ahmet'in torunudur. Annesinin adı Nane'dir. Ahundzade M. 1812'de Şeki'nin mahallelerinden biri olan Nuhe'de dünyaya gözlerini açtı. Babası zamanında Hamine şehrindeki veliaht Abbas Mirza'nin muhtarıydı. M. 1813'te Şeki'ye gitmişlerdir. Feth Ali yedi yaşındayken annesi onu Meşkin şehrinde amcasının yanına götürdü ve on üç yaşına kadar Karadağ İlat'ının (kabile, göçebe) yanındaydı. Ahund Ali Asgar bir bilgindi ve edebiyat adamıydı. Feth

³⁶⁸ M. Vusugi, **Tarih-ı Metbuat ve Ahzab-ı Siyasi dar Asr-ı Kacar**, Payamnur Yayınları, t.y, s. 32.

³⁶⁹ Melik-ül Shuara-i Bahar, **Tarih-ı Mohtasar-ı Ahzab-ı Siyayi-ı İran(Engeraz-ı Kacar)**, Tahran, Zavar Yayınları, C:1, 2008, s. 101.

Ali'yi evlatlığa aldı. Ahundzade, Farsça, Arapça, Türkçe ve Rusça mektuplarını Ahundzade olarak imzalamıştır. Fakat son dönemlerde Kafkasya ve eski Sovyet yazarları Ahundof adını kullanmışlardır. Ahunzade'nin çoğu eserleri İngilizce, Almanca ve Fransızcaya da çevrilmiştir. Mirza Feth Ali'nin ilk düşünce değişimi Gence'de Mirza Şafii'nin³⁷⁰ etkisinde başladı. Mirza Şafii bilim adamı, şair ve Nastalik hattının ustasıydı. Almanyalı F.Boldenshtedt* M. 1851 (H. 1267) yılında Mirza Şafii'nin Tasnif eserini yayınladı. Bu eser başka dillerde de çevrildi. Boldenshtedt, o şiirlerin ün kazandığını görünce onların kendisine ait olduğu iddiasında bulundu.³⁷¹Bu şiirlerin Rusça çevirileri ise M. 1880'da yayınladı. Tolstoy onları çok değerli olarak adlandırmıştır.

Mirza Şafii bir gün Feth Ali'ye : “*Neden bilim öğrenmek istiyorsun?*” diye sormuştu. “*Ruhani olmak istiyorum.*” cevabını alınca, “*Sahtekâr, şarlatan mı olmak istiyorsun?*” demiştir. Bu sözler Feth Ali'nin dünyasını altüst etmiştir. Böylece Mirza Şafii Feth Ali'ye özgür düşünme geleneğini miras bırakmıştır.³⁷² Mirza Şafii onunla ilgili şunu demiştir: “*Feth Ali çocukken de olgundu.*”³⁷³

Feth Ali'nin ikinci düşünce değişimi Tiflis'teyken oldu. Yirmi iki yaşındayken Tiflis'ten geldikten sonra Mirza Ali Asgar onu Abbasguli Bey'le tanıştırdı. Mirza Feth Ali tercüman yardımcısı olarak M. 13.11.1834 (H. 11.07.1250) Kafkas valiliğinde, ülke işleri bürosunda işe başladı. Buna ek olarak; Dört sene boyunca Tiflis'in Rusça okullarında, Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Feth Ali ilmi ve sosyal makamından yararlanarak kültürel ortamlara adım attı. O dönemlerde, Tiflis ileri bir fikir ve düşünce merkeziydi. 19.Yüzyılın ikinci çeyreğinde Kafkasya beyliklerinin bilginleri, aydın yazarları ve düşünce sahipleri Çarların siyasetlerine karşı ciddi eleştirilerde

---

³⁷⁰ Mirza Şafii-i Gencevi, Molla Hacı Abdullah'ın telebesiydi. Diğer Mollalar açısından bu hocayla öğrencisi mühlittiler. Adolf Berge, Molla Abdullah'ı zekâ ve akıl açısından seçkin bir kişi olarak tanımlamıştı. Bkz: F.Ademiyet, **Endişcha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 12.

* Frederik Boldenshtedt.

³⁷¹ Bu işin benzer örneği İngiliz James Morier'in Hacı Baba Dastanıyla yaptığı gibi, o zamanlar (M. 1851/H. 1268) hem Mirza Şafii olmuştu, hem de şiirler popüler olduğu için onları kendi şiirleri tanımladı: **Poety Azerbajjana**, t.y., s. 276.

³⁷² **Biyogerafi Şahsi-i Mirza Feth Ali Ahundzade**, s. 350.

³⁷³ F.Ademiyet, **Endişcha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 13.

bulunuyorlardı. Feth Ali'nin bu adamlarla tanışması ve onlarla ilişkiler kurmasının onun düşünce açılımının tanımında çok önemli rolü vardır.

Feth Ali'nin o dönemde eserleriyle tanıştığı kişileri şöyle sıralayabiliriz: Tiflis'teki hocalık yaptığı okulda çalışan H.Abovian, (özgür düşünceli bir yazar ve aynı zamanda Ermenistan'ın yeni realist edebiyatının kurucusudur)³⁷⁴ A. Çavçavadze (Gürcü şair), Lermontov (hürriyetçi Rus şair), Barataşvili (Kafkas aydınlarından), Mirza İsmail Bey*, Hasan Han** A. Odoyevski (Dekabrist Rus Şair) Koutkaşinski ve Outcmief Ahundzade'nin yakın arkadaşlarıydılar. Bestuzhev, A.Marliniski adıyla ünlü Rus yazarı Ahundzade'nin, yanında Türkçe öğreniyordu. Bu esnada değinilmesi gereken diğer bir nokta ise; nasıl ki genç Rus subaylar Napolyon'u yendikten sonra Paris'te devrimci sloganlar attılar, sürgün edilmiş olan Dekabristler*** de aynen o fikirleri Kafkasya ve Gürcistan'a yaydılar. Feth Ali ve hocası Mirza Şafii ve birkaç arkadaşının katıldığı Divan-ı Akıl adlı bir ortam vardı. Gerçek anlamda “*akıl*” o ortamların sloganıydı. Tiflis, o dönemlerde siyasi açıdan da çok önemli bir yerdi. Bir taraftan da St. Petersburg'dan sonra Rus'ların Kafkasya'daki ikinci siyasi merkezi sayılırdı. Öte yandan Kafkasya kanlı savaşlar alanına dönüşmüştü. Bu ve benzeri sebeplerden orası şairlerin ve yazarların ilgili alanı olmuştu. Gürcistan'da, Rusya aleyhine siyasi ayaklanmalar vardı. Ahundzade 18.Yüzyılın ve 19.Yüzyılın batı dünyasının kültürünü tanımak amacıyla Rus, Fransız, İngiliz ve İsviçre'li yazar ve düşünürlerden yararlanmıştı. Mesela Çernişevski, Etrafsky, Marliniski, Lermantof, Griboyedov, Gogol, Puşkin gibi Rus şair ve yazarlarını iyi biliyordu. Rus eleştirmenlerden Gertsen, Bilinski, Dobrolyubov etkilenmiş, uzun Rus tarihi, Karamzin'in ünlü eserini, Moskova, St. Petersburg gazetelerini ve *Tiflis Haberleri* adlı gazeteyi okumuştur. Batı Avrupa ile tanışma anahtarı Rusça dilini bilmesiydi. Fransız yazarlarından Molliere, Eugene Sue, Alexandre Dumas, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Mirabeau, özellikle Ernest Renan daha çok ilgisini çekerdi, özellikle Rönesans fikri nihzetin tarihi, Frzansa'daki dini reform ve sonunda Fransa devrimiyle aydınlık çağının düşünce akımı onu iyice etkilemişti.³⁷⁵ İngiliz düşünürlerinden de filozof tarihçi

---

³⁷⁴ Nadir Muhammedov, **Realizm-i Ahundzade**, Bakü, Maarif Yayınları, 1982, s. 21.

* Koutkashinsky(1806-1861).

** Outcmief

*** Bir siyasi düşünce akımıdır.

³⁷⁵ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 146.

Thomas Buckle, David Hume, John Stuart Mill'in eserlerini okumuş onların düşüncelerinden bahsetmiştir. İsviçreli tarihçi ve ekonomist Sismondy'nin ekonomik düşünceleriyle ilgili bir makale de yazmışlığı vardır. İran'daki yeni fikrî akımdan da haberdardı, Melkom Han, Celaleddin Mirza ve Mirza Yusuf Han'dan da yararlanmakla beraber, daha ziyade onları çok konularda fazlasıyla etkiledi.

Mirza Feth Ali on altı yaşındayken Kafkasya Kazak Mızrağının zoruyla -tabii Rusya'nın isteğine dayanarak- İran'dan ayrılmıştır. Kırk üç sene Rus devletinde çalışmış ve ömrünün elli senesini Kafkasya'da yabancı bir devletin hükümdarlığının altında yaşamıştır. M. 1846'da (H. 1262) Rus ve Gürcü özgürlükçüleri ve aydınlarıyla bu sırada tanışmıştı. “*Aydınları (elitleri*) toplayalım, Farmason (Mason) mahfillerini kuralım, okul açalım, gazete ve kitaplar yayınlatalım, tiyatrolar açalım ve halkımızı eğitelim. Halkımız eğitilerek kendi haklarını tanısunlar, kadınlarımız özgürlüğe kavuşsun.*” gibi düşünceleri de bu dönemde dillendirmiştir. Alfabeyi değiştirmek ve eğitimi her yerde yayıp zorunlu hale getirmek Feth Ali'nin asıl düşünce ve amaçlarındandı. Bunu ilerlemenin önemli şartı olarak görüyordu. Kadınların eğitilmesinden, onların ülkedeki rollerinden bahsediyordu. Rusya ve Avrupa tarihlerini okuyarak aydınların ve düşünce sahiplerinin kendi ülkelerini ileriye yönetmek ve kalkınmak için eğitim yolunu kullandıklarını görmüştü. Ahundzade politik olarak işlerde ortaklık ve komünizme yönelik düşüncenin yayılmasını istiyordu. Melkom'dan en az on beş sene önce, Mason düşünceleri vardı. M. 1848'de (H. 1264) General Shiling'le Nasıreddin Şah'ın krallık törenini kutlamasına katılmak amacıyla İran'a gelip Mirza Tagi Han-i Emir Kebir'le tanıştı.

Mirza Feth Ali Nümayişnameleri (piyesleri) sebebiyle çok ün kazandı ama sosyal amaçlarına ulaşamadı. Mektubat-i Kemal-üd-Devlesi'ni yayınlamadan Altmış yaşındayken M. 27.02.1878 tarihinde Tiflis'te vefat etti.

Feth Ali'nin çeşitli kişilere yazdığı mektuplardan seçilmiş olan birkaç mektubu³⁷⁶, özellikle kendi hayatıyla ilgili olan *Yeni Alfabe*, nümayişnameler'inin Farsça'ya çevrisi,

---

* Farsça söyleyişi Nohbe(نخبه) dir.

³⁷⁶ Feth Ali Ahundzade, **Mektubat(Name haye Şehzade Kemal-ül Devle be Şehzade Celal-ül Devle)**, Yayını Hazırlayan: Bahram Choubine, Almanya, 2006, s. 31.

Mektubat-i Kemal-üd Devle adlı eseri, Hamid Muhammetzade ve Hamid Araslı tarafından M. 1863'te Bakü'de çalışılarak yayınlanmıştır. Feth Ali'nin bazı özel mektupları ise, Tiflis arşivinde bulunmaktadır. Ahundzade'nin düşüncelerini tanımak için eserleri dışında onun yazdığı ve ona gelen mektuplar da çok önemlidir. Onları özenle saklamıştır. Bunların mecmuası Mirza Feth Ali'nin Tifliste'ki arşivinde bulunmaktadır. Bu arşivde Mirza'ya gelen mektuplar ve eserlerinden çeşitli nüshalara ilave Mirza tarafından gönderilmiş yüz elli altı mektubun ön yazıları da bulunmaktadır. Bu mektuplardan yüz yirmi tanesi Farsça, yirmi altı tanesi Rusça, beş tanesi Türkçe, üç tanesi Fransızca ve iki tanesi Arapçadır.³⁷⁷

Nümayişname (Piyas-Drama) = Sosyal Eleştiriler

Osmanlı'dan, Japonya'ya kadar kim batının yeni edebiyat alanında çalışmışsa hepsi Feth Ali'den sonradır. Yani batı hikâyeleri ve nümayişnamelerinin Asya'daki öncüsüdür. Osmanlı sosyal ve politik düşünce tarihinde İbrahim Şinasi'nin büyük önemi vardır. Bu makamdaki yazılan *Öğretmenin Düğünü* adlı eseri Mirza Feth Ali'nin yazdığı son tiyatrodan tam altı yıl sonra nümayişname gibi çalışılan bir eserdir. Mirza'dan alıntıdır. Hindistan'ın ilk nümayişnamesi *Rantavali*, bir sonraki *Sarmishtha* adlı eserler M. 1858 ve 1859 yıllarında yazılmıştır. Bengal'li Bankim Chatterji ilk Hindi romanı *Ananda Math*'i M. 1882'de yazdı. Japonya ise, hikâye yazmayı ve ondan sonra tiyatro yazılarını 19.yüzyılın son çeyreğinde Rus edebiyatından etkilenecek yazdı.³⁷⁸ Ahundzade'nin önemi sadece ikliminde değil belki onun eserlerini batı tekniğini kullanması ve doğuda o güne kadar bulunmayan bir ustalikle onları yaratmasıdır. Öyleki Avrupa'da Doğu'nun Molliere'i ve bazen de Kafkaz'ın Gogol'u adlandırılmıştır. Eserlerinin bazıları Rusça, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Norveççe'ye çevrilmiştir.

³⁷⁷ A.İbrahimov, *Şerh-ı Arşiv-ı Mirza Feth Ali Ahundof*, Bakü, 1955, s. 7.

³⁷⁸ Japonya yeni tarz hikâye yazarların öncüsü Futabatei Shimei, Ukigumo adlı eseriyledir. Futabatei Shimei bu eserini 1885'de Torengof'tan ilham alarak yazmıştır. Bkz: Cemşid Melekpur, **Edebiyat-ı Nümayiş dar İran**, Tahran, Tus Yayınları, 1984, s. 1,123.

Mirza'nın işlerinin değerini tanımak için zamanındaki toplumla ilişkisini, sanat zevkinin beslendiği ortamı ve onu etkileyen faktörleri araştırmalıyız.³⁷⁹

Eleştirel Dönem

Ahundzade'nin dönemi tam Rus edebiyatında realizm eleştiriler döneminin gelişme ve yayılmasına denk gelmiştir. Bu fikrî ve edebî ayaklanmalar çarların müstebit hükümdarlıklarına, onun uç noktası da Nikola'nın otuz yıllık döneminde (M. 1825-1855). Bu sıkıntılı dönem M. 1825 yılındaki ünlü Dekabrist ayaklanmasıyla başladı. Bu olaylar itirazcıların sürgün edilmesi, öldürülmesi, düşünce özgürlüğünün önlenmesi, kısaca onların tam anlamıyla rahatsızlığına ve eziyet görmelerine sebep oldu. Devletin bu zulümleri, yazar ve düşünürlerin daha güçlü tepkiler vermesine sebep oluyordu. Bu aydınlar merkezde tutunamayıp Kafkasya'ya* gidiyordu.

Realist edebiyatın gelişmesiyle, Rusya'daki tiyatrolar daha da zenginleşiyordu. John Arden'in dediği gibi: “*İnsan bir medeni hayvandır, tiyatrolar da insan, topluluklarının ictima ettiği bir yer, o zaman neden tiyatrolar politik hayatının asıl unsurlarından olmasınlar!*”³⁸⁰ Bu laf Rusya'da tam yerini bulmuştur. Edebiyatta özellikle radikal düşünceler baş kaldırdı. Bunlar komedi sanatıyla topluma yayıldı ve komediyle siyaset ile birleştirildi. M. 1834 (H. 1250) yılında Ahundzade Tiflis'e geldi, M. 1850 (H. 1266) gibi nümayişname yazmaya başladı, önce yeni edebiyatı tanıdı, tiyatro sanatında ustalaştı. Rus, Fransız yazarlarının bazı eserlerini Türkçe'ye çevirdi daha sonra bu işte iyice ustalaştıktan sonra kendi eserlerini yarattı, tiyatro ve sahneler ortaya koydu.³⁸¹ Feth Ali, Rus yeni edebiyatçı yazarların da eserlerini okurdu.³⁸²

³⁷⁹ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 32.

* O dönem kafkasya'ya özgürlükçülerin ve düşünürlerin miadgahına(vatanına) denirdi.

³⁸⁰ **Politics In The Theatre**, y.y, 1967, s. 681.

³⁸¹ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 35.

³⁸² N. Çernişevski (M. 1828-1889), A.Ostrovsky (M. 1823-1886), G.Derzhavin (M. 1743-1816), N. Dobrolyubof (M. 1836-1861), A. Puşkin(M. 1799-1837), L.Lermontof(M. 1811-1841), N. Gogol(M. 1809-1852), C. Marlinski(M. 1797-1837), V. Belinsky(M. 1810-1848), O. Senkofsky(M. 1800-1858).

Eserlerinde N. Gogol ve Belinsky yeni Rus edebiyatının realizm felsefesinin kurucularının düşüncelerinden epey etkilenmiştir. Eski gazetelerden, Tiflis Heberleri adlı gazeteyi okuyarak O. Senkofsky'nin -doğu bilimcisi ve *Ahbar-i Tiflis*'in müdürü- düşünceleriyle tanışmıştır. N. Çernişevski'nin “*Ne Yapmalıyız?*” klasik eserinden yararlanmış. Puşkin'in *Tilism* şiiriyle *Bahçesaray Destanı*'nı çok severdi. Ahundzade Puşkin'in vefat yılında (M. 1837), Farsça bir manzume yarattı, kendisi onu Rusça'ya çevirdi ve Moskova'daki *Nazir* (Observer/gözlemci) adlı gazetede yayınladı. L. Lermontof, Bestuzhev (Marlinski*) ve Tolstoy Kafkasya'nın sesini Rus edebiyat dünyasına yetiştiren üç kişiydi.³⁸³

Sonuç olarak, Ahundzade sosyal ve edebî eleştirilerin aktif döneminde eğitildi. Batı eleştirel edebiyatındaki realizm düşüncesiyle tanıştı. Öte yandan İran ve Kafkasya halkını tanıdığı, o toplumdaki tabaka anlamlarını, halkın psikolojisini bildiği için yeni ve canlı konularla tiyatrolar kurdu. M. 1850-1857 (H. 1266-1273) seneleri arası altı komedi nümayişname ve bir dastan (hikâye) yazdı. Nümayişnamelerinin aslı hepsi Azerbaycan Türkçesi'yle yazılmış ve hepsi *Kafkasya* gazetesinde de yayınlanmıştır. Nümayişnamelerinin hepsi kendi hayattayken Tiflis'te sahneye konulmakla beraber daha sonra bir kitap olarak toplanmıştır. Ahundzade onların hepsini Rusça'ya** çevirdi, bazıları ise Moskova ve St. Petersburg'da sahnelendi. Altı nümayişnamesinin mecmuası ve *Aldatılmış Yıldızlar* adlı eseri Feth Ali'nin kendi nezaretiyle Mirza Muhammet Cafer Garaçe Dagi tarafından Farsça'ya çevrilmiştir. Feth Ali komedi ve eleştiri tarzı yazılarında hem toplumu cahillik, hurafelerden kurtarmaya hem de onları yeni bilimlerle tanıştırmaya çalışırdı. Komedi yazıları toplumun yaşayış tarzını, inançlarını, hükümetin onlara yaptıkları ve onların nasıl sessiz kaldıklarını anlatırdı. Yarattığı kahramanlar yöneticilerin asıl karakterlerinin bir yansımasıydı. O yüzden nümayişnameleri siyasi açıdan da önem taşımaktadır. M. 1846-47 (H. 1263) senelerine ait Karabağ'daki bir Fransız bilim adamının Kafkasya'ya gelişinden yola çıkarak M. 1851 (H. 1267) yılında *Misyu Jordan*, *Bitkiler Hekimi* ve

---

* Marlinski yazar, şair ve Dekabrist subaylardandı, Kafkasya'da İskender Bey adını kullanırdı. Marlinski, Feth Ali'ni Lermontof'un Puşkin ile ilgili yazdığı şiirle tanıştırdı.

³⁸³ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 36.

** Bazıları Fransızca, İngilizce, Almanca ve Avusturiya dillerine çevrilmiştir. Almanca ve İngilizce çevrilerde Farsça metinlerden yararlanmışlar, Fransızca'sındaysa Türkçe metinlerden yararlanmışlardır.

Büyücü Şahın Dervışı adlı eserlerini yazılmıştır. Bu yazı ilginç bir yazı olmakla beraber eski batıl inanç ve korkak kafalarla yeni gelişmiş düşünce arasındaki çatışmayı göstermektedir³⁸⁴. Öte yandan, M. 1848 Fransız devrimini eleştirerek devletin baskısına rağmen kafasındaki Revolation terimini izah etmektedir. *Vezir Han-i Lenkaran**, siyasi, sosyal bir komedidir. M. 1800'lere ait bir olay olarak doğudaki hükümlerinin özelliklerini ve eksikliklerini göstermektedir. Bu eserde kadınlara sosyal seviyede büyük pay ayırmaktadır.³⁸⁵ *Hers-i Dozd Efken* nümayişnamesinde de bir köylünün ictimai yaşamını sahneye koymaktadır. Bu eserde de kadınların sosyal yaşam hakkını engelleyen konularla mücadeleleri anlatılır. Eserin sonuna Tiflis tiyatrosunun Rus müdürü Salagob tarafından uyumsuz şekilde bir bölüm eklenmiştir. O bölümde, Rus hâkimiyeti altında olan vatandaşların devlete sadık kalmaları ve Rus devletine itaat etmeleri gerektiği vurgulanmıştır.

Mirza Feth Ali'nin nümayişnameleri onun realizme inandığını göstermektedir.³⁸⁶ Kendisinden önceki yazarları ezmeden, aydınca (vage binane) günümüzün değiştiğini, fikir ve edebiyat sahasında da değişiklikler gerektiğini söylemektedir. Ahundzade'nin asıl halefi -Yeni Edebiyatın Kurucusu- Mirza Ağay-i Tebrizi, Feth Ali'den etkilenip ilham alarak M. 1871(H. 1287) senelerinde üç nümayişname yazdı. Bunların asıl metni *Üç Tiyatro* adıyla Dr.Rozen'in -dışişleri bakanı ve Almanyalı doğu sosyolog- vasıtasıyla Berlin'deki Kavyani Matbaası'nda yayınlandı. Prof.Dr. A.Bricteux bu eseri "*Melkom Han'ın Komedi*"³⁸⁷ adıyla Fransızca'ya çevirdi ve M. 1933'te Brüksel'de yayınladı.**

³⁸⁴ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 42.

* Bu eserin asıl adı (ilk Türkçe ve Rusca baskısında olduğu gibi) *Vezir-i Han-i Sarap*'tır. Ama Farsça çevrisinde ismini değiştirmiş ve bir kıta daha eklenmiştir. Kardeşi oğlu vazir amcasına hitap olarak derdini böyle anlatıyor: sizin gibilerinin devlet ve millet işlerine karışmaları haksızlıktır, hırslılık ve rüşve alışkanlıkları olan kişiler kendi menfaatlarını hep göz önünde tutup hak aleyhine davranabilirler. Böyleleri ne devlete, milleti düşünmezler hatta onların gelişmelerine engel bile olurlar.

³⁸⁵ Bu vezir, vezaretinin temellerini sağlama almak için baldızını (Nisa Hanım) vezirlik yaptığı vilayetin hakimiyiyle evlendirmek istiyordu. Ama Nisa Hanım bu konuda direnip sonunda da başarılı olmuştur.

³⁸⁶ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade(Nümayişname ve Entegad-ı İctimai)**, Tahran, Harezmi Yayınları, 1970, s. 54; Nadir Muhammedov, **Realizm-ı Ahundzade**, Bakü, Maarif Yayınları, 1982, s. 21.

³⁸⁷ Bu eser, A.Bricteux'dan Fransızca'ya çevirilmiş. Çeviri adı **Les Comedies De Melkom Han**'mış.

** Ama bu yazılar Mirza Ağay-i Tebrizi'ye aitti ve Melkom ile bağlantısı yoktu. Bunlardan **Han dönemi** adlı eser 1969 Tahran'daki Rudaki Salonunda izlendi. Burada da bu eseri Melkom Han eseri olarak adlandırılmıştır.

Alfabenin Reform ve Değişim Tezi

Mirza Feth Ali ilk olarak M. 1857 (H. 1274) yılında alfabe reformundan bahsetti. Ondan beş sene sonra Tahir Münif Paşa Osmanlı devletinde ve birkaç sene sonra da Mirza Melkom Han aynı konuyu ortaya koydular. Kısacası Arap alfabesinin zorlukları ve eksiklikleri seneler önceden epey zaman konuşulmuş ve tartışılmıştır.* Ahundzade yeni alfabe kitapçığında ve diğer yazılarında, Arap harflerinin aynı şekilde yazımları, harflerin nokta ile ayırımları, kelimedeki kullandıkları yerlere göre şekil değişikliği, harekelerin sözcüklerin dışında olmaları, şimdiki alfabede bazı sesli ve sessiz harflerin olmaması vb. gibi konularla Arap alfabesinin zorluk ve eksikliklerini çeşitli özelliklerle anlatmıştır.³⁸⁸

Ahundzade'nin düşüncesi iki ayrı aşamada temelli değişikliklere uğrayarak değiştirildi. Bunların birisi alfabenin düzenlenmesi ve diğeri yazının değişmesiydi. Birinci aşamada Melkom Han'ın yaptığı eleştiriden yararlandı ve Melkom'un önerisiyle tezini geliştirdi. İkinci aşamada fikri tamamen değişerek yazının tamamen değiştirilmesi ve onun yerine Latin alfabesinin yerleşmesi fikrini -soldan sağa yazmak- öne sürdü. Bu düşüncede Büyük Petr'in Rusya'daki tarihi deneyiminin büyük rolü vardı. Petro eski Rus yazısını halkının gelişimine bir engel gördüğünden, Latin harflerle yeni bir yazı stili yaratmıştır. Avam halk ve papazlar çok itirazlarda bulunarak kabul etmediler -diniz elimizden gidiyor gibi sloganlar ile-, Petro şöyle söylemiştir: “*Siz kendi eski yazınızla kaladurun ben yeni resmimi ülkemin asiller (Nojaba) ve işçilerimle (Raiyyet=Vasal) icra edeceğim.*”³⁸⁹ Ahundzade'nin amacı nelerdir sorusuna bazıları onu Arapların bize zorla getirdikleri (yazı) hat türünden kurtulmak istediğini söylüyorlar ama bildiğimiz gibi Ahundzade önce yazı reformundan söz açıyor ve yeni alfabesi eskisinin kolaylaştırılmış ve düzeltilmiş halidir.³⁹⁰ Yani aynı Arap harflerini tutuyor. Din ile de -din ve dincileri

---

* Abu Reyhan-i Biruni, bu eksiklikler toplumuna Arapça hattının büyük afeti demiştir. Bu afetler ve eksiklikler miras olarak Farsça'ya da yetiştirilmiştir. Çeşitli tabirleri de Engels ve Almanya'lı wilhelm weitling'den görüyoruz.

³⁸⁸ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 69.

³⁸⁹ A.e. s.71.

³⁹⁰ Hatta onun ‘*Şeyh ve Vezir*’ risalesi de onun bu fikirlerinin göstergesidir. F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 94.

fazla sevmese bile- bağlantısı yoktu, sadece düzenlemeyi gerekli görürdü. Onun düşüncesi İslam ülkelerinin maddi ve manevi gericiliklerine gerçek tepkileridir. Duygusal değil, akıllı temellere dayanırdı. İki yeni etken Ahundzade’ni hat değişimine doğru daha da sürükledi. Bu etkenler aşağıda yer almaktadırlar.³⁹¹

Bunlardan biri Fransız Şarl Mismar’ın -Fuat Paşa, Osmanlı Sadrazam’ının Müşaviri- Latin alfabesinin Türkçe alfabesinin yerine kullanılması önerisidir.

Diğeri de Rus devleti, Dağıstan’ı aldıktan sonra uyguladığı politikalarla Avar, Çeçen ve Çerkezlere yeni alfabe, yeni okullar ve yeni Latince yazı sistemi getirdi. Bazı İslami kitaplar da bu alfabelere çevrildi. Onlar yakın gelecekte bilim ve ilim sahipleri, Kafkasya halkı ise iki milyon nüfusa yakın -o dönemki rakam- eski hattın zorluğundan dolayı çoğu, özellikle bayanlar eğitimsiz kalacaklardı.³⁹² Ahundzade’nin düşüncesinin temel bir yönü İslam halklarının gericiliği yanında batının bilim ve medeniyetinin günden güne yükselmesidir. Bu onlarla İslam dünyası arasında büyük bir mesafenin açılmasına sebep oluyordu. Onların tıp, fizik, matematik, ekonomi vb. bilimleri günden güne güçleniyor, İslam dünyası ise Arapça ve Farsça eğitimde zorluklar çekerek çokça zaman kaybına uğruyorlardı. Bu sebeplerden çoğu eğitimi bırakıyordu. Hatta öğrenenlerin büyük bir kısmı Arapça harflerin okunuşunda çok yanlışlıklar yapıyorlardı. Bunların hepsinin sebebi alfabenin eksikliği ve zorluğudur.

Yeni alfabe kitapçığını (M. 1857) hem İran hem Osmanlı devletine gönderdi. Bu iki devletin tepkileri birbirinden farklıydı. İran’da iki asıl öneri olarak genel eğitimin zorunlu olması gerektiğini bilim adamları ve dilcilerden ciddi olarak faydalanılması lüzumunu söylüyordu. Bunun yanında İran Eğitim Bakanlığı’na şöyle yazmıştır: “*Büyük Frederik, Prusya’da tüm çocukların 9-15 yaşlar arası zorunlu eğitim görmelerini zorunlu kıldı. Bu yaşlardaki çocukların çalışmasını da yasakladı. Şehirler ve köylerde, erkeği*

---

³⁹¹ A.e, s. 95-104.

³⁹² A.e, s. 75-76.

bayanı, herkes eğitim almalıdır.³⁹³ Bunu da söylememiz gerekiyor ki Fredrik'in kanunu ve böyle zorunlulukları halkı için yaptıkları zülüm sayılamazdı”.*

Eski değerli kitapların yeni alfabeyle çevrilmesini zorunlu bulmaktadırlar. Bunun için bir grup oluşturulmalıdır. Bunlar üç alt grupta kitapları düzenleyecekler. Birinci grup yeni yazıları çevireceklerdi. Bu kitaplar Avrupa ve yenedünyanın bilim kitaplarıdır. Yani tıp, siyaset, muhasebe, coğrafya bilimi ve astronomi bilimi, kimya, endüstri bilimleri vb. içeren kitapları kastediyor. İkinci grup anlamlı yazılar: Felsefe, fıkıh, luğat, tarih, edebiyat gibi yazılar. Üçüncü grup ise geriye kalan tüm kitaplar, Mesaib-ül Ebrar, Abvab-ül Cenân gibi kitapları toplamalarını önerdi. Bu değişimlerin zararları olacak ama zarar ile menfaatini kıyaslırsak, damlayla deryayı kıyaslamış oluruz.³⁹⁴

Ahundzade İran devletinden pek tepki alamadı, mektupları da cevaplanmadı. Bu konuyla ilgili Musteşar-üd Devle şöyle yazıyor: “Yeni alfabe Amerikan vahşilerinde bile dikkate alınıyor ama Tahran büyüklerinde hiç!”³⁹⁵ Vakıt kaybetmeden söyleyelim ki Feth Ali yeni alfabetesini Rus A.B.Dorn doğu sosyologuna da gönderdi. Dorn, yazının ıslahı fikrini çok beğenerek karşıladı ama onun yapılmasını çok zor buldu. Rusya ve Tiflis Feth Ali'nin yeni alfabetesini İran ve Osmanlı'ya göndermesine pek de sıcak bakmıyorlardı.

Feth Ali'nin alfabetesinin yayılmasından beş sene sonra -onun nüshalarını İran, Osmanlı ve bir kaç Avrupa devletlerine gönderdikten sonra- Tahir Münif Paşa aynı konuyu Osmanlı devletinde gündeme getirmiştir. Münif Paşa (M. 1830-1910) itikaden Şiiliği, Fars kültür ve edebiyatını biliyordu, Seyit Cemaleddin Asad Abadi ve Mirza Ağa Han-i Kirmani de daha sonra göreceğimiz gibi Osmanlı'da onun himayesinden yararlanıyorlardı. Tanzimat döneminde kendisini aklı başında vezirlerden birisi olarak biliyoruz. İlk olarak batı siyasi ve sosyal düşünürlerinin -Fenelon, Voltaire, Fantnol-seçilmiş yazılarından “*Muhavirat-i-Hekimiye*” kitabını M. 1859 (H. 1276)'da Türkçe olarak yayınlamıştır. Münif Paşa yeni kurulan Cemiyet-i Elmiye-i Osmaniye'deki

---

³⁹³ Hasan Bey Zardabi, **Mektep ve eğitimle ilgili konular**, Bakü, İkinci gazetesi, 01.01.1877, s. 41. Asıl metin **Asar-i Ahundof**, 2.bası,1938, s. 61.

* Farsça'da bu duruma Tofige Ebari denilir.

³⁹⁴ Mirza Ali Feth Ali Ahundzade, **Nameler (Name be Vezir-i Olum)**, Ocak 1870, s. 162.

³⁹⁵ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 92.

konusmasında -M. 1861 (H. 1278)- Yeni Türk alfabesinin islahını, gelişimin ve yeni sanat ve bilimlerin elde edilmesinin kesin şartı tanıyor. Bu dönemde Mirza Hüseyin Han-i Müşir-üd Devle* İstanbul'daki İran Vezir Muhtar'ıydı, Feth Ali'yi İstanbul'a davet etti. Ahundzade M. 1863 (H. 1280), Sadrazam Fuat Paşa ve Dış İşleri Bakan'ı Ali Paşa ile görüştü. Tezini onlara sundu, özellikle sadrazam çok sıcak karşıladı. Meclis-i Maarif-i Umumiye'de değerlendirilmesini emretti. Münif Paşa başkanlığıyla iki meclis kuruldu, Osmanlı büyüklerinden başka, Yunan, Ermeni, Fransız ve Avusturyalı doğu dillerine aşina bilim adamları da bu meclise katılıyorlardı.

*“İslam milletlerinin ve dünyasının eğitim yolları ıslah olmalıdır, bunun ilk adımı olarak yazıyı ıslah etmeli. Eğitimde reform olmazsa gelişme ve medeniyetin yeni modellerine geçmek mümkün değildir, Arap alfabesinin eksiklikleri bu dili kullanan ülkelerdeki düşünce gericiliğine ve politik İstibdata yol açmaktadır.”*³⁹⁶ Melkom Han'ın bu yazısı onun politik iş konusunu göz önünde bulunduran cesurca bir mektuptu. Bu mektupla ilgili Türk yazar Namık Kemal, Melkom Han'a: *“Osmanlı'nın asıl geride kalma nedenini yazının eksikliğinden ziyade, bizim halkımızın eğitimsizliğidir, halbuki İngiltere ve Amerika'da eğitimsiz kişilerin sayısı çok daha düşüktür. İspanyollarda da Latin alfabesi kullandıkları halde eğitim oranları çok düşüktür. Bu konuyla ilgili orta bir yol bularak halkımızı eğitime doğru yönlendirmeliyiz.”*³⁹⁷ anlamında bir yazıyla cevapta bulunmuştur. Şarl Mismar³⁹⁸ İslam milletinin alçalmasının, onların yeni bilim ve maarif edinmede geri kalmalarının onların kullandıkları yazıdan kaynaklandığını düşünmektedir: *“Düşünceleri düzgün bir yöntemle, en hızlı şekilde yaymaya bir alet olmalıdır, onun ismine de alfabe denir. Yazının eksikliği en yeni ve gelişmiş düşünceleri bile asıl olduğu gibi yansıtamaz.”*³⁹⁹ Feth Ali, oğlunun vasıtasıyla mektubu, Fransızca'dan Rusça'ya çevirip yayınladı. Kendisi bu sefer de o mektubu Fasça'ya da çevirerek Kafkasya alimlerine gönderdi. Bu konuyla bağlantılı olarak Feth Ali şu düşüncededir: *“Açıktır ki*

---

* Feth Ali'nin Tiflisteki eski dostu.

³⁹⁶ A.e., s. 93.

³⁹⁷ A.e., s. 93.

³⁹⁸ Şarl Mismar, 02.03.1869'da Osmanlı Sadrazam'ına birmektup yazıldı ki o mektup, İran devletine de ulaşmış çevirildi. Bkz: Ali Rizay-i Neme negar, **Mecmueye Hati**, Tahran, Tahran Milli Kütüphanesi, s. 148.

³⁹⁹ A.e., s.93.

Osmanlı ve İran benim anlatmak istediğimi iyice anlamışlardır. Ama yeni alfabenin icraatından sonra yeni bilimler ve gelişmelerin yayılması hızlanacağından onların despotluğu ve tutucu dinlerinin ortadan kaldırılacağı korkusu yüzünden bu konuyu kabullenmediler.”⁴⁰⁰ demiştir. Bu yenilikler devlet adamlarının kendi kârlarını tehdit etse bile biz tüm halkın saadetini ve menfaatını düşünüyoruz. Bu konularla ilgili İran gençlerinden de iki eğitimliyi tanıyoruz: 1) Ali Han: Müşir-ül vizare,* Tiflis’in eski konsolosu Feth Ali’nin yolcularındandı. 2) Mirza Mustafa Han Mütemin-üs Saltana**, dış işleri bakanlığında çalışan bir devlet memuruydu. Müşir-üd Devle İstanbul Elçiliği’nden Adliye Bakanlığı’na atandı M. 1870(H. 1287). Sonra da sadarete*** atandı M. 1871(H. 1288). Alfabenin ıslahını zararlı bir iş olarak tanımladı.**** O dönemlerde Melkom İstanbul’dan Tahran’a Sidaret-i Uzma’nın Müsteşarlığı makamını üstlenmesi amacıyla çağrıldı. Ahundzade, Melkom Han ile yazışmada şöyle yazıyor: “Eğer işleri (özellikle alfabe ıslahını) yerine koymak için gidiyorsanız, gidin; yoksa lâkaplar almaya yahut makamlar mansıplar almaya gidiyorsanız kendiniz daha iyi bilirsiniz. Ben karışmam, ama gitmemenizi ve daha yakınlaşmamızı ve bu yolda beraber devam etmemizi çok isterim”.⁴⁰¹ Melkom, İran’a dönüş yolunda Tiflis’e de uğradı. Feth Ali ile birkaç konu üzerine konuştular. Feth Ali, Mirza Hüseyin Han’ı (eski sadrazam) eleştirirerek Müşir-üd Devle’ye de şunları anlatmak istedi: “Mirza Hüseyin Han çok akıllı, olgun, bilimli, tedbirli, kararlı ve ince düşünceliydi, vatansever ve halkına sadıktı. Yani zamanında eşsiz bir vezirdi ama kendisinden sonraya ne bıraktı? Tüm tedbirlerin başı alfabe devrimidir.”⁴⁰²

---

⁴⁰⁰ A.e., s.94.

* Hüseyin Han Mogadam Ajudan Başı’nin oğlu.

** Mirza Saeed Han Ensari’nin oğluydu. Mirza Saeed Han dış işler bakanıydı. Feth Ali, sürekli İran ile Osmanlı’ya mektuplar göndererek hattın ıslahını onlara anlatmak istiyordu, hatta İran’a diyor ki bu fikir benim fikrim, icadım olarak değil iran devletinin adına olsun hiç önemli değil, ama sonunda Mirza Saeed çok akılsızca Feth Ali’nin mektubunu olumsuz cevaplamıştı ve biz İran milleti hat değişimine hiç ihtiyacımız olmayan bir milletiz, çünkü bizim üç hattımız var: Nastalîk, Şikeste ve Nash şekillerinde yazıldığı özelliğe dayanarak tüm hatlardan üstündür, demiştir.

*** Hükümet’in başı manasına gelmektedir.

**** Şartlar değişince makamlar elde edilince, Feth Ali’nin çoğu Tahran’lı dostları onu bıraktılar.

⁴⁰¹ Feth Ali Ahundzade, **Names (Nameha-i mirza Feth Ali be Melkom Han)**, 08.03.1872, s. 278-279.

⁴⁰² A.e., s. 279.

Celaleddin Mirza-i Kacar'a şöyle yazıyor: "*Müşir-üd Devle galiba alfabe değişiminin önemini anlamış değildir. Kanunların vazını* temel almış. Evet demir yolu gereklidir, telgraf gereklidir, devlet kanunları gereklidir ama alfabe işi bunların hepsinden daha önemli. Bu yöntemle bir takım liberaller de olacak ki senin diktiğin çekirdekleri İran topraklarında büyütsün. Bu tedbirlerin hepsi medeniyete doğru toplumu götürebilir ama eğitimsiz halka yeni kurallar getirmek anlamsız ve geçicidir, çünkü yenilikler yayılamazsa kendiliğinden unutulur.*"⁴⁰³ Mirza Hüseyin Han'ın kendisine de Nasıreddin Şah'ın ilk Avrupa seferinde şöyle diyor: "*Siz kendi isteğinize yetiştiniz ama benimki (hat ıslahı) hâlâ olmamış. Hüseyin Han: "Hâlâ yaptığım hiç iş yok, bu makamdayken yapmam gereken çok iş var."* Feth Ali ise: "*Şimdi İran'da yaşayanlar zahiri görünüşte canlılar ama aslında ölmüşlerdir... Onların damarlarına yeni ve sıcakkan aşılama ile onları canlandırmalıyız. Yeni kan, yeni alfabeye geçme ve Avrupa'nın yeni bilimlerinin eğitiminden ibarettir.*"⁴⁰⁴ Bu konuda da Şarl Mismar'in Fuat Paşa'ya gönderdiği o ünlü mektuba dayanarak Osmanlı tanzimatını örnek veriyor: "*İslam halklarının geride kalmalarının nedeni ilmi gelişimin (batıların teorik gelişim dedikleri) ve bir türlü pratik gelişime varamamasıdır.*"⁴⁰⁵ Kırk senelik Tanzimat Dönemi (M. 1839-1878) bile Türklerin eğitiminde fazla etkisi olmadı. İran'da da Osmanlı gibi orta tabakanın tam yerine oturmaması ıslahat işini geçiktirmektedir. İran'da bunlara ek olarak tüm gelecekler ve değişimler şahın kendi mutlak iradesine bağlıydı, o da yarım asır krallık döneminde ilerleme ve modernleşme konusunda pek de başarılı olamadı. Bunlardan yola çıkarak ilk sorun ülkelerin siyasi nizamından kaynaklanmıştır. Müşir-üd Devle bunu ıslah etmeye ve devletin temellerini kanun üzerine kurmaya çalışarak bu konuda Mirza Hüseyin Han'ın kısa dönemlik yolundan devam etti. Feth Ali on beş senesini bu işte harcadı. Saadet ve gelişimin anahtarını yazının ıslahında görmüştü. Zaman zaman bu konuyu abartsa bile İran ve Osmanlı'da alfabe ıslahının tohumunu o ekti. Çalışmaları ve yazıları kendi zamanında etkisiz kalsa bile aslında etkisiz değildi. Daha sonraki senelerde onun düşünceleri sadece yazı devrimi ve yeni alfabeden başka

---

* legislation

⁴⁰³ A.e. s. 280.

⁴⁰⁴ A.e. s.280-281.

⁴⁰⁵ A.e., s. 285.

yönlere kaydı. Dini taassup, siyasi istibdatla savaş, halk düşüncelerini aydınlatma onun hedefi olmuştu.

Feth Ali Ahundzade'nin Siyasi Düşünceleri⁴⁰⁶

I. Milliyetçilik

İki çağdaş yazar, Feth Ali ile Celaleddin Mirza-i Kacar'ı M. 1830-1872 (H. 1246-1288) yeni milliyetçiliğin asıl düşünürlerinden olarak tanıyoruz. Bu iki yazar, önceden birbirlerini tanımıyorlardı. Önce birbirlerinin eserleriyle tanışmışlardı, daha sonra hem birbirlerini hem de diğer yazarları etkileyecek eserler yarattılar. Bunlardan biri de Mirza Ağa Han Kirmani'dir M. 1896-1953 (H. 1313-1372). Mirza Feth Ali *Risaleye Mektubat-i Kemal-ül Devle* eserini M. 1863'te(H. 1280) yazdı. Bu risaleden amacı, siyasete ve diyanete eleştiriler getirmek, yani en önemli sosyal temelleri eleştirmektir. Yazar böylece milli düşünceyi arttırmak, toplumu (camiayı) reform ve terakkiye (ilerlemeye) yönelik geliştirmeyi istiyordu. Siyasi istibdat değişkendir, meşrutiyet tarzında hükümet ve kanun hâkimiyeti onun yerini doldurmalıdır. Ruhani karanlıklardan kurtulup İslami Protestanlıkla din reformu yapılmalıdır. Din ile siyaset birbirinden ayrılmalıdır. Millet ve vatan anlamları ilk olarak Osmanlı'dan İran'a yayılmamıştır; ilk olarak Fransa'dan daha sonra da Rusya'dan İran'a akmıştır. Millet kelimesi yeni Avrupa politik anlamıyla Osmanlı devletinde, ilk olarak İbrahim Şinasi'nin yazılarında karşımıza çıkar (M. 1826-1871/H. 1241-1287) yani M. 1860'tan (H. 1277) sonraki senelerdeydi). Oysaki İran öğrencileri yirmi sene daha öncesi Fransa'ya eğitim için gönderildikleri zaman vatan, millet kavramlarını tanımışlardı. Hatta M. 1848 (H. 1265) senelerinde Mirza Tağı Han Emir Kebir, millet, toprak, vatanseverlik terimlerinden istifade etmiştir. Feth Ali'nin asıl karakterinin göstergesi onun milliyetçilik düşüncelerinde ortaya çıkmaktadır. Fikrin asıl odağı vatani yabancıların hâkimiyetinden korumak ve özgürlük düşüncesiyle esaret ve istiklalın kısıtlanmasından kurtulmaktır. “*Tarih önemlidir.*” diyor, “*Çünkü eski büyük tarihimizin farkında olmak aydınlık ve tarihi bilincin nişanesidir. Başka bir yandan da milliyetin temellerini kuvvetlendiren unsurlardandır.*” Feth Ali İslam öncesi İran ile

---

⁴⁰⁶ F.Ademiyet, **Endişha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 109-133.

İslamdan sonraki İran'ı siyasi tarih açısından kıyasladığında birisinin azametli ve güçlü olduğunu, diğerinin güçsüz ve dağınık bir memleket olduğunu düşünür. Bu düşünürün konuşmaları iki yöne atıfta bulunuyor: Devletin İstibdatı* ve ruhaniyetin taassubu. İslam devletlerinin siyasi güçsüzlüğünün sebebi devletlerinin iradesizliği ve gücün bir noktada odaklanmamasıdır.

II. Meşrutiyet ve Kanun Hükümeti

Despot kelimesi ilk Mektubat-i Kemal-üd Devle'de çevrildi. Despot yani yaptıklarında hiç bir kanuna bağlı olmayan şah, milletin canına, malına sınırsız hâkimiyeti olan ve isteğine göre davranabilen birisidir. Halk da kendi haklarından ve özgürlüklerinden mahrumdur. Bâbiler fitnesinde yeni işkence tarzları icad ederek mahkûmlara çeşitli işkenceler etmişlerdir. Eğer İran emirleri bilim ve idare kanunu ve politikten haberdar olsaydılar, canlara kıyarak memleketi düzgün tutmaya çalışmanın en büyük kabahatlerden olduğunu da bilirlerdir. Despot sultanların ne kendileri idare bilimi ve politikasını öğrenirler ne de veliahtlarına bu ilimin eğitimini öğretirlerdi.⁴⁰⁷

Feth Ali'nin siyasi düşüncesi doğal sosyal hukuk üzerine kurulmuştur. Bu da özgürlük hakkı ile başlıyor: *"Bu dünyaya adım atan herkes akl-ı selim nimetine dayanarak tam olarak özgürdür. Bu özgürlük iki kısımdan oluşur: ruh hürriyeti ve beden hürriyeti."*⁴⁰⁸ Fransızca'da ilki Moral özgürlüğü ikincisi ise fiziksel özgürlük⁴⁰⁹ denir. *Ruhani hürriyetimizi dini liderler bizden alıp bizleri tüm ruhani işlerde kul yaparak sürekli şunu yap bunu yapma demişlerdir. İkinci kısmı da despot şahlar bizden çalmışlardır. Çeşitli emirler ve fermanlar altında bu özgürlüğümüzü alıyorlar. Bu iki özgürlüğün toplamı bir insanın tam özgürlüğü sayılır."*⁴¹⁰ Genel özgürlük haklarından biri fikir ve beyan özgürlüğüdür. İngiliz düşünür J.S.Mill hürriyetin anlamı için şunu der: *"İnsan hayvanlar âleminde devamlı şekilde ilerlemeye hevesli olması gereken bir varlıktır. Bu da düşünce özgürlüğü ile mümkündür. Başka deyişle uygarlık gelişimin*

* Farsca söyleyişi bidadgeri'dir(بيدادگر) ki şiddeti anlamına gelmektedir.

⁴⁰⁷ F.Ademiyet, **Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade**, Tahran, Harezmî Yayınları, 1970, s. 136.

⁴⁰⁸ A.e, s. 141.

⁴⁰⁹ Fransızca'da Liberty kelimesi ürriyet ve özgürlük terimleri ile eş anlamlıdır kullanılmıştır. A.e, s. 141.

⁴¹⁰ A.e, s. 141.

sonucudur.⁴¹¹ Uygarlıkta* devletin tüm sanat endüstrileri ve fen bilimleri halkın refahi içindir. Bunlar medeniyet şartlarıdır. Yazarlar ve düşünürler özgürce düşüncelerini ifade eder toplum düşünür, seçme hakkı kazanır, hatta her hangi bir düşünceyi beğenmediyse açıkca protesto etme hakkına sahiptir. Bu yöntemle Kritika⁴¹² denir. Gitgide çeşitli düşünceler bir araya gelir halk kendini merkezi bir noktada bulur. Aksi takdirde halk değirmen atları gibi her gün belirli çerçevede çalışıp zamanında yem yer, su içer, uyuyup kalkar. Ertesi günü yine aynı hayata devam eder... Böyle toplumlar yok olmaya mahkûmdur.⁴¹³

Feth Ali'nin en gelişmiş düşüncelerinden bazıları da kadınlara özgürlük, çok eşliliğin önlenmesi, kadınlara erkeğin eşit haklara sahip olmaları, mali eşitlik vb.dir. Bu düşüncelerde İslam dünyasının öncülerinden sayılır. Meşrutiyetten amacı akla dayalı orfe uygun anayasadır. Şeriat, ondan mutlaka ayrı olmalıdır. Bu açıdan da Osmanlı, Mısır ve İran'daki düşünürlerin öncüsüdür. Penseur ve Revaluation terimlerini de açıklıyor. Siyasi düşünceleri batının yeni düşünce temellerine ve kişinin esasi hukukun hâkimiyetine dayalıdır. Devletin gücünü milletin iradesinde tanımlamaktadır. Feth Ali'nin siyasi düşüncelerini incelerken onun iki akım oluşturduğunu bilmeliyiz: Birincisi şahlığın kendisi ictimai refomlar yaratarak onları desteklemelidir düşüncesidir. İkincisi halk ayaklanmasıyla bir güç oluşması ve o güçle refom yapılmasıdır. Birinci model Büyük Fredrik, Petro gibi karakterlerde bulunmaktadır. Yedinci Frederik -Danimarka'nın kralı-kendisi anayasa kuruyucusu olarak saltanatın mutlak güce sahip olmasını önlenmiştir. Japonya da buna benzer bir örnektir. İkinci modelle ilgili örnek Fransa devriminden sonra, Avrupa ülkelerinde oluşan milli ayaklanmalardır. Feth Ali'nin asıl düşüncesi halkın ayaklanmasına dayalıdır. Her iki açıdan da radikal bir tarza sahiptir ve zaman zaman mektuplarında bunları göstermektedir.⁴¹⁴ Dediğimiz gibi yazarın siyasi düşüncesinin ana damarı despotizmi yıkma ve Konstitusyonları kurmaktır, mutlak devlet İstibdatını, meşrutiyet-i kanuni'ye değiştirmek istiyor. Devletin siyasi nizamı, evvela meşrutiyete ve devletin gücünün sınırlanmasına dayalı olmalıdır. İkincisi kanunun ictimai

⁴¹¹ A.e, s. 155.

* Metinde civilization kelimesi kullanılmaktadır.

⁴¹² A.e, s. 156.

⁴¹³ A. e, s. 141-142.

⁴¹⁴ A.e, s. 147.

hayatlara hâkim olmasıdır. Kanunu tasarlayan makam da parlamento olmalıdır (parlamento terimini de açıklıyor). Karşılaştırmalı analizde İran, Mısır ve Osmanlı düşünürlerin siyasi görüşlerinde bir çeşit zihinsel karmaşaya rastlıyoruz. Bu grup batının yeni bilimsel ve politik temel gelişmelerini, İslam'dan aldığı mantığına inanıyorlar (bu çalışmada bu grup yer almamaktadır). İkinci gurubu dini aydınlar olarak adlandırabiliriz, İran'daki örnek Seyit Cemaleddin Asad Abadi, Osmanlı da Namık Kemal (M. 1840-1888), bu grup diğer açıdan bakıldığında Avrupa'daki hükümet usullerini, İslam'ın siyaset mantığında arıyorlar.⁴¹⁵ Meşrutiyet düzenini İslami meşveret merkezi olarak görüyorlardı. Toplumsal uzlaşma kavramını İslam'daki biat ve icma gibi kavramlarla eş anlam görüyorlardı. Hatta cumhuriyet tarzı hükümeti şeriat usulüne göre düzenlemeye çalışıyorlardı.⁴¹⁶ Üçüncü gruptaki düşünürler ise çeşitli derecelerde batının hükümet felsefesine inanıyorlardı.⁴¹⁷ Şeriatla Avrupa'nın siyasi nizamının arasındaki farkı anlamışlardı. İçten batıcıl meşrutiyete inanıyorlardı ama bazen siyasi maslahattan dolayı ya da diyanetin nüfuzunu bizim toplumlarda anladıkları için kendi düşüncelerini iletme amacıyla şeriat yolunu kullanıyorlardı. Özgürlük ve ıslahata dayalı düşünceleri bu perde altında yürütüyorlardı. Melkom Han ve Mirza Yusuf Han-i Müsteşarud- Devle İran'dan farklı olarak Osmanlı'daki Mısırlı Şehzade Mustafa Fazıl Paşa'yı bu düşünceden sayabiliriz. İslam dünyasının siyasi yazarlarının arasında o dönemde, Feth Ali tam olarak, batı siyasi felsefesinin ayrı ve çelişkili olduğunu açıkça söyleyen tek kişidir.

Feth Ali'nin düşünce akımı üç ayrı aşamadan oluşmuştur:

- 1.Nümayişname (komedi), eleştirel destan ile hikâyeler yazımı
- 2.Yazı ıslahı ve değişimi
- 3.Eleştirel risale ve makalelerini felsefe, din, siyaset, iktisat, tarih ve edebiyat sahasında kendi zamanına göre yeni fikirler.

Siyasi düşünce akımındaki önemi sadece yeni milliyetçilik felsefesinin düşünürlerinden olmasından kaynaklanmaz bununla beraber kendisi meşrutiyet usulüyle

---

⁴¹⁵ A.e, s. 152.

⁴¹⁶ A.e, s. 153.

⁴¹⁷ A.e, s. 154.

kanun hükümeti fikrini savunan düşünürlerin öncülerindendi. Sekülerizm ve örfe dayalı akıl siyasetine inanırdı. Siyaset ile şeriatın ayırımını savunurdu. Bu konuda İran, Mısır ve Osmanlı düşünürlerinin de öncüsüydü.

Genel olarak Feth Ali'nin önemli eserlerini şöyle sıralıyabiliriz: “*Temsilat*” (H. 1266-1272) nümayışname şeklinde, “*Hikayet-ı Yusuf Şah*” ve “*Setaregan-ı Ferib Horde*”(H. 1273) hikâye tarzında, “*Yeni Alfabe*”(H. 1274) ve “*Mektubat-ı Kemal-üd Devle*”(H. 1279-1280). Makalelerinden de “*Risale-i İrad*”(H. 1279), “*Entegad ber Nümayışname-ı Mirza Ağa Tebrizi*”(H. 1288), “*Entegad ber Risale-i Yek Keleme*”(H. 1292), “*Entegad ber Mesnevi Molevi*”(H. 1293), “*Mesayel-ı Mektep ve Tedris*”i(H. 1294) sayabiliriz. Ayrıca “*Merg-ı Puşkin*”, “*Şekayet ez Ruzgar*”, “*Mersiye Han*” nesirleri ve yedi Farsca şiir ile on beş Türkçe şiiri vardır.⁴¹⁸

3.3.2. Mirza Melkom Han (M. 1833-1908/H. 1249- 1326)

Babası daha sonra müslümanlığı kabullenen bir Hıristiyan olan Mirza Yakub-i İsfahani, gençken yurtdışına gitmiştir. Rusça ve Fransızca'yı biliyordu. Dünyadaki yeniliklerle tanışan Mirza Yakup, Rusya'dayken bir görev icabı Orta Asya'da Türkistan ve Buhara'ya kadar gidip Orta Asya ülkeleriyle ilgili değerli bilgiler toplamıştır. Tahran'daki Rus elçiliğinde çalıştığı dönem ailesini İsfahan'dan Tahran'a getirtmiştir. Oğlu Melkom'u, küçük yaşlarından eğitim için Avrupa'ya göndermiştir. Büyük reformcu, Mirza Tağı Han-ı Emir Kebir (Emir Nizam) Mirza Yakub'u tanıdığı için oğlu Melkom'un Siyaset Bilimi dalında eğitim almasını teşvik etmiştir. Bunun nedeni belki de Dar-ül Fünun okullarında siyaset bilimi dalını da açmak istemesi olabilir.⁴¹⁹ Melkom İran'a döndüğünde Emir Kebir yeni azlolmuştur ve yerine Mirza Ağa Han-i Nuri geçmiştir. Dar-ül Fünun okulları için Avusturya'lı öğretmenler de gelmişlerdir. Melkom hem Avrupalı öğretmenler için tercümanlık yapıyor hem de coğrafya vb. gibi dersleri kendisi veriyordu. İlk telgraf makinesinin denemesi Dar-ül Fünun ile saray arasında onun

⁴¹⁸ A.e, s. 29.

⁴¹⁹ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. A, B(١,٢).

vasıtasıyla yapıldığından dolayı onun ismi ilk telgraf makinesi getiricisi olarak, İran tarihinde kaydedilmiştir. Melkom Han öğretmenlikten başka şahın tercümanı Musteşar ve Mirza Ağa Han-i Nuri ile yakın iletişimdeydiler. Kendisi politik işlerde de ilgileniyordu. İngiltere-İran arasındaki Herat konusundaki gerginliklerin nedenlerinden biri fırsat peşinde olan İngilizlerin, İran sadrazamının Vezir-i Muhtar-i İngiliz ile aralarındaki tercümanı olarak Melkom Han'ı seçmesi ve diğer yandan Melkom'un babası Rusya elçiliğinde çalıştığı için iki devletin sırlarını rakip ülke olarak Rusya'ya iletebilme bahanesi idi. Bunun için Melkom İstanbul'a gönderildi. Ama İstanbul'a gitmeden önce İran-İngiltere arasındaki sorunu çözmek için Ferruh Han-i Kaşi ile birlikte bir gurubun Avrupa'ya gönderilmesi gerekmişti. Hem Fransızca'yı ve Fransa'yı iyi bilen biri hem de sadrazam için güvenilir biri olduğundan Melkom Han yine bu grupta birlikte tercüman ve müştesar olarak Avrupa yolculuğuna çıktı. Bu seferin sonu Paris barış anlaşmasıyla neticelendi. Herat konusundaki İran-İngiliz arasındaki gerginlik de son bularak Melkom için başarılı bir seyahat olmuştur.⁴²⁰

O dönemlerde, Mirza Ağa Han-i Nuri Sadareti'nin uğradığı başarısızlıktan dolayı azline yakın günler ve Türkmençay ve Gülistan anlaşmalarının yeni geçtiği günler olarak İran halkı devletin maddi ve manevi gücünün yetersizliğini anlamıştır.⁴²¹ İran-Rusya savaşlarındaki başarısızlığın nedeni olarak Rusya'nın hem asker sayısı hem teknik olarak daha güçlü olması gösterilmiştir. Binlerce askerin ve topun savunmakta olduğu İran'ın ünlü limanlarını sadece beş bin kişilik İngiliz birliğinin işgal etmesi, Herat kuşatmasının uzamasıyla İran'ın uğradığı büyük kayıplar ve mali hasarlar sonucu geri çekilmesinin yanında İngiltere şartlarının kabullenilmesi, İran idari teşkilatındaki büyük açığın ve İran devlet adamlarının yetersizliğinin göstergesiydi. Çoğu devlet adamı asıl konuları dikkate almaksızın uğradıkları başarısızlıkların nedenini birinin teknik ve askeri usulünün üstünlüğünden bilirdi. Bu sorunların asıl neden meydana geldiğini araştıran çok az kişi vardı. Nasıreddin Şah, sadareti değiştirerek ve işleri bakanlar arasında bölüştürerek durumu düzeltmek istemiştir. Melkom Han bu konuyla ilgili olarak, şahın yaptığı ıslahatta doğru yolda yürümesi için kendi risalesini isimsiz bir şekilde Mirza Cafer Han-i

---

⁴²⁰ A.e, s. C(ç).

⁴²¹ A.e, s. D(±).

Müşir-üd Devle tarafından şaha ulaştırdı. Bu risalenin ismi *Kitapçe-i Geybi* idi. Eser Osmanlı'da tanzimat denilen bu ıslah için asıl ve kaidelerin yazıldığı bir kitapçık idi.⁴²² Şah senelerdir uğradıkları başarısızlıkları önlemek için onları uygulamaya başladı. Ama bu yenilikler ve değişimlerle birlikte her zamanki gibi bazı şahısların kendi çıkarlarının kısıtlanması ve bazen yok sayılması onları huzursuz ettiklerinden şahı durdurmak için her türlü hilelere başvurular. Sonunda da başarılı oldular. Sadece sözde var olan Meclis-i Şura-i Devleti'den bir sene sonra kanunları kurmak ve onları korumak için açılan Meclis-i Masleheti'yi kurarak teceddüt ve gelişimin yolunu kesmiş oldular. Melkom Han durumu görünce sadece *Kitapçe-i Geybi*'ye yetinmedi, Avrupa masonluklarını* örnek alarak Fransa'da tanışmış olduğu mason usulüyle, onlardan bağımsız olarak M. 1858 yılında "Feramuşhane"yi⁴²³ kurdu. Bu teşkilatın ilk üyeleri Dar-ül Fünun'un eski öğrencileriyle durumun vahimliğini anlayan ve bunu düzeltmek için bir şeyler yapmaya çalışan insanlardı.⁴²⁴ Görünüşte mason lideri Mirza Yakup, Kacar şehzadelerinden olan Celaledin Mirza Peser-i Kuçek** de bu teşkilata üyeydiler. Kısa süre içinde çok sayıda politikacı, ulema, edebiyatçı, devlet adamı bu gruba katıldılar. Nasıreddin Şah'ın kendisi de İran Meşrutiyet devriminde etkili rolü⁴²⁵ olan Feramuşhane ile ilk başlarda bağlantıya geçmiştir. Daha sonra Rusya komşu ülkedeki bu yeni ve özgür düşünceleri kendi zararına gördüğü için, Nasıreddin Şah'a bu ayaklanmalar ve değişimlerin saltanatın çoküşü aleyhine ilk adımlar olduğunu anlatmıştır. Diğer yandan da Tahran dini liderlerinin kanun kavramını yozlaşma olarak tanımlamaları ve Feramuşhane'nin ateist masonlarla ilişkide olduğunu söylemeleriyle Mirza Hüseyin Han-i Sipahsalar Nasıreddin Şah'tan M.16.10.1861 (H. 13.04.1278) Perşembe günü Feramuşhane'nin kapatılmasına dair ferman almıştır.⁴²⁶ Bu ilanla birlikte İran'da yeni ayaklanan mason teşkilatı son buldu.⁴²⁷ Bu olaydan sonra Kacar Hanedanından olan, Şehzade Celaledin Mirza ise ev hapsine

---

⁴²² A.e, s. R(ج).

* Freemasonry

⁴²³ Nazim-ül İslam, Framason örgütlenmesinin Feramuşhane adıyla Melkom tarafından tesis edilmiştir. Bkz: Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2008, s. 427.

⁴²⁴ Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 153.

** Name-i Hosrovan'ın yazarı aynı zamanda Mirza Feth Ali Ahundzade'nin dostudur.

⁴²⁵ Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzad Yayınları, 2008, s. 427-28.

⁴²⁶ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. H (ح).

⁴²⁷ A.e, s. La(ل).

alındı. Mirza Melkom Han ise İstanbul'a sürgün edilmişti. Çok keskin doğrudan deliller bulunmadığı için çok ciddi bir şekilde cezalandırılmadı ve kısa bir süre içinde tekrar gizlice Feramuşhane'yi yeniden oluşturdu. Ona Camee Adamiyet ismini verdi. Risalelerinin yazımına devam edip onları hem şah hem ülke bilginlerine göndererek mevcut durumu eleştiriyordu. Bu faaliyetler 19.Yüzyılın ilk reform önerilerindendi. Melkom, Merv savaşında İran'ın Türkmenlerce yenilmesinden önce, bu savaşla ilgili hazırlığını Mirza Muhammet Han-i Sepehsalar'a bildirmiştir. Bu skandal yenilgiyle kendini tutamayıp, daha keskin bir dille eleştiride ve protestoda bulunan Melkom Han, Sepehsalar'ı çok kızdırıp sonunda kendi sürgününe yol açmıştı. M. 18633(H. 1280)'da Melkom'u İran'dan Osmanlı'ya sürgün etmişlerdir. Bunun ardından Melkom'un birkaç arkadaşını ve aydın düşüncelere sahip olan bazı kişileri ve durum aleyhine itiraza kalkışanları dinsizlikle suçlayarak İran'dan dışlamışlardır. Osmanlı'ya sürgün edileni lakabı "*Destan*" olan Mirza Habib-i İsfahani o örneklerden biridir. Melkom önce Bağdad'a gitti. Bu şehir Bâbiler'in faaliyet merkeziydi. Orada ikamet etmek istedi. Ama oranın durumunu müsait bulmayınca tekrar Türkiye'ye dönmüştür. Bir süre sonra Melkom Han tekrar İstanbul'daki İran elçiliği tarafından çalışmak için davet edilmiştir. Önce müsteşarlık sonra general konsül olarak Mısır'a gitmiştir. İsmail Paşa Hıdiv'den bahşiş aldığı için İran'ın prestijini düşürdüğü iddiasından sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Melkom Türkiye'de yaşadığı sürede Türkiye'nin sosyal ve edebi ortamları ile tanıştı. Kamil Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa tarafından hazırlanan ve desteklenen reform ayaklanmalarına bile katılmıştır.⁴²⁸ *Mebde-i Terakki* ile *Şeyh o Vezir* adlı eserlerini de İstanbul'dayken, Tahkikat-i Encümen-i İlmi-i İstanbul ile Ahundzade'nin yazı ıslahı etkisiyle yazmıştır. Hatta *Şeyh o Vezir*'in aslı Osmanlı Türkçe'siyle yazılmış ama sonra Osmanlı sadrazamının emriyle onu Farsça olarak anlatmıştır. Tiyatro yazılarını da Mirza Feth Ali Ahundzade'nin *Temsilat*'ından taklit ederek yazıp onların bazılarının eleştirilerini almak için Ahundzade'nin kendisine göndermiştir. Bunların asılları Ahundzade'nin evrakları arasında bulunarak Tiflis'teki Ahundzade müzesine gönderilmiştir.

---

⁴²⁸ A.e, s. Y(ع).

M. 1871 (H. 1288)'de Mirza Hüseyin Han-i Sipahsalar İstanbul'dan adliye ve dış işler bakanlığına atandığı Tahran'a geldi. Mirza Melkom Han'ı da siyasi ve reform düzenlemeleri için çağırıp kendi musteşarlığına seçmiştir. Bu dönemde Melkom, Meclis-i Dar-ül Şuraye Milli'nin kuruluşu ve düzenlenmesi planlarını, Meclis-i Tanzimat-i Hasane unvanı altında, şahın ve Sadrazam'ın onayını aldıktan sonra uygulamaya fırsat bulmuştur. Ülke çapındaki her reform programı için öncelikle maddi engelleri aşmak ve devlet hazinesinden yararlanmak gerekir. Bunun için de hem Sadrazam hem diğer zengin kesimin bazı çıkarlarına göz yummaları icab etmesi yüzünden bu olaylardan pek de hoşnut olmadılar. Mirza Hüseyin Han tarafından hazırlanan, şahın revizyonist bakış açısının cilveleriyle tanışma ve gelişmiş Avrupa ile İran'ın arasındaki farkı bizzat kendilerinin yakından görmeleri için ayarladığı Avrupa seferinin ön işlerini hazırlamak bahanesiyle Melkom Han'ı Londra'ya gönderdi.

Şahın Avrupa seferi için acil bir şekilde para gerekiyordu. Bu para banka ve demir yolu imtiyazının Baron Julius Reuters'e tanınmasıyla temin edilmiştir. Bu imtiyazdan hoşlanmayan Ruslar Tahran'daki ortamı Mirza Hüseyin Han-i Sipahsaların azlını hazırladılar. Şah seferden döndükten sonra onu azl etmiştir. Ayrıca Melkom'un muhalifleri, onun bu imtiyazdaki arabulucu rolünü eleştirmişlerdir.

M. 1887 (H. 1295) yılında şahın ikinci Avrupa seferinde Melkom, resmi olarak İngiltere devletinin davetiyesini alamadığı için şahın o kadar ilgi aldığı Rusya'ya doğru yöneldiği görülmektedir. Görevinin en başında Berlin kongresinde İran vekil muhtari ve temsilcisi tanınan, yetenekleri ve düşünceli girişimleriyle Bismark'a yaklaşılarak görevini en iyi şekilde sonuçlandıran Melkom, hedefi olan Kutur* bölgesini, Osmanlı'ların elinden alabilmiştir. Bu başarısıyla, rütbesi Vezir Muhtarlıktan** Büyük elçiliğe yükselerek Cenab-i Eşref unvanını*** almıştır. Kendisi daha sonra Reformatör Prens⁴²⁹ lakabını kullanmıştır. Şah da bu izni ona tanımıştır. Sipehsalar'dan sonra Müstevfi-el Memalik iş

---

* Önemi amaç anlamına gelmektedir.

** Günümüz konsolos makamını karşılayan bir rütbedir.

*** Bu terim büyük elçilik ile aynı anlamdadır ve bir lakab olarak kullanılmaktadır.

⁴²⁹ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. YC(چ).

üstüne gelmiştir. Melkom'un muhalifleri fırsat bu fırsat diyerek onu makamından indirmek için çabalar içine girişmişlerdir. Melkom, Onların girişimlerini öğrenince, M. 1886 (H. 1303) yılında Tahran'a gelmiştir. Mirza Yusuf'un ölümünden sonra Tahran'a varan Melkom, şah tarafından iyi karşılanmıştır. Hatta bu dönemde Melkom'un fotoğrafı biyografisi Devleti Şeref-i Musaver gazetesinin 46. sayısında yayınlanmıştır.⁴³⁰

Şahın ikinci İngiltere seferi ve aynı zamanda üçüncü Avrupa gezisi olan 1306 yılında gerçekleşen bu seferde Sadrazam'ı Mirza Emin-üs Sultan ile birlikteydi. Bu ziyarette İngiltere devleti İran şahını çok iyi karşılamıştır. Melkom Han, şahtan Lottery yani piyango ve çekiliş yapma imtiyazını istiyor. Bu imtiyaz için bin lira altın olarak da hediye olarak teklif ediyor. Şah bu teklifi kabul ediyor. Bu durumdan pek hoşlanmayan–ve belki ona da bir teklif gelecektir diye uman- Emin-üs Sultan İran'a döner dönmez Ulema ve fakihler'den Lotorry'nin kumar ve haram olduğuna dair fetva aldı. Ardından da şah o imtiyazı iptal ettirdi. İptal haberi İngiltere'deki Elçilik'te kayıt edilmeden önce, Melkom, imtiyazı Kırk Bin altın karşılığı İngiliz bir Şirkete satmıştır. Ancak Satışı telgraftan önce yaptığı için onu iptal edememiştir. Böylece Emin-üs Sultan, Reuters Anlaşmasından ağır bedel ödediğini unutmayan Nasireddin Şah, bir daha benzer olayla karşılaşmamak için Melkom'u tüm devlet görevlerinden almıştır. Bu siyasi manevrayla Emin-ül Sultan siyasi bir rakibini de ortadan kaldırmıştır. Melkom bu işin sonucuna bakmadan İngiltere gazetelerinde kendisiyle İran şahı arasındaki münasebetleri'nin bozulmasını açıklamıştır. Bu davranışın pek hoş sonuçları olmamıştır. Hem kendi itibarı zedelenmiş hem İran devleti, İngiltere'deki Lottery İmtiyazı'yla⁴³¹ ilgili kurulmuş olan mahkemede bir tazminat ödemek zorunda kalmamasına dair hüküm çıkmasına rağmen, İngiltere piyasasında tekrar itibar kazanabilmek için senelerce imtiyazı alan şirkete tazminat ödemek zorunda kalmıştır.

---

⁴³⁰ İlginç kısmı şu ki Melkom'un hatalarını özel bir dilekçe ile şahı bildirmek isteyen Muhammet Hasan Han-i Sani-üd Devle, Melkom'un Tahran'a dönüşünden sonra Şah'ın onu karşıladığı ilgiden dolayı bu sefer yazdıklarının tam tersine Şeref gazetesinde Melkom Han'ın geçmişini yazarak onları gazetesinde yayınlamak zorunda kalmıştır. Bkz: Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. YD(۲).

⁴³¹ A.e, s. Ye(۴).

Gazetecilik ve Kanun Gazetesi

Yukarıda bahsettiğimiz olaylarla Melkom devlet görevleri, makamları ve İran'la Avrupa'daki kazandığı İtibarını kaybetmiştir. Bunların hepsini telafi etmek ve düşmanının önünde kendisini koruyabilmesi ve ruhi olarak yenilgisini atlatmak için Londra'da (M. 1890) yılında Kanun⁴³² gazetesini yaymaya başlamıştır. Melkom adeta bu dönemde bir reformistten bir devrimciye, şahı ruhaniler karşısında destekleyen liberal bir görüşten tam tersi radikal bir savaşı ve şaha karşı ruhanilerle işbirliği yapan bir kişiliğe bürünmüştür. Böylece saray memurluğundan radikal gazeteci ve Avrupa düşüncelerini savunan bir kişilik olarak orataya çıkmıştır.

Aynı senelerde Emin-üs Sultan güçlü bir rakibini daha İran'dan Irak'a sürgün etmeyi başarmıştır. Seyit Cemaleddin Asad Abadi, Basra'dan Londra'ya gidip Melkom Han'ın evine yerleşmiştir. Seyit Cemaleddin'in sürgününden yararlanarak çok sayıda propagandalar yaptığı görülür.⁴³³ Melkom, Seyit'in ağzından yazdığı makaleler yayılması ile Mirza Ali Asgar Han-i Emin-ül Sultan'da buna sinirlenip karşılık vermeye kalkıştı. Bu yüzden Melkom'a karşı makaleler yazmaya başladı, ama bunlar Kanun'un önünü kesemedi hatta İran'a girişini bile önleyemedi. Kanun'un çeşitli sayıları İran önemli kişilerinin eline ulaşıyordu. Melkom'un kendi arkadaşlarının makalelerini Londra'da Kanun'da yayınlanmak için gönderme imkânları vardı. Örneğin Londra Elçiliği'nin eski sekreteri, Mirza Muhammet Ali Ferid-ül Mülk, M. 1890 (H. 1308) yılında Melkom ve Seyit Cemal'ın öğrencileriyle irtibatta olduğu suçuyla Tahran'da yakalandığında müsvedde belgelerinin arasında Melkom'a göndereceği makale bulunmuştur.⁴³⁴ Sultan Abdül Hamit, Londra'daki Elçisi vasıtasıyla Seyit Cemaleddin'i İstanbul'a davet etmiştir. Melkom bu daveti kabul etmesini sağlayarak onu İstanbul'a göndermiştir. Melkom siyasal despotizme karşı mücadele için bir Kanun tasarısı önerdi. Kendisinin de Kanun gazetesi ile başladığı mücadele, Nasıreddin Şah'ın ölümüne kadar sürmüştür. M. 1891(H. 1309)'den dört sene sonrasına kadar 42 sayı basılan Kanun gazetesi o dönemin yıkık

⁴³² Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. Yu(ب); Mirza Melkom Han, **Kanun**, Tahran, Kevir Yayınları, 1990, S.1, s. 2.

⁴³³ A.e, S.13, s. 2.

⁴³⁴ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. Yu(ب).

döküklüğüne nazaran bir toplu defter gibidir. Eğer Lottory İmtiyazı ve Melkom'la Emin-ül Sultan arasındaki tatsızlıklar olmasaydı bugün Kanun gazetesi de olmayabilirdi.

Nasireddin Şah'ın öldürülmesinden Seyit Cemaleddin ve çevresi sorumlu tanınmıştır. Melkom bu olaylardan yararlanarak *İştiharname-i Evliya-ı Adamiyet* adlı bir popularization* bastırıp İran'a göndermiştir.⁴³⁵ Kısa bir süre sonra Emin-üs Sultan azl olup Melkom'un eski dostlarından sayılan Emin-üd Devle sidarete geçmiştir. Emin-üd Devle Muzaffereddin Şah'ı Melkom ile ilgili olarak ikna edip Roma'daki İran vezir muhtarı seçilmiştir. Yaşlılık ve hastalıktan dolayı M. 1908 (H. 1326) yılında İsviçre'de vefatına⁴³⁶ kadar da hep Roma'daki makamında kalmıştır.

Melkom, Meşrutiyet, Kanun

Meşrutiyet fermanının ilanı ve Meclis-i Şurayı Milli'nin açılışı yaklaşık elli seneye yakın bu yolda emek veren, yazılar yazan Melkom için oldukça güzel günlerdi. Özellikle genç ve amatör Meşrutiyetçiler başlangıç için onun yazılarına ilgi göstererek, onun risaleleriyle Kanun gazetesinin 23.Sayısını tekrar Tahran'da yayımlayıp okumaları, Melkom için bu sevinci daha da arttırıyordu.**

M. 1905 (H.1325)'de, Rusya ve İngiltere'den borç alma söz konusuydu, bu konuyla ilgili olarak Melkom bizzat kendisi, dış işleri bakanlığına bir mektup yazarak bu konuya itirazda bulunmuştur. Ama iki nedenden dolayı bu itirazının üstünde duramamıştır.⁴³⁷

---

* Farsça'da *İştihar Name* (اشتہار نامہ) denilir. Ancak kaynak metninde popularization olarak geçtiği için bizde bu şekilde kullanmayı uygun bulduk.

⁴³⁵ A.e, s. 182-187.

⁴³⁶ Melkom'un vefatı ile ilgili çeşitli söylemler vardır. Nazim-ül İslam **Tarih-i Bidari-i İranian** adlı eserinde, M. 1908(H. 1326) yılında İtalya'nın başkenti Roma'da kendi vasiyeti üzerine Müslüman âdetine göre defin edilmesi belirlenmiştir. Ama Ağa Han Melik, Melkom'un hayatı ile ilgili Şahbaz gazetesinde yazdığı yazıya göre M. 1908(H. 1326)'yılında seksen üç yaşındayken öldüğünü sonra da cesedinin ateşle yakıldığını söyleyerek, yakıldıktan kalan külü ve Lottory İmtiyazından aldığı kırkbin altın yatırımını onun varisine verilmiştir, demiş. Oysaki bu bilgi başka bir yerde farklı geçer zira onun ölümü yetmiş yedi yaşında iken gerçekleşmiştir. Bkz: Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. KD(کد).

** Hatta Muhammet Ali Şah ile saray devlet vezirlerinin başkanlığına Emin-ül Sultan'ı seçmek istediklerinde Melkom'u savunanlar onu getirmek istiyordu.

⁴³⁷ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. YH(چ).

Birincisi Melkom'un yaşlılığı ikincisi ise Muhammet Ali Şah'ın meclise karşı darbesiyle geçici olarak kanun ve adalet hükümlerinin İran'da son bulmuş olmasıdır. Melkom Han'ın Meşrutiyet ayaklanmalarında her ne kadar İran'a gelemese bile, yaklaşık yarım asır kadar Meşrutiyet fikirlerini temellendirip onu yazılarıyla besleyip fikirlerin yeşermesini neden olan çalışmalarının etkisini inkâr edemeyiz. Dikkatle *Kitapçe-i Geybi* ve *Defter-i Kanun* eserlerindeki kanuni usuluna bakılırsa hem Muşir-üd Devle ve Saad-üd Devle'nin Nizamname-i Esasi ve daha sonra Mutemmimi Kanun-i Esasi'de * yazdıklarını Melkom'un aslıyla kıyaslırsak onun Kanuni asıllarını anlatım tarzı ile eğitimindeki rolünün ıslahat öncülerinden biri olduğunu görürüz.

Melkom'un oğlu Feridun babasının vefatından bir sene sonra, istibdat hükümeti korkusundan Paris'e sığınan özgürlükçülerin hareketine** katıldı. Göçebe İranlılar Komitesi tarafından Dr.Celil Han-i Segefi ile birlikte İngiltere Meşrutiyet tarihi ve o ülkedeki olayları, düşüş kalkışlarını, parlamentoya dayalı hükümetin İngiltere kralı Birinci Şarl'ın idamına kadar bir kitap yazma görevini aldılar. Bu kitabın İngilizce ve Fransızca'dan çevrisini Feridun yapmıştır düzgün bir Farsça yazımı ise Celil Han tarafından yapılmıştır. 1327 H. (M. 1907) yılında Paris'te Tarih-i Bergozideh*** adıyla yayınlanmıştır. Bu kitabın basılmasını Feridun, babası Melkom'un nakit mirasından ödemiştir. Günümüzde Tarihe Güzide-ı Feridun-i Melkom adına ünlü ve değerli kitaplardan biri sayılmaktadır. Bu kitabın etkisiyle ilgili Celil Han, Üstad Muhit Tabatabayi'ye**** bizzat kendisi söylemiştir ki bu eser Serdar Asaad'ın İran'a gidişiyle Bahtiyari İli'ni milli hükümetin lehine ayaklandırmasını sağlamıştır. Serdar Asaad Avrupa'dayken İngiltere'nin özgürlüğü uğruna savaşı kazanıp perlemento düşmanı olan Kral Şarl'ı indiren Cromwell gibi İran'da Muhammet Ali Şah'ı indirmeye ne kadar hevesli olduğunu belirtmiştir.

Melkom'un Karakteriyle ilgili üç çeşit görüş sergilenmiştir.⁴³⁸

---

* Bu terim anayasaya sonradan eklenen ek kanunları tanımlamak için kullanılmıştır.

** Burada hareketten kastettiğimiz Nihzet (نہضت) anlamına gelmektedir.

*** Seçkin Tarih anlamına gelmektedir.

**** Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han'ın yazarı.

⁴³⁸ A.e, s. KU(ک).

- I. Zell-üs Sultan gibileri Fransız dili ve edebiyatını Yakup Han'ın -Melkom'un babası- yanında öğreniyordu Melkom ailesini İran'ın çok büyük ailelerinden saymıştır. Tarih-i Mesudi kitabındaki görüşüne göre Melkom'u Aristoteles ve Eflatun gibi değerlendirmiştir. Birkaç yabancı dili biliyor ve öğrencilerini eğittiği için çok yetenekli olduğunu söylemiştir. Ömür boyu vatanına ve şahına hizmet etmiştir ama dünyada hep kıskançlığa uğradı.
- II. Nazim-ül İslam-i Kirmani'ye göre Melkom'un yetenekli olduğu şüphesizdir ama Aristo ve Platon ile kıyaslamak da abartmaktır. Melkom'u zamanındaki diğer kişilerden üstün kılan konular, Kanun kavramını yayması, emekleri, mektubatı ve eserleridir. Hem kendi çabalarının meyvesini gördüğü için mesut bir insan olmalıdır. Nazim-ül İslam Melkom ile ilgili yazılarında, diğer çağdaşlarından şöyle şöyle alıntılıyor: "*İran'daki Melkom Han'ın Prens makamı Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ve Victor Hugo'nun makamı gibidir.*"⁴³⁹
- III. İngiliz Wilfrid Scawen Blunt, Markiz Queensberry'nin evindeyken Melkom ile tanışarak onunla daha yakından iletişim kurmuştur. Kendi günlük yazılarında Melkom'u şöyle anlatıyor: "*O, batı ve doğu, her iki topluma aşinaydı. Batı ve doğu ile dikkat ile gözlemlediklerini bana anlatıyordu. Bence hayatım boyunca tanıdığım en büyük karakterlerden biri ile görüştim. Bir kez daha doğu zekasının üstünlüğü önünde teslim oldum,*" diyor.

Muhammet Hasan Han-i İtimad-üs Saltane ve Mirza Edib-i Kirmani gibi insanlar da Melkom'un muhalifleri olarak diğer bir grubu oluşturmaktaydılar. İtimad-üs Saltane, daha sonra Şeref gazetesinde zorunluluktan dolayı her ne kadar onu övse bile, Sadrazam'a gönderdiği mektub gibi Melkom'u kötü ve hain olarak tanımlamıştır. Mirza Edib-i Kirmani de onu onaylamıştır.⁴⁴⁰ *Halse** veya *Royaye Hish* kitabında Muhammet Hasan Han, Lottory imtiyazıyla ilgili yazılarında ya da İttıla gazetesinde yazdırttığı

---

⁴³⁹ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. KZ(کز).

⁴⁴⁰ A.e, s. KH(کخ).

* Farsçası: خلسه

makalede, Melkom aleyhine Sadrazam'a gönderdiği mektub gibi görüşlerini sürmüştür.⁴⁴¹

Masonluk⁴⁴²

Melkom ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz görüşler arasında, en doğrusu gerçeğe dayalı insafli bir bakış açısı olabilir. Melkom'un ıslahat öncülerinden olduğu, ülkesinin durumunu düzeltmeyi amaçladığı ve yeni asrın sanayideki yeni ürünleri ile yeniliklerinin çoğunu Melkom'un muhaliflerinin itirafına göre, birinci ve ikinci seferinde Avrupa'dan İran'a armağan olarak getirmiştir. Feramuşhaneyi kurmasının amacı aydın ve devlet yönetimindeki sosyal hizmetler için yetenekli bir kitlenin eğitimidir. Ama uluslararası bakışından Melkom İran'da Framason locası kurma hakkını edinmemiştir. Ancak Fransa ve İngiltere mason teşkilatı onu resmi olarak tanımadılar ve herhangi bir sosyal imkân tanımadılar.⁴⁴³

Blunt, bir İngiliz politikacı ve Mısır'ı inceleyen bilim adamı olarak, Melkom'un kendi dilinden şöyle anlatıyor: *“Yirmi yaşlarındayken birlikte, İran'da büyük bir güç ve özel bir etkiye sahip oldum. Ülke yönetimindeki sakatlığı ve halkın yaşam koşullarındaki gericiliği görünce reform düşüncesine düştüm. Avrupa'ya gittim ve oradaki İsevi inançlar karışımı din, ictima ve siyaseti eğitim yoluyla tanıdım. Gizli dernek ve ortamların düzeni ve kuruluşunu öğrendim sonra da Avrupa siyasi felsefe ile Asya dini bilgeliği* uzlaştırarak Avrupa yöntemiyle İran idaresini düzeltmeye çalışmanın boş bir iş olduğunu anladım. Bunun için fikirlerimi İran halkının ruhsal durumuna daha uygun olan din çerçevesine bürüyerek ülkeye döndükten sonra reform düşüncesinde olan büyükleri ve arkadaşları toplayarak onların cesaret ve manevi şereflerine başvurarak reform işini başlattım.”*⁴⁴⁴

---

⁴⁴¹ A.e, s. LD(د).

⁴⁴² İsmail Rayin, **Framasoneri ve Feramuşhane dar İran**, Tahran, Emirkebir yayınları, 1978, s. 501-525; Ali Asgar Şemim, **İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran, Behzat Yayınları, 2008, s. 427.

⁴⁴³ Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. LC(ج).

* Farsça'da Hikmet (حکمت) anlamına gelmektedir.

⁴⁴⁴ Bu alıntı şu kitab içinde geçmektedir: Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. LB, LC.

Nazim-ül İslam da “*Bidari-i İraniyan*”^{*} adlı eserinin önsözünde mason ile ilgili şöyle anlatıyor: “*Nasireddin Şah, Tahran’da Feramuşhane diye bir meclis kurdu. Bu meclisle bir tam birlik yaratarak millet, devlet ve saraydakilerin arasındaki anlaşmazlığı*^{**} bertaraf etmek istedi. Ayrıca bu bahaneyle reformlara başlamak istemiştir. Ne yazık ki güzel bir çıkışın ardından devletin hâkimiyeti yerinde olmadığı^{***} için devlet içindeki münafıklar ve düşmanlar Melkom’un terakkısını devlet aleyhine gösterdiler meclisi ve Feramuşhane’ni yok olmaya mahkûm bıraktılar.⁴⁴⁵”

Çeşitli kaynaklardan gelen Melkom’un yaptığı işlere bakıldığında masonluktan amacı özel mason Loca’sının icadı ya da bu düşüncede olan kurumlar gibi onların düşünce ve inançlarına tam da denk düşmüyordu. Bu eylemde onun asıl amacı *Kitapçe-i Geybi*⁴⁴⁶ ve diğer yazılarında olduğu gibi dil ve yazımın ıslahı, yaşadığı asrın durumunu eleştirmek, ülkenin durumunu ıslah etmek, millet ve devletin gelişmesinin maddi ve manevi olarak ana yoluna doğru yönlendirmek yeni medeniyetin temel ve usuluna bağlı olmaktadır.

Melkom’un ilk ağır görevlerinden biri hem Dar-ül Fünun’daki Avrupa’lı öğretmenlerin derslerini Fransızca’dan Farsça’ya çevirmek hem de daha önce hiç olmayan yeni dersler ile okullardaki acemileri eğitmek idi. Hem şahın sarayı ile Sadrazamlı’ğın huzurundayken orada var olan usta yazarların huzurunda bile kelimeleri çok dikkatli kullanmalı, deyimleri düzgün seçip tutarlı bir şekilde inşa etmeli idi. Bunun için orta bir yol seçip zaman içinde özel bir ustalık kazanarak kendisine göre bir tarz da yaratmıştır. Dış İşleri Bakanlığı’nda Mirza Tagi Han, Mirza Said Hanların abartılı yazılarının yerini aldı. Çünkü o alanda anlam olarak daha kullanışlıydı.

---

* İran’lıların uyanışı.

** Farsçası: Nefag(نفاق).

*** Farsçası: Mostaaccel(مستعجل) Bu kelime Farsçada sahte yapay anlamlarına gelmekte olup metin içerisinde devletin devletlik görevini yerine getiremeyecek durumda olduğunu anlatmak için kullanılmıştır.

⁴⁴⁵ A.e, s. LU(لو).

⁴⁴⁶ A.e, s. MU(مو).

Meşrutiyet hareketinin ilk başlarında heyecan dolu amatör yazarlar Melkom'un makaleleri, risaleleri ve Kanun gazetesindeki yazım yöntemini* kullandılar. *Sur-i İsrâfil*, *Tahran'daki Hebl-ül Metin***, *Terakki*, *Temeddün*, *Maarif* vb. gibi gazetelerde halk direk yahut dolaylı yoldan Melkom'un yazma üslubuyla şahit oldular. Daha sonraki yıllarda, örneğin; Tagizade, düşünce ve sade yazımıyla, Mirza Muhammet Ali Han Furugi Zeka-ül Mülk-i Sani ise tabirleri ve yazımını Melkom'dan örnek alarak geliştirmişlerdir. Mirza Melkom Farsça düzyazılarında kendisine göre bir mektep/üslup yaratmıştır. Onun tahrirleri Tahran Vizaret-i İntibaat*** yazarlarında ve İstanbul *Ahter gazetesinde* ve diğer Meşrutiyet gazetelerinde çok etki bırakmıştır. Hatta diğer Farsça düzyazı geliştiren yazarlarda genellikle Melkom'un tahrirlerinden etki almışlardır.

Melkom'un Eserleri⁴⁴⁷

Melkom bazı mektuplarında Tahrandaki devlet erkânının ıslahı**** için yazıp Tahran'a gönderdiği yüzlerce kitapçık, makale ve risaleden bahsediyor. Zell-üs Sultan'ın söylediği gibi:” *Melkom'un ıslah konulu yazıları devaler yükü olur.*”⁴⁴⁸ Belki bu eserler dış işleri bakanlığı zabtında, saltanatı, evler ve aileler, Tahran ya diğer şehirlerde özel ve genel kütüphanelerde hala büyük bir miktarı kalmaktadır. Şimdiye kadar elimize ulaşan varlığını bildiğimiz eserleri şunlardır:

Kanun gazetesi, Londra'da kırk iki sayı basılan gazetedir ancak Tahran'da sadece yirmi üç sayısının fotokopileri mevcuttur. Melkom, dört tiyatro yazıp Ahundzade'ye de göndermiştir. Onlardan Meşrutiyet'in ilk başlarındaki gazetelerde yayınlanan ve Berlin'deki Kaviyani Basımevi'nde basılan tiyatro eserlerinden sadece üç tanesi mevcuttur. Özel ve resmi mektuplarından bazılarını bir kaç mecmua ve gazetede yayınlanmıştır ve yeğeni olan Mirza Rıza Han'ın (Nazim-ül Mülk) kızının ailesi yanında

* Farsçası: Uslub(اسلوب)

** Bir Habl-ül Metin gazetesi daha Kelkete'de yayınlanıyordu.

*** Milli Eğitim Bakanlığına bağlı basımevi manasındadır.

⁴⁴⁷ Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. MD (مد); Hocet-ül Lah Asil, **Resaleha-ı Mirza Melkom Han-ı Nazim-ül Devle**, Tahran, Ney Yayınları, 2002, s. 23-158.

**** Farsçası: Erşad(ارشاد).

⁴⁴⁸ Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. MB (مب).

kalanlar bulunmuştur. Külliyyat-i Resail'nin Haşım Ağaye Rabizade'nin emekleri sonucunda Meşrutiyet'in başlangıcında pek çok hata içeren bir baskısı şekilde Tahran'da basılmıştır. Düzeltmeden olmadan bir kez daha Tebriz'de basılmıştır. Bunların her ikisi de kendisi yaşarken basıldığı için yazarın itirazıyla karşılanmıştır. Bu külliyyat onbir Risale'den oluşmuştur, başlıklarını sıralıyoruz: *Usul-i Temeddün, Harf-i Gerip, Risale-i Geybiye, Refik ve Vezir, Şeyh ve Vezir, Poletikha-ı Devleti, Tanzim-i Laşkar ve Meclis-i İdare, Seyyahi Guyad, Usul-i Adamiyat, Tofige Emanat, Usule Mezhebe Divaniyan*. Daha küçük bir mecmua ya da defter şeklinde yayılanlar: *Mebdae Tarakki, Şeyh ve Vezir, Meftah, Hüccet, Usul-i Adamiyat, Tofike Emanat, Neda-i Adalet, İntibah Name-i Uliya-i Adamiyat, Merat-ül Belahaa**, *Hatt-i Adamiyet* ki bunlardan ikinci, beşinci ve altıncı Külliyyatta da basılmıştır. Ayrıca yayınlanmayan diğer risaleler ve makaleler: *Kitapçe-i Geybi ya Defter-i Tanzimat, Defter-i Kanun, Destgah-i Divan, Der Bab-i Teshir-i Merv ve Türkman, Suret-i Maliye-i Osmanî, Feramulhane, İcad-i Bank, Muzakirat Darbare-i Teşkil-i Bank, Tercüme-i Vasiyat Name-i Fuat Paşa Sadrazam-i Osmanî, Nuvm ve Yagzeh***, *Menafe-i Hürriyet (John Stuart Mill'in Düşünceleri), Keleme-i Mutahayyele****, *Azadi (Mirabeau'nun söylemleri), Kitapçe dar Husus-i bazi Metalebe Mütafareke, Çar Çeşman, Kitapçe-i Sual ve Cevap, Mesail-i Amme, Zendegani-i Hz. Muhammet*.⁴⁴⁹

Haşem Rabizade, Melkom'un birinci el eserlerinden ilk ciltte Külliyyatından sadece *Risale-i Tanzim-ı Leşker'ini* yayınlamıştır. Daha doğrusu Melkom'un ünlü eserleri, genel kullanıcılar hizmetine sunulmayarak hala hatti şekilde durmaktadır. Siyasi eserlerinden *Tercüme-i Vasiyat Name-i Fuat Paşa, Teshir-i Merv ve Türkman, Siyathaye Devleti idilier. Ekonomi ile ilgili eserleri, Harf-i Garip, Tasis-i Bank, Surat-i Muzakirat-i Meclis-i Şura-i Devleti Dar Bab-i Bank, Usul-i Temeddün idiler ve eleştirel eserle, Mesail-i Amme, Çahar Çeşman, Merat-ül Belahaa, Usule Mezhebe Divaniyan, Sual ve Cevap-i Devleti idiler*.⁴⁵⁰

* Farsçası: Merat-ül Balhâ (مرات البلهاء).

** Farsçası: Nowm ve Yagze (نوم و يقظه).

*** Farsçası: Keleme-i Mohile (كلمة مخيلة).

⁴⁴⁹ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. MD.

⁴⁵⁰ Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. NC.

Bu eserlerden örnek olarak şöyle yazabiliriz:

- I. *Kitapçe-i Geybi*⁴⁵¹: bu risale Melkom'un en eski eserlerden sayılır. İçeriğine ve yazma stilli ve verdiği örneklere bakılırsa onun Avrupa Seferinden döndükten sonra M.1858-1859 (H.1275-1276) senelerine ait olabilir. Muhammet-Muhit Tabatabayi'nin kullandığı en eski edebi nusha^{***} meclis nushası, kanıtlara bakılırsa M.1861(H. 1278) öncesi yazılmıştır. Muhammet Muhit'in kitabındaki sayının esas metni Sad-üd Devle'nin M. 1874 (H. 1291) ve Milli Melik Kütüphanesi'nin M. 1896 (H. 1314)'ün mukayisesiyle oluşmuştur.
- II. *Refik ve Vezir*⁴⁵²: bu eserdeki konuşmalar ve soru cevaplar daha çok Refik ve Vezir adıyla *Kitapçe-i Geybi*'deki konuların açıklamasıdır. Ama iki eserin arasındaki bu ilişkiyi dikate almayarak hatalı baskıyla, konuları *Kitapçe-i Geybi*'ni okumayan okuyucu için belirsiz, açıklamaya ihtiyacı olan bir eser olacaktır.
- III. *Destgah-i Divan*⁴⁵³: bu risale genel olarak isimsiz bir şekilde nakl olunmuştur. Sadece Melikara Milli Kütüphanesinde var olan Mecmuada bu isimle tanınmıştır. İçeriğine bakıldığında düzgün bir ismin seçilmesi anlaşılmaktadır.
- IV. *Tenzim-ı Leşker ve Meclis-i Tanzimat*⁴⁵⁴: gerçek adıyla Tenzim-i Leşker ve Meclis-i İdare olarak *Kitapçe-i Geybi*'deki tasarlanmış konularla Refik ve Vezir'le *Destgah-i Divan* hakkında beyan edilip yorumlanmıştır.
- V. *Defter-i Kanun*⁴⁵⁵: ne kadar da bu konuda bilgisi olmasa da, aynı yıllarda ceza kanunlarıyla ilgilenenlerin ilgisini çekmiştir. Temeddün, Terakki, Maarif, Neda-i Vatan gazeteleri bu risaleyi mütafarrik* bir şekilde mütevali (ardarda) sayılarda

---

⁴⁵¹ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 1.

^{***} Farsça'sı: Noshe-i Mezbut نسخه مضبوط.

⁴⁵² A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 53.

⁴⁵³ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 73.

⁴⁵⁴ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 97.

⁴⁵⁵ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 119.

* Farsça'sı: Moteferreg متفرق.

neşr etmeye karar vermişler ama kısa bir bölümünden başka yayınlamamışlar. Bunları daha sonra Muhammet Muhit-i Tabatabayi çalışmıştır.

- VI. *Menafe-i Azadi*⁴⁵⁶: John Stuart Mill'in düşüncelerinden ve belki onun Azadlık kitabından çeviri ve iktibastır. Milli Melik Kütüphanesi'yle İzaz Sağafi Kütüphanesi'nde mevcuttur ki her iki mecmuada Kafkas'ta yazılmıştır.
- VII. *İstihar Name-i Uliya-i Adamiyat*⁴⁵⁷: Naseri dönem terimleriyle, Müttehid-ül Mal günümüzün terimleriyle ilgiliydi. Bu makaleyi Nasıreddin Şah'ın ölümünden sonra Muzaffereddin Şah'ın tahta çıkmasıyla onunla İran şahı ve sarayı arasındaki yanlış anlaşılmaları bertaraf etmek için yazıp Londra'da bastırıp İran'a göndermiştir. Bu yazı Muzafferî dönemdeki özel ictimai ve siyasi inşa olarak senelerce özgürlükçü gençlerin arasında yayılmıştır. Muzaffereddin Şah'ın vefatından sonra bir kez daha bazı değişikliklerle yazarının ismi olmadan Tahran Hebl-ül Metin gazetesinde Seyit Hasan Kaşani tarafından yayınlanmıştır. Muhammet Muhit-i Tabatabayi'nin kullandığı metin Londra'da yayınlanan Nusha olarak Sefat-ül Lah-i Cemali tarafından Asadabad-i Hemadan'dan ona gönderilmiştir.
- VIII. *Neda-i Adalet*⁴⁵⁸: M. 1905 (H. 1323) yılında Muzaffereddin Şah son Avrupa seferindeyken Melkom Han'da Vezir-i Muhtar-i İtalya* olarak şahın seyahatlerinde onun yanındaydı. Bu risaleyi İran'ın durumunun ıslahı ve saadete doğru yönelmesi için iki bölüm olarak şaha sunmuştur. Aynı yılda Kalküta'deki Habl-ül Metin gazetesi ondan bir nusha bulup isimsiz şekilde yayınlamıştır. Bu yazıdan kısa bir süre sonra halkın Meşrutiyet heyecanları yaşanmıştır. İlk yıllarında Tahran'da apayrı bir defter olarak da basılmıştır ama ona dair herhangi bir kaynağa ulaşılmamıştır.

---

⁴⁵⁶ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 177.

⁴⁵⁷ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 181.

⁴⁵⁸ A.e, **Resayel ve Makalt**, s. 193.

* İtalya vezir muhtarı.

IX. *Risale-i Geybiye*⁴⁵⁹: Bu risale külliyyet içinde Melkom'a ait bir makale olarak yayınlanmıştır. Ama daha önce de söylediğimiz gibi Melkom'un açık ve yazılı itirazıyla karşılaşmıştır. Melkom'un yazısını tanıyanlar için bu risale Melkom'a ait olmayabilme ihtimali de vardır. Belki Kafkas'da Melkom'un yöntemi ve düşüncesiyle yazan birisi Melkom'un Nazm-i Cedidi* esasıyla yazmıştır. Sayfa sayılarından hariç bir ek olarak bu risalenin metni Muhammet Muhit-i Tabatabayi'nin Mirza Melkom'un eserleri adlı mecmuasında yer almıştır.

Kacar şahılarıyla ilgili bir İngiliz misafir şöyle yazıyor: Kacar şahları kendi emniyetleri ve rifahlarını çeşitli kavimler ve kabileleri hesaplı bir şekilde bir birine düşürerek ve kışkırtarak sağlamışlar.⁴⁶⁰ Onlar Şuştar, İsfahan, Kazvin, Şiraz'da Heydariler ve Nimetiler arasında, Tebriz'de Şeyhiler ve Mutaşarrieler arasında, Kirman'da Kerim Haniler ile Mutaşarrieler arasında, Kuzey Doğu'da Şahsevenler, Afşarlar, Türkmenler, Kürtler ve Farslar arasında, Güney Batı'da Lurlar, Afşarlar, Behtiyariler, Farslar, Araplar arasında yerel çelişkiler** yaratarak kendi huzurlarını en uzak bölgelerde bile koruyup hükümdarlığı kendi çevrelerinden olan gruplara tamin ediyorlardı. Melkom'a göre Orta Yüzyıllarda Avrupa şehirlerinin tersine, İran şehirlerinde gruplanma ve kanatlanmalarında ki gruplar arasında çıkan çatışmalar ve sorunlar yüzünden merkezi devlet ile çatışmada ve senfi imtiyazların elde edilmesinde çok zayıf davranıyorlardı.⁴⁶¹ İç savaşlarda birbirleriyle çatışan kavimler kendilerini daha da güçsüz hale getirerek farkında olmaksızın devletleri daha da güçlü kılıyorlardı.

Son olarak da Melkom'un İstibdata karşı olduğunu söyleyebiliriz. Kabilelerin birinden rakip kabileyle çatışmayı bıraktıklarını ve artık savaşmadıklarını duyunca çok etkilenmiştir.⁴⁶²

---

⁴⁵⁹ A.e, **Molhekkat**, s. 1.

* Yeni yazı tarzı.

⁴⁶⁰ J.Kinneir, **A Geographical Memoir of the Persian Empire**, London, 1813, s. 45. Akt: Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 54.

** Farsça'da Ehtilafat-ı Mehelli (اختلافات محلی) denilir.

⁴⁶¹ Malkom Han, **History of Persia**, t.y, s. 429. Akt: Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 55.

⁴⁶² Malkolm Han, **Sketches of Persia**, t.y, s. 149, 156. Akt: Yervand Abrahamiyan, **İran beyn-i Do Engelab**, Tahran, Ney Yayınları, 1998, s. 57.

3.4. Tütün Ayaklanması

3.4.1. Tütün Ayaklanması ve Ruhanilerin Rolü

Tütün olayları halkın ilk büyük ayaklanması olarak hem yabancı egemenliğine hem devlete karşı oluştu. Bu ayaklanmalar devam etseydi, yabancılara verilen diğer türlü imtiyazların önünün kesebileceğine rağmen sadece, Tütün İmtiyazı'nın İngiliz firmasının elinden alınmasına sonuçlandı. Nikkie Keddie, bu ayaklanmayı geçici ve ilginç bir birleşme olarak tanımlıyor. Ayaklanmadaki sosyal güçler, büyük, karışık kitle tarafından dengelenirdi. Bu harekette ruhaniler, bezirgânlar, aydınlar, sanayiciler, mağazacılar, yoksullar ve diğer gruplar yanyana geldiler. Yönetmenlik bazı ruhanilerle ve aydınlarla bazı bezirgânlar karışımından olduğu için çeşitli kitlelerin isteklerini beyan etmek mümkündü ama bazen karşı düşüncelere sahip olmalarından dolayı bu tezatlar hareketin daha fazla büyümemesine neden olurdu. Olayın en şeffaf hali Meşrutiyet devriminde belirgindir.⁴⁶³

M.08.03.1890 (H. 17.07.1307/17.12.1268 Ş.) İran makamlarına verilen rüşvetlerin sonucunda görünüşte İngiltere'nin haberi olmaksızın J.F.Talbut ile İran arasında inhisari Tütün İmtiyazı imzalandı. Bu imtiyazda Talbut'e İran piyasasındaki üretilen tüm tütünleri alma hakkı tanındı, böylece aynı zamanda tütün hem iç piyasada hem dış piyasada satma yetkisine de sahip olmuştur yani münhasıran bu yetki Talbut firmasına tanınmıştır.⁴⁶⁴ Bu sözleşmenin süresi elli yıl idi. Bunun da anlamı bazı bezirgânların, mağazacıların, esnafın, tütüncülerin menfaatları direk elli yıl boyunca bir yabancı firma tarafından tehdit edilmekteydi. Binlerce tütün tüketicisi de doğrudan bu olaydan etkilenmiş oluyordu. İran devleti bu imtiyazı gizli tutmak istedi ama Talbut elinde olan bu imtiyazi Dohaniyat-i İmparatori Dar İran (İran'da Tütüncülük İmparatorluğu) kısacası Reji⁴⁶⁵ isimli yeni tesis edilmiş firmaya sattıktan sonra herkes haberdar olup protestoların başlatılmasına yol açtı. M. 15.09.1890 (H. 02.02.1308/Ş. 25.06.1269) protestolar başlanmıştır ve ilk resmi

---

⁴⁶³ Nikkie Keddie, **Tahrime Tutun Dar İran**, Çev. Şahroh Kaem Makamı, Tahran, Cep Kitapları Yayınları, 1977, s. 17.

⁴⁶⁴ Farşad Noruzi, **Ez Conbeş-i Tanbaku ta Meşrute**, t.y, s. 2.

⁴⁶⁵ F.Adamiyat, **Şureş Bar İmtiyaz Name-i Reji** (Reji İmtiyazına İsyân), Tahran, Payam Yayınları, 1981, s. 15.

protesto Rusya devletinin Vezir-i Muhtarı Boltsof tarafından yapılmıştır. Daha sonra İstanbul'da yayınlanan *Ahter* gazetesinde bir makale yazılarak protesto edilmiştir. Hatta bazı tüccarlar şaha bir mektup yazıp Talbut'tan daha çok vergi ödemelerini ve bu sözleşmenin iptal etmesini istemişlerdir. Bu hareketler şahı düşündürmüştü ama İngiltere devleti, sözleşmenin iptalından doğacak olan sonuçlara değinerek ve şahın yakınları olan bu konudan çok kar elde eden müşavirleri şahı bu protestoların önünde direnmeye teşvik etmişler. Reji firması temsilcisinin Şiraz'a girmesi ile protestolar çoğaldı. Bu protesto sırasında bir kadın ve kız çocuğunun ölümüyle bu protestoların lideri olan Seyit Ali Akber Ruhani Buşehr şehrine sürgün edilmiştir. Seyit Ali Akber Buşehr'de Seyit Cemaleddin Asad Abadi ile görüşüp durumu ona da anlatmıştır. Seyit Cemaleddin de bir sert mektupla şahın Avrupa'ya tanıdığı bu imtiyazı eleştirmiştir. Seyit Ali Ekber bu mektubu Samra'daki büyük Şii müctehidi olan Mirza Hasan Şirazi'ye götürdü. Bu ayaklanmalarda çok büyük paya sahip olan Şirazi ile ilgili ilerleyen satırlarda bilgi vereceğiz. Ağustos ve Eylül aylarında başlayan halk protestoları ve bu olaylar tütün üretiminin asıl yerlerinden olan Azerbaycan bölgesine uzanmıştır.⁴⁶⁶ Tebriz ruhanileri bu imtiyaz aleyhine minberlere çıkıp konuşmalar yaptılar. Şaha telgraflar ve dilekçeler gönderildi. İtirazlar şahı daha çok etkiledi ve şah imtiyazı iptal etmek istedi ama yine de Emin-üs Sultan Şah'ı direnmeye teşvik etmiştir. Aksi durumda eğer bunun tersine bir karar verilirse bu sefer iktidar sorgulanacak konuma gelir. Şah Eylül'ün dördü (13 Şehriver) Tebriz ve birçok şehirde protestoların yayılmasını görünce Tahran'dan bu imtiyazın iptaline dair söz verildiğini göstermiş olan bir telgraf çekilerek ayaklanmalar kısa bir süre için bastırılmıştır. Ama bu telgrafın yalan olduğunu anlayan halk arasında yeni hareketler örgütlenip Kasım'ın sonlarından itibaren yeniden protestolar başlanmıştır. Bu protestolar sonunda Aralık'ın üç'ünde Mirza Hasan Şirazi'nin fetvasi ile tütün alım satım ve kullanımı tüm şehirlerde boykot olmasına yol açmıştır. Hristiyan ve Yahudiler'in bile katıldığı bu toplumsal ayaklanma çok başarılı ve işe yarayan bir eylem olarak hatta saraydakiler ve şahın hizmetçilerine kadar bile ulaşmıştır. Bu durumla karşı karşıya gelen şah, isyancılara karşı güç kullanımını mı yahut onların liderleriyle müzakere mi etmesi gerektiğini şaşırmişti. Sonunda isyanları bastırmak için Tahran

---

⁴⁶⁶ Samad Sardariniya, **Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku**, Tebriz, Aşina Yayınları, 1988, s. 58.

Büyük Müctehid'i Mirza Hasan Aştiyani'den ona ya herkesin içinde Nargile içmesi gerektiği ya da şehri terk etmesini istediğini belirten bir emir geldi. Aştiyani ertesi gün şehirden çıkmaya hazırlanırken, Tahran'da esnaf, tacirler protestolarını göstermek için pazarı, mağazalarını kapatarak Aştiyani'nin evinin önünde toplanmışlardı. Bu eylemle devlet elemanlarının Aştiyani'yi şehirden çıkartmasına izin vermemişler, ondan sonra da binlerce kadınla erkek ruhanilerin önderliğiyle saltanatı saraya doğru yürüyüş yapmışlardı. Bu olaylarda halk ile devlet muhafızları arasında çatışma çıkınca en azı yedi kişinin hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar şahın Aştiyani'nin Tahran'da kalabileceğine ve Tütün imtiyazının iptal edilmesine dair telgrafı ile son bulmuştur.⁴⁶⁷

Aslına bakılırsa Tütün Ayaklanması'nın siyasi kültürü onun sosyal toplum kökenliğinin bir göstergesidir. Camiler genellikle mağazalarını kapatan bezirgânların, sanatkârların, mağazacıların toplandığı yerdi. Camilerde duygu ve heyecan dolu bir ortam oluşmuştu. Hz. Ali ve Oğlu İmam-ı Hüseyin'in hayat hikâyeleri özellikle zulm önünde eğilmemeleri anlatılırdı. Ayaklanmalardaki ölen kişilerin cesetlerin camilere getirip bu işle halk daha da duygulanıyordu. Tütün Ayaklanmaları genellikle bezirgânlar ve esnaf tarafından gelen isteklerle ruhaniler tarafından yönlendiriliyordu.⁴⁶⁸ Bu sefer ruhaniler hem aydınlarla, hem radikellerle, hem gayr-i mezhebiler ve Milli-Geralar* ile birleşmiş bir şekilde sahneye çıkıyordu. Söylememiz gereken bir nokta ruhanilerin arasındaki birlik derecesiyle istekleri ve motivasyonları** arasında bazı sınırlar da vardı ama onların Tütün Ayaklanmasının başarısındaki kesin ve belirtici rolü tartışılmaz. Ruhaneler topluluğundan bir ağ şeklinde M. 1870 (Ş. 1250) yıllarında Samra'daki var olan Merce-i Taklit*** Mirza-i Şirazi'den tutarak ta büyük şehirlerin ruhanileriyle halk içindeki ruhaniler ayaklanmayı

⁴⁶⁷ Yakup Ajund, **Giyam-ı Tenbaku**, Tahran, Emir Kabir Yayınları, 1988, s. 5.

⁴⁶⁸ Reji İmtiyazıyla ilgili daha fazla bilgi için, Bkz: F.Adamiyat, **Şureş Bar İmtiyaz Name-i Reji**(Reji İmtiyazına İsyân), Tahran, Payam Yayınları, 1981, s. 15.

* Ruhani kesim ya da (mezhebiyyun) din adamlarının görüşünün tersine, İran'da seküler bir siyasi anlayış ile anayasada kanunun seriata daha öncelik vermesi yerine modern hukuk kurallarının uygulanmasını destekleyen gruplar bu iki terim ile ifade edilmiştir.

** Farsça'da Engize (انگیزه) denilir.

*** Merce-i taklit dini anlayışta oldukça yüksek bir makam olup talimilik esasına göre ibadet yolunda kendisinin taklit edilebilecek denli doğru bir tutturmuş olduğu kişileri belirtir. Şia da en doğru ibadet yanılmaz imamın uyguladığı şekilde ibadet etmektir ancak zamanımızda imam gayb olduğundan bunun yerine fukaha, müctehidler ve merce-i taklit makamları geçmiştir.

yönlendiriyorlardı. Telgrafın var olması bu ağ arasındaki üyelerin işini daha da kolaylaştırmış idi. Olaylarla ilgili Merace'nin söylemleri birer birer tüm şehirlerde Mollalar tavasutu ile halka aktarılmıştı.

3.4.2. Tütün Ayaklanması ve Esnafın Rolü

Ruhaniler ile birlikte tütün olaylarındaki diğer faktör olarak Esnaftan da bahsetmek yerlidir. Genel olarak esnaf, Tüccar ve Geleneksel orta direk şekliinden oluşan gruplardır. Tüccar sınıfının oluşumu her ülkeye göre değişebilir. Örneğin İngiltere'de eşreftan doğmuştur. İran'da da esnaf ve iktidardaki zenginlerden doğmuştur.⁴⁶⁹

Kacar döneminde İran-Bati ile ticari ilişkilerin güçlenmesi ve devletin tüccarlara vergi muafiyetlerinden dolayı bu sınıfın sosyal ve ekonomi durumları iyileşip bu dönemin son yıllarında siyette bile etkili olmuşlardır.⁴⁷⁰ Bu şartlar, Rusya ve İngiltere'ye değişik haklar tanıncaya kadar devam etmiştir. Hızla gelişmekte olan Avrupa'dan gelen mallar ve hammaddelerin ihracatı yavaş yavaş yerli tüccarın elinden çıkıp hatta bazen tüccar kendilerini dış ülkelerin himayesine mecbur kalmışlar.⁴⁷¹ Daha önce bahs ettiğimiz gibi yabancı istilasından dolayı yerli mallar ve emekdaşlar için piyasanın çöküşünü gören bazıları ise Kafkas'a göçmüşlerdir.⁴⁷²

Liberalizm düşünceleri tüccar sınıfının dikkatini üzerinde toplamıştır. Aynı zamanda devletin yapısı ticaret konusunda onlara bazı problemler yaratıyordu, diğer taraftan ekonomik milliyetçilik tüccarın menfaatleri ile uyuşup ve liberalizm ile birleşerek tüccar sınıfının siyasi ekonomik hareketlerinde düşünsel zemin oluşturmuştur.⁴⁷³

---

⁴⁶⁹ Mansoor Moaddel, **Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution**, New York, Colombia University Press, 1993, s. 4.

⁴⁷⁰ Ahmet Eşraf, **Mavane Tarihi Toseeye Sermayedari Dar İran**, Tahran, Zemine Yayınları, 1973, s. 27.

⁴⁷¹ Yakup Ajand, **Giyam-ı Tutun**, Tahran, Emir Kabir Yayınları, 1988, s. 78.

⁴⁷² F.Ademiyet, **Name Hacı Muhammet Rahim-i İsfehani Be Emin-ül Zarb ve Hareket-i Reji**, Tahran, Peyam Yayınları, 1975, s. 140.

⁴⁷³ B.Moor, **"Usul-ı İctimai Demokrasi ve Diktatori"**, Çev. Hüseyin Beşeriye, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 32.

Modern kapitalizmin egemen olması ile geleneksel orta sınıflar değişime uğrayıp kimliklerini kaybettiler. Bu sınıflar geri kalmış ülkelerde kapitalizmin gelişmesine karşı, nasyonalist düşüncelerin ilerlemesinde etkili rol oynadılar. İran'da da ayaklanma ve devrimler döneminde bu sınıf her zaman bir güç olarak görülmüştü. İran'da muhalefet alanı olarak çalışırdı ve tüccar İstibdata karşı halka destek vermişti. Çarşıdaki dükkânların kapanışı millete bir protesto hareketinin başlatılması mesajıydı. Tüccarın itirazları önce ruhaniler ile birlikte camilerde toplanmayla, konuşmalar daha sonra da bir çeşit grev olan dükkân kapatmalar ve sokak çatışmaları ile son buluyordu.

Piyasanın/pazarın isyan ve değişme nedenleri:

- I. Tüccar, hükümetin siyasetleri ve dış ticaretleri yüzünden zarara uğramıştır. Bu bir ekonomik faktördür.
- II. İslam dini içinde özellikle Şiiliğin merkezi öneminden dolayı din faktörünün etkili söyleyebiliriz. O dönemde, İnançlara saygısızlık olarak görülen hareketler endeniylede isyan başlamıştır.⁴⁷⁴
- III. Tüccarın bir kaçının devlet tarafından Falaka bağlanıp cezalandırılması.⁴⁷⁵

Daha önce anlattığımız gibi esnaf çoklu ayaklanmalarda ve devrimlerde önemli role sahiptir. Bu sınıfın rolünü Tütün Ayaklanmasında şöyle sırayalabiliriz:⁴⁷⁶

İdeoloji	Hazırlama: Geleneksel Din ve Şiilik Oluşum: Yabancılara verilen imtiyazlar karşısında boykotlar ve bu boykotların başarısızlığı, Müslüman ve gayri-Müslüman'lar Avrupa'lılara tanınan imtiyazlara karşı çıkma ve milliyetçiliğe dayalı toplumsal adaleti
----------	---

⁴⁷⁴ Hecret-i Soğra'da anlattığımız gibi, Bkz: Ahmad Kasravi, **Tarih-ı Meşrutiyet İran(Hicret-i Soğra bölümü)**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 79-89.

⁴⁷⁵ Ahmad Kasravi, **Tarih-ı Meşrutiyet İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 72.

⁴⁷⁶ Asgar Alam Tebriz, **İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 93- 94.

	<p>savunma</p> <p>Zafer: Tütün imtiyazı, emperyalizm ve sömürgeciliğe karşı çıkış.</p>
Organizasyon	<p>Hazırlama: Tüccar ve iş adamlarının teşekküleri, Ulema, camilerle olan ilişkilerinden dolayı Ulema ve halk arasında bir köprü oluşturmuşlardı.</p> <p>Oluşum: Tüccar (hem meclis vekilleri hem de mecliste olmayanlar) ve Ulemalardan</p> <p>Zafer: yukarıdaki tüm faktörlere bağlıdır.</p>
Seferberlik	<p>Hazırlama: dini törenlere katılımlar ve aydın gazetelerin (Kanun ve Ahter gibileri) okunması</p> <p>Oluşum: dini törenlere katılmak ve aydın gazeteleri (Kanun ve Ahter gibileri) okumak, camilerde toplanmak, konuşmalar, tehdit yazılar, Ulema ve devlet adamlarına mektup göndermek, imza toplama ve İhtikarcıların mal deposunu yakmak</p> <p>Zafer: Fetvanın ön hazırlıklarında yardım etmek ve fetvada tüm imkânlarla katılmalar</p>
Liderlik	<p>Hazırlama:----</p> <p>Oluşum: Hacı Muhammet Hüseyin Emin-üz Zarp, Hacı Muhammet Kazim Melek-üt Tüccar, Hacı Cevat Müctehid, Zill-üs Sultan</p> <p>Zafer: Tebriz, Tahran, İsfahan ve Şiraz tüccarları Mirza Şirazi'nin fetvasından önce hareketi liderlik yapıyordu, Mirza Aştiyani ve en son faktör Melek-üt Tüccar'ın fetvayı hazırlayıp yayması</p>

3.5. Soğra^{*477} Göçü

İran tarihinde ruhaniler Tütün Ayaklanması'ndan başka diğer iki olayda (Soğra Göçü ve Kübra Göçü) da çok etkili role sahipler. M. 12.12.1903 (H. 23.09.1321) meclis kurulmasını isteyen protestocular Tahran'dan Abdül Azim'e doğru yola çıkmışlar. Bu protestoları doğuran nedenler daha önce belirttiğimiz gibi milletin mezhebi inançlarına saygısızlık, Tahran tüccarının işkence görmelerini söyleyebiliriz. İtirazcılarının içinde İran Uleması sayılan Bebahani hanedani ile birlikte, Tabatabayi ve Hanedeni, Hac Şeyh Murtaza, Seyit Cemaleddin, Mirza Mustafa, Şeyh Muhammet Sadik-i Kaşani ve Şeyh Muhammet Rıza-i Kumi var idiler. Günden güne bu grubun sayısının artması şahı düşündürdü. Şah, Salar Ese'ed'i birkaç asker ile olayları kontrol etme hem para teklifiyle olaydaki büyüklerinin arasında ittifak yaratma amacı ile oraya gönderdi. Devlet adamları itirazcılarını vazgeçmeye ikna edemeyince bu yöntem işe yaramamıştır. Direnmelerden haberdar olan şah Emir Bahadur'a dönüş emri verdi. İtirazcılar Osmanlı Elçisi'ni kendileriyle şahın arasındaki arabulucu olarak seçtiler. Elçi de bunu kabul etmiştir. Bunun için isteklerini yazıp Elçi'ye vererek Elçi de Dış İşleri Bakanı Muşir-üd Devle'ye ulaştırıp o da şaha vermiştir. Şah Abdül Azim'deki İtirazcılarının istekleri aşağıdaki gibidir.⁴⁷⁸

- I. Medrese-i Han Mervi'nin mutemetliğinin** tekrar Hac Şeyh Murtaza'ya verilmesi
- II. İran'ın tüm şehirlerinde İdalethanelar'ın açılması
- III. İslam kanununun tüm İran'da uygulanması
- IV. Belçika'lı Mösyö Naus'un gümrük ve maliyeden alınması
- V. Tahran valisi yani Ala-üd Devle'nin azl olunması
- VI. Maaşlarda her Tümen'de on Şahi'nin azalmaması

---

* Soğra Göç, Kısa Göç anlamına gelmektedir ve Farsçası Hicret-ı Sogra(هجرت صغرى)'dir.

⁴⁷⁸ Muhammet İsmail Rizvani, **İnkilap-ı Meşrutiyet-ı İran**, İbn-ı Sina Yayınları, 1966, s. 59.

** Farsçası Motevelliyet(متولیت)'dir.

VII. Hacı Mirza Muhammet Rıza'nın Rafsancan'dan Kirman'a geri dönmesi

VIII. Asker Gariçi'nin Kum yolunda olmaması*

Sonunda şah bu istekleri kabul etti, bunun üzerine göç edenler Tahran'a döndüler. Dönüş tarihi olarak Şubat M. 11.02.1906 (H. 17.12.1323/Ş. 22.11.1284) seçildi.⁴⁷⁹

3.6. Kübra** Göçü

Soğra Hicret'inden sonra Kübra Hicret'i gerçekleştirmiştir.⁴⁸⁰ Devlet ve millet arasındaki çeşitli çatışmaların devamında, bir gün Ayn-üd Devle, Hac Şeyh Muhammet Vaiz'in tutuklanması emrini verdi. Hac Şeyh Muhammet Vaiz cesurca minberlerde Ayn-üd Devle'in yanlışlarından söz ediyordu. Şeyh'i M. 10.07.1905 (Ş. 19.04.1284 / H. 08.05.1323) Üç Pulek'te*** Ahmet Han-ı Yaver askerleri tarafından tutuklanıp Ayn-üd Devle'nin evine doğru götürmüşler. Yolda Medrese-i Hacı Ab-ül Hasan-i Mimar ve oradaki caminin yanından geçerken medresedeki Talebeler konuyu anladılar ve pazardaki esnafla birlikte bu işi engellemek istediler. Haydar Han olayı görünce Şeyh'i yakınındaki Geravelhane'de**** tutukladı. Millet bu haberi duyunca oranın önüne toplandılar ve Ayetullah Behbahani de oğlu Seyit Ahmet'i bir grupla oraya gönderdi. Millet onları görünce daha da cesaret kazandılar ve zorla içeri girip Şeyh'i ordan çıkarttılar. Ateş emri verildi, o esnada bir kişi***** bacağından askerlerden atılan kurşunla vuruldu. Diğer yandan okulundan çıkan Seyit Abdül Hamit adında bir Talebe çatışmaya girip meğer Müslüman değilsiniz niye insan üzerine ateş açıyorsunuz diye bağırınca Ahmet Han'ı sinirlendirip Ahmet Han tarafından öldürüldü. Millet bir ölü ve bir yaralıdan dolayı nefret

---

* Asgar, Tahran-Kum arasındaki Faytonculuk imtiyazına sahip idi. Ama yolcuları hep rahatsız edip kötü davranıyordu. Bunun için de Kum Uleması'ndan bir gönül alma bile olsa Tahran Uleması bu konuya da değinmişlerdir.

⁴⁷⁹ Ahmad Kasravi, **Tarihe Meşrute İnan(Hicret-i Sogra bölümü)** Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 79-89.

** Kübra Göç, uzun Göç anlamına gelmektedir ve Farsçası Hicret-i Kübra (هجرت کبری)'dir.

⁴⁸⁰ Muhammet İsmail Rizvani, **İnkilap-ı Meşrutiyet-ı İnan**, Tahran, İbn-ı Sina Yayınları, 1966, s. 60.

*** Tahran'ın semtlerinden.

**** Devlete bağlı bir tür güvenlik evi. Karakol.

***** Edib-ül Zakerin.

dolarak camiye doğru hareket ettiler. O gece Bebahani ve Tabatabayi gibi Fukaha camiye toplanıp yas tuttular. Ertesi günü de bu olaylar devam etti Emin-üd Devle ise asker sayısını her gün daha da arttırdı. Cuma Camisi olayları böylece tarihin önemli bir parçası oldu. Mollalar, Talebeler, Fukaha ve halk sıralar düzenleyerek bir birinin ardından camiden dışarı çıkıp protesto etmeye başladılar. Askerler de onlara ateş açtılar. Böylece olaylar büyüdü. Ruhaniler camide protestolara devam ediyorlardı. Nesr-üs Saltana devlet tarafından onları evlerine götürmeye görevlendi ama ruhaniler ya adalethane* istiyoruz, ya da bizi öldürün dediler. İsyancılara ekmek ve suyolu dahi ulaşmasın izin verilmedi. Behbahani diğerlerinin gitmelerini istedi ama onlar Kabul etmediler kaldılar. Sonunda Behbahani, Tabatabayi ve camideki diğer Ulema, Mollalar ve diğerleri şehirden çıkıp İbn-i Babuye Türbesi'ne doğru yönlendiler. Yaklaşık bin kişi oldular. Bu itirazcı grup bu sefer Kum'a doğru yola çıktılar. Onlar Haziran'ın 20'sinde Kum'a yetişip orda oturum yaptılar. Tahran'da görünüşte halk sakindi ama içleri isyan doluydu. Meşrutiyet dillerine düşmüştü. Kadınlar bile isyan ediyorlardı. Fırsat-ı Şirazi diyor: *"Kendi gözlerimle bir kadının protesto için başörtüsünü çıkararak; 'Bundan sonra, Belçika'lı Mösyö Noyj kızları nikâh edecek kendi Ulema'mız yok artık' diyerek, bağıırıyordu."*⁴⁸¹ Ulema'nın gidişinden sonra çeşitli söylentiler vardı. Bazıları Ulema'nın tutuklanmasını bazıları ise Tabatabayi'nin Ayn-üd Devle tarafından öldürülme korkusu yaşıyorlardı. Ayn-üd Devle'de ve diğer vezirler Muzaffereddin Şah'ın tüm haberlerin duymasını engelliyordu. Osmanlıyı örnek vererek, onların güçlü bir komşu devlet olarak Meşrutiyet ile muhalifken biz Meşrutiyet veremeyiz, diyorlardı. Hem bugün Meşrutiyet verirsek yarın Cumhuriyet isteyip şahı ortadan kaldıracaklar gibi teorilerle şahı direnmeye doğru yöneltiyordu.⁴⁸²

Ulema'nın Kum'a gidişinden iki gün sonra bezirgânlar ve Talebeler'den oluşan önce elli kişilik bir grup İngiltere Elçiliği'ne sığındılar. Ertesi gün daha çok sayıda halk ve sanatkârlarda bu sığınanlara katıldılar. Pazardan büyük kazanlar getirildi ve ilerleyen günlerde on üç bin kişiden oluşan sayıda yemek ve çadırlar hazırlandı. İngiltere

---

* Kurumsal anlamda mahkeme demektir.

⁴⁸¹ Ahmet Kasravi, **Tarih-ı Mashrute İran**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 125.

⁴⁸² A.e, s. 80.

Elçiliği'ne toplanan yaklaşık beş yüz kişi kurulan çadırların ve toplanan insan'ın tüm yeme içme masrafını bezirgânlar ve pişeverler kendi ceplerinden ödüyorlardı. Tüm esnaf, hatta en zarifleri olan cevizci, pineci bile itirazcılara katılmıştır. Böylece pazarlar tamamen kapanmıştır.

İlk başlarda, az sayıları ve güçleri olduğu için daha çok İngiltere'nin onlarla şahın arasındaki arabuluculuk desteğini isteyerek şu istekleri sunmuşlardır:

- I. Tahran'dan hicret eden Ulema'nın Tahran'a geri dönmeleri
- II. Tahran'a döndükten sonra kimsenin tutuklanmamasına ve işkence olmamasına dair garanti
- III. Ülke emniyeti, çünkü kimsenin ne canı ne de malı güvence altında değildir.
- IV. Ulema, tüccar, diğer esnaf sınıflarının da katılma yetkisine sahip olabileceği bir Mahkeme'nin açılışı.
- V. İki büyük Seyit'i* öldürenlerin cezalandırılması.

Bu istekleri Ayn-üd Devle doğru düzgün cevaplamadı. İtirazcıların sayısı da gitgide artmıştır. Diğer yandan Veliâht Muhammet Ali Mirza, Ayn-üd Devle ile muhalifeti için itirazcılara destek verdi. Kendisi padişaha telgraf çekmiştir. Diğer şehirlerdeki Ulema'nın eline de bu haberler telgraf yoluyla ulaşmıştır. Bununla beraber Necef'teki Ulema ile de bağlantı kurulmuştur. Artık olaylar bu kadar büyüyünce itirazcılar daha da güçlenmişler. Bu sefer direk parlamento ve Meşrutiyet talebinde bulunarak isteklerini yeniden yazıp bazılarını eklemişlerdir:

- I. Tahran'dan hicret eden Ulema'nın Tahran'a geri dönmeleri
- II. Şehzade Atabek'in azl olması
- III. Dar-üş Şura'nın açılışı

---

* Seyit Abdül Hemid ve Hacı Seyit Hüseyin.

IV. Vatan şehitlerinin katillerinin cezalandırılması

V. Mirza Hasan-i Rüşdiye gibi dışlananların⁴⁸³ geri dönmesi.

İngiltere Elçisi'nin desteği ve arabuluculuğuyla istekler şaha iletildi ve sonunda Şah tarafından onaylandı. Böylece M. 04.08.1906 (H. 14.06.1324/ Ş. 13.05.1285) tarihinde bu olaylar sonucuna ulaşmıştır ve Meşrutiyet fermanı imzalanmıştır.⁴⁸⁴

---

⁴⁸³ A.e, s. 103.

⁴⁸⁴ Ahmad Kasravi, **Tarih-ı Meşrute İran(Hicret-i Kübra bölümü)**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009, s. 112-140.

3.7. Bölüm Analizi

Muhammet Ali Şah saltanati devr aldıktan sonra, onunla meclisler arasında bir çekişme dönemi başlatılmıştır. Çeşitli encümenler ve ilk siyasi hizipler bu şartlar altında ortaya çıkmıştır. Encümen-i Geybi-i Tebriz*, Geybi-i Tahran, Saadat-i Meşhed vb. hükümete göre haklarını talep edebilecekleri bir yer olarak, *Adalethane* isteyen halk, artık meclisi elde edip hedeflerine gayesiyle ulaştığından dolayı isyanlar ve protestolar son bulur. Ancak okulların çoğalması, yurt dışı ve yurt içi gazetelerin varlığı, aydın kitlesinin gösterdiği çabaları ve milli duygunun halkta yarattığı bir birleşim sonucu bu protestolar dinmeyerek partiler, encümenler, sendikalar vb. sosyal- siyasal örgütler oluşup faaliyete koyuldular. Eğitim, hukuk, kanun, ekonomi vb. alanlarda artık daha özgürce nefesler çekilirdi. Kacar hanedanını hükümetinin sonuna kadar toplam beş meclis kurulmuştur. İlk meclis, saltanatçı (istibdat) grup ile ılımlı ve terakkici grubunun birleşimi bir meclisti. İkincisi ise, daha muhafazakâr bir yapıya sahipti. İkinci meclis Rusya müdahalesiyle kapatılmıştır. Üç yıl arayla Üçüncü meclis kurulmuştur. Bu meclisi önemli kılan asıl özellik ise herkesin oy kullanma hakkına sahip olmalarıdır. Yaşam süresinin kısa olmasında sebebi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlatılmasıdır. Dördüncü meclis de İran-İngiltere Andlaşması M. 1919 ve Şubat 1921 darbesiyle Rıza Han-i Mir Penc'in başkaldırısı önemli iç ve dış etkenler olarak meclisi kötü yönde etkilemişler. Beşinci meclisin varlık süreci ise Kacar Hanedanı'nın çöküş senelerine takabül eder.

Geçtiğimiz bölümlerde İran halkı'nın uyanmasından Milli meclisin kurulmasına kadar geçen olayları bahis konusu ettik. Bu uzun yolun katalizörleri olan, milliyetçilik duyguları ve Aydınlar kitlesini daha farklı bir şekilde ele aldık. Birbiriyle ilgi alanları ve düşünceleri daha bağlantılı olan Ahundzade ve Mirza Melkom Han'ı ele aldık. Meşrutiyet'e yol açan düşünürlerden olarak, Mirza Feth Ali Ahundzade, küçük yaşlarında çeşitli eğitimler almıştır. Gence'deki Hocası Mirza Şafii ile Tiflis'te geçirdiği seneler, Ahundzade'nin fikir değişimlerinin kaynağı olmuştur. O dönemlerde, Tiflis ileri düşünce merkeziydi. Feth Ali Tiflisteki ortamı iyi değerlendirerek, kültürel ortamlara katılmayı başarmıştır. Türkçe, Farsça ve Rusça dillerine hâkim olduğu için çeşitli dillerdeki eserleri

---

* Tebriz'in gizli encümeni manasındadır.

okuyup kendisini geliştirmeyi başarmıştır. 19.Yüzyıl Rusya Çarları aleyhine aydınlar ve yazarlar tarafından gelen eleştirilere şahit olmuştur. Rus şairleri ve yazarlarıyla yakından gören Mirza Feth Ali Ahundzade, özgürlükçü Rus düşüncesiyle tanışmıştır. Batı Dünyası'nın kültürünü tanımak isteyen Ahundzade, Rus, Fransız, İngiliz ve İsviçreli yazar ve Şairlerin eserlerinden etkilenecek, kendisi de bir süre sonra yazmaya başlamıştır. Ahundzade'nin yazdığı altı Nümayişname ve bir hikâye onun en değerli eserlerinden sayılmaktadır. Ahundzade'nin alfabe ıslahı ve değişimi üzerinde açıkladığı fikir yerinde büyük önem taşımakla birlikte milliyetçiliğe dayalı bir açılımla hattın ıslahı, tüm halkın - Kadın ve Erkek- daha kolay bir alfabe sayesinde eğitim almaları, kanuni bir hükümetin kuruluşu, ülkenin gelişimine doğru hareket etmeye çabalamıştır.

Melkom Han, çocukken Avrupa'ya gönderilmiş, döndükten sonra hem Dar-ül Fünun'daki Avrupalı öğretmenlerin ders tercümanı olarak, hem de coğrafya gibi bölümlerin hocasıydı. Bilgin bir aileden gelen Melkom, kendi çabaları sayesinde İran tarihinde adı yenilikçi bir düşünür olarak adı geçmektedir. İlk kez telgrafi test eden kişi olduğu için, kendisinin adına kaydedilmiştir. Politik görevler üstelenmiştir, şahın Müşaviri olarak, çalışmıştır. İstanbul elçiliğinde yaklaşık yirmi yıl boyunca hizmet etmiştir. Ahundzade ile iletişimde olduğu için onun alfabe ıslahı çalışmasından da haberdardı. Ahundzade reform planının iki nüshasını Osmanlı devletiyle İran hükümetine göndermiştir. Melkom'un genel değişim ve reform fikri *Kitapçe-i Geybi* adlı eserinde bulunmaktadır. Bu eserini isimsiz olarak, Nasıreddin Şah'a göndererek ülkede yeni değişimler ve ıslahlara yol açmasını umuyordu. Ama çıkarlarına ters düştüğü için saray ahalisi, şahın bu yöntemleri kullanmasını engellemişlerdir. Londra Kanun gazetesinin sahibiydi. Gazetede daha radikal bir görüş sergilemiştir. Melkom'un eserleri, yazıları ve gazetesinden Meşrutiyet'e baş koyan gençlerden epey yararlanmışlar. Kendisi Meşrutiyet döneminde yaşlılıktan dolayı halkla omuz omuza sokaklarda olmasa bile, yazılarıyla yolu aydınlatmaya çalışmıştır. Melkom hizmet mi etti? Yoksa hain miydi?, gibi gazete başlıkları ile yöneltilen eleştirilere şöyle söylememiz mümkündür ki; Melkom ona tanınan hiçbir siyasi görevde İran'ın aleyhine adım atmadı, hatta Osmanlı Devleti ile ilgili sınır konusu örnekte olduğu gibi ülkenin rastladığı en zor uluslararası sorunlarında bile başarılı olarak anılabilir. Aslında derinlemesine düşünülürse, devlet tarafından verilen Baron Julius Reuters'e yönelik imtiyaz ve Lottory imtiyazlarında İran devleti

zararlı çıkmıştır. Nitekim bu olaylar, onun hain olduğuna dair belge değil. Tüm olayları ve dönem koşullarını ekledikten sonra, belki de yanlış bir politika uygulandığı kanaatine varabiliriz. Melkom hain olsaydı Londra'dayken, İran tarafından görevli olduğu on sekiz senede kendi yararına çalışacak epey fırsatı vardı. O dönemler, Nasıreddin Şah Avrupa seferlerinin masrafları için uğraştığı bir dönem olduğu için çeşitli girişimlerde bulunabilirdi. Sarayda en ufak hatasını bile gözden kaçırmayacak epey muhalifi vardı. Ayrıca o dönemlere ait, Melkom ile ilgili ülke aleyhine her hangi bir eylem kaydedilmemiştir.

Bu bölümde bahsettiğimiz Tütün Ayaklanması, dönemin en önemli sosyo-siyasi hareketlerindendi. Meşrutiyet'in fitili bu olaylarla ateşlenmiştir. İlk sosyo-politik faaliyetlerden olarak, oldukça önemli bir ayaklanmadır. Bu olayın büyüklüğü, Nasıreddin Şah'ın sarayında nargilesinin kırılmasıyla tamamiyle anlaşılmıştır. Şahın nargilesin kırılması bu sosyo-politik hareketin ne denli yüksek yerlere erişebileceğinin bir gösteresidir. Tütün harekâtı, esnaf, bezirgânlar, aydınlar, ruhaniler vb. içtimai kitlelerin birleştiği bir olay olarak devlet ve ülkeyi, Kanun-i bir yönetime doğru değişmek zorunda bırakmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET DÖNEMİ GAZETELERİ VE DÜŞÜNSEL YAKLAŞIMLARI

4.1. Kacar Hanedanlığı Dönemi Sosyal Durum

İran'da 19.Yüzyıllara kadar sıradan halk Müluk-üt Tavayefi yani kabilelerden oluşan ziraatçılık, çiftlik hayvancılık ve el sanatları ile hayatlarına devam ediyor, yeni teknoloji ve bilimden hiç bir iz olmayan bir yaşam tarzı sürdürmüştür. Bölgedeki kurallar güçlü kabileler tarafından uygulandığı için toplumda emniyet gerçek anlamıyla yoktu. Bu kabileler merkezi bir hükümete bağlıydılar. Merkezi hükümet kendisi de emniyeti ihlal ediyordu. Bu emniyetsizlikten dolayı millet Hicret-i Kübra örneğinde olduğu gibi, yabancı konsolosluklara sığınmak zorunda bırakmıştır. Sığınak da genelde Rusya ve İngiltere konsolosluklarıydı. Merkezi hükümet toprakları açık artırma* yöntemiyle satıyordu. Yüksek fiyat önerisi kimden gelirse bölgeye o sahip olurdu. Bölgede egemenlik gücünü elde ettikten sonra harcadığı parayı kazanmanın en kolay yolu halktan yüksek vergiler almaktı. Diğer yandan bu zulme karşı halkın merkezi hükümete yaptığı protesto da etkisizdi. Bu durumda gitgide vergiler yükselip insanların maaşı azalıp toplum yoksulluğa doğru gidiyordu. Bu nedenlerden dolayı insanlar göç etmeyi tek kurtuluş şansı olarak görüyorlardı. Neticede bunların birçoğu Rusya'ya göç ettiler.⁴⁸⁵

İç faktörlerden başka, dış faktörler de durumu daha da zorlaştırıyordu. Avrupa endüstri devriminin getirdiği gelişmelerden dolayı, el emeği ile üretilen malın değeri makede üretilenden daha yüksek olduğu için ucuz mallar İran'a ithal edilme yoluna girmiştir. Bununla sıradan tezgâh üretiminde el emeği ile çalışan işçilerin sayısı azalıp işsizler çoğalmıştır. Böylece İran'ın geleneksel ekonomisi çöküş yoluna girmiştir. Devlet

* Farsça'da Muzide(مزایده) denilir.

⁴⁸⁵ Nikkie Keddie, **Rişcha-ı İnkilab-ı İran**, Çev: Abdül Rahim Guvahi, Tahran, Kalem Yayınları, 1990, s. 270.

baskıcı tutumu da iç sanayini korumak yerine -üstelik Gülistan ve Türkmençay gibi antlaşmalarla girilmiş olan zor durumu desteklercesine- dış ürünlerden ülkeye ithal mal girişini kolaylaştırıyordu. Yabancı tüccara tanınan ayrıcalık iç tüccarlara göre daha yüksek bir oranda idi. Kısacası devletin baskısından kimse kendi haklarını savunamaz hale gelmesi, Avrupa'nın yeni teknoloji ve düşüncelerinin İran'a girmesi, halkın, yaptığı göçler nedeni ile diğer ülkelerdeki özgürlük ve modernleşmeci düşünceler ile tanışmaları, İran'ın Rusya'ya karşı ardarda uğradığı yenilgilerden dolayı İran'daki iktidarın hâkimiyet hakkı yavaş yavaş sorgulanmış ilerlemeci ve özgürlükçü düşüncelerin beslenmesine yol açmıştır.

Tütün Ayaklanması ve o imtiyazın iptalini sağlayan direnmeler ise istibdat ve istimarın(sömürge) önünde dayanan İran'da yeni bir fenomendi. Ondan sonraki etkili hareket Meşrutiyet devrimi olarak Kacar devletinden Meşrutiyeti alarak siyaset meydanına atanmayı başardı. Meşrutiyet temelde halkın hâkimiyet hakkını elde etme çabalarının bütünüydü.⁴⁸⁶

Bu dönemde Meşrutiyet'e ulaşmanın yolu kendisini, sadece milliyetçilik duyguların uyanmasında bulunmuştur. O dönemki Nasyonalizm ile Demokrasi* (مردم سالاری) arasında güçlü bağ kurulup, Meşrutiyetçilerin ülkedeki merkezi gücünü azaltmak, yabancı ülkelerin el uzatmalarına karşı çıkararak güçlü bir ülke yaratmak istiyorlardı. Bunu başarmak için milletin birleşmesi gerekiyordu. Nasyonalizm, vatanseverlik hissini halkta yayılarak ancak bu düşünce uğruna mücadele verme hazırlığıyla gerçekleşebilirdi. Meşrutiyet devrimiyle birlikte düşünce özgürlüğü, kalem özgürlüğü ve beyan özgürlüğünün yayılmasından dolayı pek çok gazeteler basılmıştır.⁴⁸⁷ Meşrutiyet'in ilk senelerinde yayımlanan gazeteleri incelediğimizde üç tür milliyetçiliğe rastlıyoruz. Çalışmamızın bu bölümünde birkaç gazeteyi örnek olarak inceliyoruz. Ek bölümünde ise hem Meşrutiyet dönemine ait gazeteleri, hem de yurtdışında yayılan gazeteleri tablo halinde sunmaktayız.

---

⁴⁸⁶ Muhammet Ali Katuziyan (Hümayun), **İktisad-ı Siyasi-i İran**, C:1, Çev: Muhammet Rıza Nefisi, Tahran, 1989, s. 110-116; C:2, Çev: Muhammet Rıza Nefisi ve Kambiz Azizi, Tahran, Papiroos Yayınları, 1989, s. 145-147.

* Endişe-i Merdom Salari.

⁴⁸⁷ Yılmaz Karadeniz, **İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)**, Muş, 2008, s. 193-214.

4.2. İncelenen Gazetelerde İran Milliyetçiliğinin Türleri

4.2.1. Köktenci Milliyetçilik

Bu grup İran'ın eski tarihine dayanarak yaşayan tüm kabileler, milletler, ırklar ve kültürleri İran içinde bir bütün olarak onların haklarını korumayı düşünüyorlardı. Bu tarz milliyetçilik düşüncesinde yayılan örnek gazete olarak Cam-ı Cem'i inceliyoruz.

4.2.1.1. Cam-ı Cem Gazetesi

Her hafta yayınlanan Cam-ı Cem'in imtiyaz sahibi Hacı Seyit Rıza Razavi, Hacı Seyit Muhammet Serraf'ın* yeğini idi. İlk sayısını meclisin birinci yıl dönümü H.14.06.1325/M. 24.07.1907) tarihinde basılmıştır. Hacı Seyit Rıza Razavi'ye göre milleti uyandırmakta en güçlü silah gazetelerdir. Eğer gazete olmasaydı, o kendilerinin yüz yıla kadar da hala habersizlik uykularından uyanmayacaklarını düşünmüştür. Doğru düşünceler ilerlemeye yol açar doğru düşüncelerin toplandığı yer gazetelerdir diye düşünmüştür.7 Diğerlerine hakaret eden gazeteleri de kınıyordu. Çünkü onların kötü ve yanlış işlerinin tekrarıyla onlardan duyulan utanç daha azalmaktadır. Ne kadar tekrarlanırsa herkes alışır ve halk arasında artık bir yanlış olarak sayılmaz, demiştir. Razavi, İran-i Bastan'ı çok övüp her basımın bir sayfasını İran'ın eski dönem krallarının birinin fotoğrafını ve biyografisini yazmıştır. Bu gazetenin sloganı olan bir beyit şiiri her sayının ilk sayfanın başında yazardı:

Ayne-ii İskender Cam-ı Cem ast benger

Ta ber to erse dared Ahval-i mülk-i dara**

Cam-ı Cem halkın milli duygularını uyandırmak için bazı milliyetçiliği oluşturan birkaç unsura değinmiştir. Burada onun değindiği unsurları İran medeniyeti ve vatanseverliği duygusu üzerine incelemekteyiz.

---

* İran Meşrutiyet dönem meclisinin milletvekili adaylarının sabit üyelerinden idi.

⁴⁸⁸ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.1, M. 24.07.1907 (H. 14.06.1325), s. 2.

** İskender'in aynası Cam-ı Cem'dir izle ki sana zengin mülkün halini anlatsın.

4.2.1.1.1. Vatan ve Toprak Algısı

Bu bölümde İran hakkında şöyle demiş: “İran toprakları orada doğan ve yaşayan halkın evidir. Bu topraklar başkası ve gayrının mülkü değildir. Gaspçi buranın ona ait olmadığını halkın bir gün haklarını tanınmasıyla onu geri alacaklarını bildiği için oranın umrani değil çöküşüne çalışmıştır.”⁴⁸⁹ Razavi, İran’ın altı bin yıllık tarihinde görülmüş olan hastalığının nedenini halkın bilgisizliği ve düşüncesizliğinde arıyordu. Razavi, İran’ın iktidar dönemi olan Nadir Şah-ı Afşar’a fetihleri ve gücüne değinerek hiç bir yabancıyı, Afşar hakkında konuşmaya cesaret edemediğini söylemiştir.⁴⁹⁰ Razavi’ce İran’ı kurtarmak için onu sevmek gerek ve bu sevgi bağı hemşire ve hasta arasında olmazsa hasta iyileşemez örneğiyle milleti hemşire olarak tanımlıyor. Hasta ana vatandır, onu kurtararak kendilerini kurtarmaktadırlar.

4.2.1.1.2. Tarihi Geçmiş Algısı

Millet arasında bir birlik oluşturmak için İran-i Bastan’ın tarihini her sayısında anlatmaya çalışmıştır. Eski İran tarihini Keyumers’in sultanlığından itibaren deyinmektedir. Cam-ı Cem’e göre Bastan’i sarayda bilim adamları toplanıp padişaha ülke yönetiminde yardım sağlıyorlardı. İran eski dönemlerdeki ahlaki değerler ve davranışları överek H. 1324 (M. 1906) yıllını ahlaksızlık, yalan, rüşvet dolu bir dönem olarak tanımlıyor. İran’ın geride kalmasının nedenini ahlaksızlıklar olarak belirterek onun da nedenini insanların bilgisizliği olarak vurguluyor.

4.2.1.1.3. Yabancı ve İstibdada karşı çıkış Yönelimi

Yukarda bahsettiğimiz gibi İran’ı altı bin yıllık hastalık ile teşbih ederek onun dermanını bu hastalığı bertaraf etmek için, yabancı doktora dahi ihtiyac olmadığını ve yabancıyada güvenmediğini vurgulamaktadır. Hastalığın son dönemlerdeki nedeni ise, İran-Rus savaşlarında İran’ın yenilişiyle, yabancıların İran’a istilasından görüyordu. Padişahlar ile vezirler, kendi menfaatlarını düşünerek ve sefalarını sürerek diğer ülkelerin gelişmelerinden habersiz bir şekilde yaşamaktaydılar. Örneğin; Sanayi devrimi yapılması ile bazı ülkelerde hızlı bir gelişme oldu. Teknolojinin gelişimi ile daha düşük maliyetlerle

⁴⁸⁹ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.9, M. 26.09.1907 (H. 19.08.1325), s. 2.

⁴⁹⁰ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.1, M. 24.07.1907 (H. 14.06.1325), s. 2.

ürünler üretiliyordu. İran’da ise işçilerin emekleri sonucu üretilen mal daha yüksek bir değerle piyasaya sürülüyordu. Böylece iç piyasa büyük bir krizle karşı karşıya gelmiştir. Bu olaylar göç özellikle Rusya’ya ve Osmanlı’ya doğru başlanmıştır. Bu göçlere son vermek için ve halkın milliyetçilik duygularını uyandırmak için Urumiye olaylarına değinerek, vatanseverlik duygularını yeniden güçlendirilmek istemiştir⁴⁹¹. Cam-ı Cem’in 1.yılıının 25.sayısında Beyrut’daki bir İran’lı öğrencinin mektubunda vatanseverlik duygularından bahs edilmiştir. Öğrencinin korkusu eski tarihin yabacıların eline düşmesi, camilerin yerine kliselerin yapılmasıyla Şeriat-ı Muhammet’in kaldırılmasıdır. Herkes iğne ucu kadar vatanseverliğe sahipse anavatanın esirliğine dayanamaz onun uğrunda canından bile vazgeçer⁴⁹². Bu gazete ruhanilerin de oturumlarına itiraz ediyor, çünkü ahsazlık yapanlar, suçlu olanlar hepsi oturumdalar. Ruhaneleri suçlulardan himaye etmemeli. Bu işler ahlaksızlığı yayarak İran halkına bulaştırmaktadır. Böyle bir millet, Meşrutiyet’e sahip olamaz.

4.2.1.1.4. Millet Algısı

Cam-ı Cem millete “*Ey İran Milleti*” veya “*Ey Vatanseverler*” hitap ededi.⁴⁹³ İran-i Bastan’ın anlatıp şöyle yazıyor: “*O dönemde, ülkelere örnek olan atalarınızın topraklarına sahibsiniz. Neden böyle habersizce yaşıyorsunuz? Atalarınız gibi yine bir birlik oluşturarak ilerlemeyi başarabilirsiniz...*”⁴⁹⁴ Gazete, İran’ı bir eve benzeterek, o evde yaşayanları bir kaç kısma bölmektedir: Bu evden ortak paya sahip olduklarının farkında olmayan ve inanmayanlar ki ikiye ayrılmaktalar: Mustazaflar (mazlumlar) ve Müstebidler (baskıcılar/ diktatöryel anlayışa sahip olanlar). Bu gruptaki müstebidler kendilerine büyük bir pay ayırarak diğerleri ile paylaşmayı yahut onlarla ortak paya sahip olduklarına inanmıyorlar. Diğerleri ile eşit paya sahip olmayı kendileri için küçümseme sayıyorlar. Cam-ı Cem bu gruba göre Efrasiyab’ı örnek vermektedir. Efrasiyab İran topraklarını kendine ait görmediği için harap etti⁴⁹⁵. Diğer grup aptal dostlar olarak onlarda birkaç çeşitler. Bir kısmı İran’da Meşrutiyet oldu mu, tam da İngiliz gibi olacağını sananlar. Diğerleri vatansever bir grup olarak gerçek anlamını kavrayamadan,

⁴⁹¹ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.4, M. 20.08.1907 (H. 12.07.1325), s. 3.

⁴⁹² Cam-ı Cem, 1.yıl, S.25, M. 10.03.1908 (H. 07.02.1326), s. 2.

⁴⁹³ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.4, M. 20.08.1907 (H. 12.07.1325), s. 4.

⁴⁹⁴ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.7, M. 19.09.1907 (H. 12.08.1325), s. 7.

⁴⁹⁵ Cam-ı Cem, 1.yıl, S.11, M. 10.10.1907 (H. 04.09.1325), s. 1.

sırf Meşrutiyet kelimesinin varlığını yeterli bulup dertleri dindireceğine inanıyorlar. Bunlar, bilgisizliklerinden dolayı ülkeyi çöküşe götürebilirler. Diğeri de bencil dostlardır. Bu grup Meşrutiyet'i onların menfaatlarına zararı dokunmayacak şekilde istemekteydi. Yani, şahsi çıkarlarını genel yararlar için tercih ederlerdi. Sonuç olarak ülkenin umran yolu halkın ittifakı ve ittifakında görmektedir.

4.2.2. Demokrat Milliyetçilik

Bu tür milliyetçilikde özgürlüğe, eşitliğe, kardeşliğe ve milli hâkimiyete değer verilmektedir. Bu Nasyonalizm'e inanan kişiler akıl, bilim ve ilerlemeye önem veriyorlardı. Onlara göre kurallar uygulanırsa ilerlemek mümkün olur. Bu kuralların kaynağı ise insanın aklısıdır. Bu tür milliyetçiliği savunanlar millete vefalı olup onların haklarını korumanın değerine inanıyorlardı ve insanların inançlarına bakmadan herkesin eşit haklara sahip olmasını savunurlardı. Bu tarz milliyetçilik düşüncesinde yayılan örnek gazetelerden *Ahter*, *Sur-i İsrâfil* ve *Ruh-ül Kudüs*'u söyleyebiliriz.

4.2.2.1. Ahter

Bu gazete (H.16.12.1292 / M.13.01.1876)'den (H.30.03.1314 / M.08.09.1896)'e kadar Farsça dilinde basılmıştır. Bu gazete 61.sayıya kadar, Pazar ve Cuma günleri hariç her gün dört sayfa olarak yayınlanmaktaydı. Ahter gazetesi ilk başta İstanbul'da yayımlanmış ama orda pek okuyucu bulamadığı için İran, Hindistan, Irak ve Kafkasya⁴⁹⁶, da ki müşterilere gönderilmek amacı ile basılması durumu daha ön plana çıkmıştır.⁴⁹⁷ Bu yüzden gündülden haftalığa dönüşüp, sekiz sayfa olarak basılma kararı almıştır. Son yıllarda da, on beş günde bir sayı basılmaya başlanmıştır. Siyasi, ekonomik ve edebi bir gazete olan Ahter'in başlığında şöyle yazıyordu: “*Bu gazete, çeşitli olayların siyasi, ticari, ilmi ve edebi konulardan söz edecektir.*” Bu ifade, uzun yıllar Ahter'in başlık kilişesi altında yer almıştır. Ahter'i, ilk Farsça çıkan günlük bir gazete sayarsak, Fars matbuatının ilk günlük⁴⁹⁸ ve kurşun baskı⁴⁹⁹ gazetesidir diyebiliriz. Ahter M.

⁴⁹⁶ Kafkasya'da bazılara göre bu gazeteyi okumak suç idi ve bazılara göre çok zevkli ve Ahter-i Mezhep adına ünlü olmuştur.

⁴⁹⁷ **Ahter**, 1.yıl, 59.sayı, M. 12.04.1876 (H. 18.03.1293), s. 1.

⁴⁹⁸ Nasıreddin Pervin, **Tarih-i Ruzname Negari-i İrânian ve Diğer Farsinevisan**, t.y, s. 248.

⁴⁹⁹ Samad Serdâniya, **Ruzname-i Ahter**, Varlık Dergisi, S: 36, Mayıs 1982, s. 79.

13.04.1876 (H. 19.03.1293)'den M. 10.01.1877 (H. 25.12.1293)'e kadar sekiz ay kapatılmış ve bunun nedenini yazarlardan birisinin⁵⁰⁰ Rusya'ya karşı sert bir yazısı olduğu ilan edilmiştir. Sultan Abdül Hamit, bu gazetenin yeniden açılmasını isteyerek İran'ın Osmanlı Elçisi olan Muhsin Han'la konuşmuştur. Bunun üzerine Muhsin Han da İran Darü't-Tebaası'na⁵⁰¹ şöyle bir mektup yazmıştır: “ *Sultan'ın isteği üzere, Ahter yeniden açıldı.*⁵⁰² *İlk basımı da Sultan'a gönderdim. Elli beş sayıya dek abone oldular ve parasını da gönderdiler. Bu elli beş sayıdan, yirmi sayı dış işleri bakanlığına, yirmi sayı milli eğitim bakanlığına, on sayı saraydakilere ve beş sayı da şehzadeler için ayırdılar. Galiba Ağa Muhammet Tacir'e bir de bağış göndermek istiyorlar.* ”⁵⁰³ Ahter, 24.06.1294'de basılan sayısında, “*Evet, birlikte dünyayı alabiliriz*” başlıklı yazısında, Sultan Abdül Hamit'in yardımından söz etmiştir. Nasıreddin Şah bu gazetenin hükümetine yönelik bir tehlike olarak gördüğü için İran Elçiliği vasıtasıyla sürekli onun kapanmasını istemiştir. Ahter bir kez defa maddi problemlerden dolayı M. 03.08.1880 (H. 27.08.1297) yılında iki ay süreyle kapatılmış ve yeniden açıldıktan sonra ilk sayıda şöyle yazmıştır: “*Diyebiliriz ki, Tebriz ve Horasan hariç diğer şehirlerden düzenli şekilde ücretlerimizi alamadığımızdan kapatmak zorunda kaldık*”. Gazete üçüncü defa deprem nedeniyle birçok yıl kapalı kalmıştır.

Ahter'in yazarları Muhammet Tahir Tebrizi Karacadağı, Mirza Necef Ali Han Tebrizi, Mirza Ağa Rıza Kirmani, Mirza Mehdi Tebrizi, Mirza Yusuf Han Müsteşar-üd Devle idiler. Muhammet Tahir Tebrizi yazar olmasına rağmen aynı zamanda bu gazetenin imtiyaz sahibiydi. Nasıreddin Pervin'in Paris Kütüphanesi'nde yaptığı araştırmalara göre, Muhammet Tahir Melkom Han'a yazdığı mektupları, onun gazete müdürlüğü yanında, yazılar yazdığını da ortaya koymaktadır.⁵⁰⁴ “*Amuzegar-i Farsi*”^{*} ve “*Destaviz-i Farsihanan*”^{**} onun eserlerindedir. Gazetenin her sayfasının sonunda “*Tahir*” imzası görülmektedir.

---

⁵⁰⁰ Necef Ali Han'ın yazısı.

⁵⁰¹ İran basım evi.

⁵⁰² 28.01.1294.

⁵⁰³ Nasir-ed Din Pervin, **Tarih-ı Ruzname Nigari-i İraniyan ve Diğer Farsinevisan**, t.y, s. 253.

⁵⁰⁴ A.e, s. 250.

* Farsçası: آموزگار فارسی

** Farsçası: دستاویز فارسی خوانان

Gazete grubunun diğer üyesi Daniş'e ünlü olan Mirza Necef Ali Han Tebrizi idi. M. 1856 (H. 1273)'te İstanbul'a gidip bir süre Kacar hanedanı'nın Osmanlı Elçiliği'nde tercüman olarak çalışmış. O, M. 1882-1886 (H. 1299-1304) yılları Osmanlı Başkonsuluğu olarak çalışıp ondan beş yıla kadar da Elçilik yardımcısı ve birinci tercüman olarak çalışmıştır.⁵⁰⁵ M. 1886 (H. 1304) tarihinden sonra İran'ın Mısır Başkonsuluğu olmuştur. Daha sonra Mısır'dan alınıp Tahran'da dış işleri bakanlığı'nda yüksek memur olarak atanmıştır. Daniş, M. 1891'te (H. 1309) Tahran'da vefat etmiştir. *Meme-ül Evsaf* ve *Mizan-ül Mevazin Fi Emri Din* onun eserlerindedir. Necef Ali Han, Muhammet Tahir'le birlikte Ahter gazetesini tesis etmiştir. Ahter'in ilk iki yılındaki önemli yazılarının bir çoğu Necef Ali Han'ındır.⁵⁰⁶ O, I.yılın 60.sayısında Rusya'ya karşı yazdığı bir yazıdan dolayı bir süre Elçilik'teki işinden uzaklaştırılıp gazete de bir ara kapanmıştır. Necef Ali Han'ın yazılarını okurken onun siyasi ve sosyal konularda geniş bir alana sahip olması özellikle vatan, millet, devlet, özgürlük, eğitim gibi konulara dikket çeker.

Mirza Mehdi, yirmi dört yaşında İstanbul'a göç etmiştir. Hurşid Basımevi'ni tesis eden Mirza Mehdi, Ahter'in yayınında Tahir ve Daniş'e yardım etmiş ve yazdığı yazıların sayesinde "Ahter" lakabını almıştır. Ahter gazetesinin yayımlandığı zamana kadar başyazar olarak çalışmıştır. Mirza Mehdi M. 1907(H. 1325) yılında Kadıköy'de vefat etmiştir.⁵⁰⁷

Mirza Ağa Rıza Han Kirmani, ikinci bölümde de kısaca bahsettiğimiz gibi Kirman'da hesap, hikmet, mantık, irfan ve İngilizce ve Fransızca öğrenmiştir. M. 1885 (H. 1302) yılında Kirman valisinin baskılarından dolayı Tahran'a çıkıp bir süre Tahran, Reşt ve Yazd'da kaldıktan sonra M. 1886'de (H. 1303) İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul'da İran'ın Osmanlı'daki eski Elçiler'inden olan Mirza Hasan Han Habir-ül Mülk'le tanışıp onun vasıtasıyla Cemaleddin Asad Abadi'nin taraftarlarından olmuştur.

⁵⁰⁵ Mirza Necef Ali Tebrizi, Türkçe, Farsça ve Arapça'ya hâkim idi. Ahter'in İran gazetesinde ne kadar önemli olduğunu bilen Mirza Necef Ali, o günde çok değerli olan Ahter'de Osmanlı'nın 119 Maddelik anayasa'sını tamamen Farsça'ya çevrilmiştir. Bkz: Üstad Muhammet Muhit Tabatabayi, **Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**, Tahran, İlmi Yayınları, 1948, s. 39.

⁵⁰⁶ Nasıreddin Pervin, **Tarih-ı Ruzname Negari-i İrânian ve Diğer Farsinevisan**, t.y, s. 250.

⁵⁰⁷ Mohammed Sedr-i Haşimi, **Tarih-ı Cerayet ve Mecellat-ı İran**, İsfahan Kemal Yayınları, 1984, C: 1 ve 2, s. 63.

Bu sırada, Cemaleddin Sultan Abdül Hamit'in daveti ile İstanbul'da bulunmuş. Mirza Hasan Han Habir-ül mülk, Mirza Ağa Han Kirmani'den “İttihad-ı İslam” fikrini yaymakta idi. Kirmani İstanbul'a geldikten sonra Babi mezhebinin lideri olan Yahya Nuri'nin (M. 1830-1912) kızı ile evlenip on yıl kadar orada kalmıştır. M. 1895-1896 Ermeni olayları esnasında Sultan Abdül Hamit ondan şüphelenip Trabzon'a sürgün etmiştir. M. 1896 (H. 1313) yılında Nasıreddin Şah öldürülünce Kacar hanedanı'nın isteği üzerine Kacar hanedanı devletine teslim olup Tebriz'de öldürüldü*. Bu olay Ahter gazetesinin tamamen kapanmasına neden oldu. Mirza Kirmani İstanbul'a gelince ilk işi Ahter yazarlar grubuna dahil olmak idi. Mirza Ağa Han Kirmani, bu gazetenin 11.yılında M. 1886 (H. 1303) bir yıl kadar yazılar yazmıştır. Daha sonra maaşı ödenmediği için** uzaktan Londra'da yayılan Kanun gazetesine yazılar yazarmış.⁵⁰⁸ *Rizvan, Reyhan-ı Bostan Efruz, Fenne Goftan ve Nevešten, Name-i Bostan ve Ayne-i İskenderi* Mirza Ağa Han Kirmani'nin eserlerindedir.⁵⁰⁹ Ayrıca Kirmani üç Mektup adlı eserini Ahundzade'den etkilenerek yazmasını beyan etmiştir.

Mirza Yusuf Tebriz'de Arapça ve dini bilimlerde eğitim alıp ilk önce İngiltere Konsolosluluğunda çalışmıştır ama kısa bir süre içinde istifa edip dış işleri bakanlığında memur olarak çalışmıştır. Mirza Yusuf, M. 1862 (H. 1279) yılında St. Petersburg Başkonsolos ve sonra Tiflis Başkonsolos olmuştur. M. 1866 (H. 1283) yılında Hasan Ali Gerusi'nin yerine Paris Elçisi olarak çalışmıştır. Paris'te olduğu sürede dört defa Londra'yı seyahat etmiştir ve bu süre içerisinde “*Yek Kelime*” eserini yazmıştır. M. 1869 (H. 1286)'da İran'a dönen Mirza Yusuf, yeniden Paris Başkonsolos olarak Paris'e dönmüştür. Fransa'dan döndükten sonra M. 1873 (H. 1290) yılında Horasan'a sürülmüştür. M. 1882 (H. 1299)'da, Yahya Han Kazvini Müsteşar-üd Devle, adliye bakanı olduğunda Mirza Yusuf'u kendi yardımcısı olarak işe almıştır. Yahya Han'ın dürüst çalışmamasından dolayı Mirza Yusuf, Ahter'de bu bakanlık hakkında eleştirici yazılar yazmıştır. Bu yüzden onun Tebriz'e dönemsine sebep olmuştur. Tebriz'de de

---

* Sürgün düşüp ölen kişilerden Şeyh Ahmet Ruhi ve Mirza Hasan Han Habir-ül mülk de var imiş.

** Bazı araştırmacılara göre Kirmani İran vezirinden (Ali Asgar Han) Ahter için maddi destek alıp sonra ondan ayrılmış.

⁵⁰⁸ Nasıreddin Pervin, **Tarih-ı Ruzname Negari-i İranean ve Diğer Farsinevisan**, t.y, s. 250.

⁵⁰⁹ İrec Farsinejad, **Roşengeren-i İrani ve Nagd-ı Edebi**, Tahran, Suhan Yayınları, 2001, s. 121-148.

Azerbaycan'ın dış işleri görevinde çalışmaya başlamış ama yine bakanlıklara karşı eleştirici yazılar yazmaya devam etmiştir. Böyle eleştirici yazılar ve “*Yek Kelime*” eseri, Nasireddin Şah'ın eline geçer geçmez onu tutuklayıp uzun süre haps etmiştir. Daha sonra hapisten çıkıp Tahran'a dönmüş ama fazla kalmadan Kazvin'e dönüp ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. Vefatı M. 1895 (H. 1313) yılındadır. “*Kitapçe-i Benefş*” Mirza Yusuf'un diğer eserlerindedir.

Edward Brown, Ahter gazetesi hakkında: “*Bu gazete Farsça dilinde çok önemli gazetelerdendir ve dünya haberlerini yayarak İran halkını dünya olaylarından haberdar etmiştir. Meşrutiyet hareketi de bu haberler sayesinde oluşmuştur. Bu yüzden İran'da Meşrutiyet'in ortaya çıkmasını Ahter'in yazarları ve müdürlerinin faaliyetlerine bağlamamız mümkündür*”⁵¹⁰ diye yazmıştır.

Muhammet Ali Terbiyet de Ahter hakkında “*O dönemde, Ahter gazetesi İran'da büyük bir önem kazandı. Çoğu toplantılarda günün olayları Ahter'e dayanarak konuşulurdu. Medeniyet ışıltısı Ahter sayfalarında parlıyor, topluma gazete okuma zevki veriyordu*” yazmıştır.

Melkom Han kendi yaydığı Kanun gazetesinde de Ahter hakkında “*Yeni bir Farsça gazete yayımlandığında İran milletini yani kendimizi tebrik ediyoruz ancak ilerlemeye doğru faydalanmalıyız. Bu devirde muteber gazetenin etkisi bir ordudan üstündür. Bu gazete İran devletine ve milletine 70 vezirden daha çok hizmet vermektedir*”⁵¹¹ yazmıştır.

Bu gazete, milletin milli duygularını uyandırmak için bazı yöntemler kullanırdı. Onlar aşağıda yer almaktadır.

4.2.2.1.1. Vatan ve Toprak Algısı

Ahter, vatan, millet, ümmet ve vatanseverliği anlatmak için epey yerde bu kavramları kullanmıştır. Toplumların ilerlenmesi, sanayi gelişmeler vb. nedenlerden dolayı geri kalmamak gerek. Sanayinin gelişimiyle ilgili nakliye araçlarının önemini

---

⁵¹⁰ Mohammad Sadr-i Haşimi, **Tarih-i Cerayet ve Mecellat-ı İran**, İsfahan, Kemal Yayınları, 1984, C: 1 ve 2, s. 63.

⁵¹¹ **Kanun gazetesi**, M. Mayıs 1890 (H. Ramazan 1307), S. 3, s. 3.

açıklıyor. Her malın bir değeri vardır. Bazı mallar durdukları yerde ve zamanda değersiz görünürler ama onları bir yerden bir yere naklettiğimizde değerlerinin arttığını görebiliriz. Örneğin Kuzey Kutup dairesindeki buzun bir değeri yoktur. Ama sıcak bölgeler için buz çok değerlidir. Ormandaki ağacın pek değerli olmadığı halde şehire naklettiğimizde çok değerli oluyor. Terakki isteyen her devlet ve millet nakliye araçlarını geliştirmelidirler. Ürettiği mallarını, bölge ya da ülkeden dışarıya ulaştırarak onları gerçek fiyatına satıp geliri yüksetmelidirler. Sanayi, ticaret ve ziraat çoğalacaktır. Diğer ülkelerle münasebetler kurulup, diğer ülkelerin durumundan bilgi alınacaktır. Medeniyet ve insanlık gelişir. Münasebetler, bilgiler ve sermayenin gelişimiyle artık halk ihtiyaçlarını kendisi gidermeye başlamıştır. Ama bunun için gelişmeler devam etmeli.⁵¹² Bu yüzden bu gazete vatanseverlik ve Milli düşünce kavramlarını ortaya koyarak onları açıklamak için birçok yazılar yazmıştır. Hıristiyanlık ve gelişmiş batıya karşı doğu İslam dünyasından bahsederken o bölgelerde yaşayan müslümanları, cehalet dolu dünyadan, İttihat ve İttifak sayesinde, vatanseverlik bayrağı altında kurtarmayı önermiştir.⁵¹³ Dindarlığın vatan sevgisinden doğduğuna inandığı için İslami Milliyetçilik çerçevesinde bir güvenlik oluşumu ve birleşmenin gerçekleşmesi için Hübb-ül Vatan'dan bahsetmiştir.”⁵¹⁴

Ahter'e göre aynı vatanda yaşayan çeşitli kavimler, vatanseverlik hissine sahip olmaları gerek ve herkes eşit haklara, sorumluluklara ve özgürlüklere sahip olmalıdır. Bu sorumlulukların yerine getirenler arasında bir birleşme sağlanmalı. En sağlam kavram da millet ortak vatan konularıdır. Ahter bu konuda M. 1877 (H. 1294)'nin 11.sayısının 49.sayfasında aşağıdaki başlıkla diyanet, hübb-ül vatan ve vatanın tanımının önemini anlatarak konuya değinmiştir:

Diyamet Ez Hübb'ül-vatan amed dorost

Pes vatan Beşnas Ey Hace Nohost*

⁵¹² **Ahter**, 1.yıl, S.1, M. 18.1.1876 (H. 22.12.1292), s. 3.

⁵¹³ **Ahter**, 1.yıl, S.8, M. 24.1.1876 (H. 28.12.1292), s. 1.

⁵¹⁴ **Ahter**, 2.yıl, S.22, M. 13.02.1876 (H. 18.01.1293), s. 1.

* Diyanet vatanseverlikten ortaya çıkmıştır, bu yüzden ey insan ilk önce vatanını tanı.

Bir vatanın vatandaşı olan kişi, bütün varlığı ile o vatanın parçası ve temsilcisidir. Ahter ayrıca vatan anlayışını şöyle açıklar: “Bizim iki vatanımız vardır: birinci zahiri vatan ve ikinci de daimi olan İslamiyet’tir.”⁵¹⁵ Ahter, milleti, bölgesel ortak topraklara dayalı vatan ile inançlara dayalı geniş İslam ümmeti içersinde anlatmak istemiştir. Ahter millet olmak için İslam dünyasına üye olmayı savunur. Ahter ümmet için Meşrutiyet sisteminin kurulmasını, eşit haklar vermesini, vatanseverlik duygusuyla ise bu insanların birbirine bağlanmasını gelişim yolunda daha sağlam ayak basmalarını istemiştir. Ahter, özgürlük, kanun, meşrutiyet ve vatanseverlik düşünceleriyle yayımlandığı bölgeler olarak Kafkasya, Hindistan, Irak ve İran halklarına çok etkiliydi.

4.2.2.1.2. Dış Güçler ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi

Ahter insanların vatana ait olduklarını söylediğinde, kişi ve onun vatani arasındaki haklardan bahsedip bu haklar istibdat gölgesinde yok sayılmamasını vurguluyordu. İlk yol olarak ise devlet yabancıların iç işlerde müdahale etmelerini engellemeliydi. Nakliye araçları konusunda İngilizler eğer ulaşım araçlarıyla diğer ülkelere ulaşmasaydı neticede bu kadar sermayeyi, sanayiye, ticaret alanını sahiplenemeseydi. Nasıl, Avrupa ülkelerine borç verebilirdi? Nasıl, tüm dünyada ürünleri satılacaktı?⁵¹⁶ Bu soruları sorarak, halkın kendi ayakları üzerinde durmasını anlatmaya çalışmıştır. Sadece vatana ait insanları ona sahip çıkabilirler. Bu gazetede devlet adamlarının İstibdatıyla yanlışları, eleştirici yazılarla kınamıştır.

Vatan ihyası, gelişmesi ve eski gücüne kavuşmanın yollarını *Neda-i Vatan* ve diğer gazeteler gibi milleti vatanın oğulları hitap edip görevlerini “*Vazayef-i Ferzandan-i Vatan*”⁵¹⁷ ve “*Nohostin Teklif-i Vatandari*”⁵¹⁸ başlıklı yazılarda açıklamıştır. Bir ay sonra “*Himmet Müşkil ha ra Asan Koned*”^{*} yazısında ülkenin gelişmesi için devlet ve milletin görevlerini ayırarak herkes kendi yerinde olmalı demiştir.⁵¹⁹ Ahter’e göre devlet (yöneten) ve millet (yönetilen) birleşirse kimse onları yenemez ve bu topraklara kimse

⁵¹⁵ Ahter, 3.yıl, S.53, M. 10.09.1877 (H. 03.09.1294), s. 385.

⁵¹⁶ Ahter, 1.yıl:1, S.1, M. 18.1.1876 (H. 22.12.1292), s. 3.

⁵¹⁷ Vatan oğullarının görevleri, Bkz: Ahter, 2.yıl, S.24, M. 16.02.1876 (H. 21.01.1293), s. 1.

⁵¹⁸ Vatandaşlığın ilk görevi, Bkz: Ahter, 3.yıl, S.25, M. 18.02.1876 (H. 23.01.1293), s. 1.

* Himmet ve azim sorunları kolaylaştırır.

⁵¹⁹ Ahter, 3.yıl, S.42, M. 14.03.1876 (H. 18.02.1293), s. 1.

zarar veremez. Bu yönelim ile hem yabancılara ve İstibdata karşı olabiliriz, hem de ilerlemeye doğru hızla gidebiliriz. Bu konuda başka bir yazıda devleti, vatanın ruhu, milleti ise, vatanın cismi olarak açıklayıp ikisinin bir bütünü parçasıdır ve bunlar ayrılınca bu vatan elden gider.⁵²⁰ Osmanlı-Rusya savaşına hazırlık yapan Osmanlı askerlerinin işini övüp vatanseverlik ismini vermiştir ve insanlar bu vatanseverlik hissi ile tüm güçle düşman ve İstibdatın karşısına çıkabilirler, yazmıştır.⁵²¹

Ahter'e Göre İslam ve Kanun

Ahter gazetesinde başka konulara özellikle kanun ve eğitime epey önem verilmiştir. Ahter'in yayına başladığı dönem kanun ve özgürlük çağıydı. Ahter İstanbul'da basıldığı için düşünce açısından, Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesinden özellikle hukuk ve kanuni meselelerinden çok etkilenirmiş. Ahter de Namık Kemal grubu gibi, Avrupa'daki özgürlük ve kanunu doğrudan almaya eğimli değildi. İran'da da İslami kanunların uygulanmasının taraftarıydı. Ahter'de "*Kanun-i Paki İslam*" başlıklı yazı, Usul-i Fıkhiye gibi eski yazılmış İslami kitaplarımızın mevcut olmasından dolayı Avrupa kanunlarının kullanılmasına mecbur kalmadığımızı söylüyor.⁵²² Ahter, Avrupa kanunlarını aynen almasını savunan aydınlara, İslam'ın gerçeklerini görmelerini de tavsiye ederek Avrupa kanunlarının da eksik ve hatalı olmasını söylemiyordu. Gelişme çağı olduğunu vurgulayarak ilim öğrenerek, kanunları inceleyip kıyaslamalıyız. Ahter, *İlmi Siyaset-i Mudun* adlı yazısında İslam dinine dayalı kanunların zor olduğunu söylemiştir.⁵²³ Ayrıca o gaflet uykusundan uyanmak için İslamın eski kanunlarını kendinden başka medeni insan bilmeyen dünyanın fazla gelişmiş olan dış ülkeleri ile bu kadar ilişkinin kurulmadığı, dünyamızı aydınlatan yasalar olarak tanımlayıp gelişme ve değişme sürecinde ki çağdaş ilim ve bilim yardımı ile incelikli yasaların yazılmasını gerekli olduğunu söylüyordu. Yani Ahter, dini kanunların daha zor ve üstün olduğunu söyleyerek zaman zaman Müslüman toplumları eleştirmekten kaçınmamakla birlikte gelişim çağında daha aydın bir yolda adım atmanın yöntemlerine değinmiştir. Ahter, Hukuk ve Şeriat

⁵²⁰ Ahter, 1.yıl, S.7, M. 21.01.1876 (H. 25.12.1292), s. 1.

⁵²¹ Ahter, 3.yıl, S.53, M. 12.08.1877 (H. 03.08.1294), s. 385.

⁵²² Ahter, 2.yıl, S.34, M. 02.03.1876 (H. 06.02.1293), s. 1.

⁵²³ Ahter, 2.yıl, S.58, M. 11.04.1876 (H. 17.03.1293), s. 1.

başlıklı yazıda, toplumun kolay yaşamasının sağlanması, sorunların çözülmesi ve hududun belirlenmesi için kanun ve hukuk konusunda Hukuk-i Düvel ve Milel'e değinmiştir.⁵²⁴ Milletlerin mutlu yaşamını adaletli kanunun oluşuna ve uygulanmasına bağlı olduğuna inanmıştır.

Ahter, kanun ve Meşrutiyet düşüncelerini sağlayan en önemli aydın etkenlerdendi. Ahter üçüncü yayın yılında kanun ve anayasa konusuna değinmiştir. Meşrutiyete dayalı olmayan hükümetlerde meclislerin ve kanunların var olmasına rağmen padişahlar altında sonsuz güce sahipler devletin maslahatı bayrağı altında istediği emirleri verirler ama Meşrutiyet'e dayalı hükümetlerde kararları meclis ve kanuni nizamlarla verirler.

Cumhuriyet sistemini açıklarken ise bu sistemde kanun ve yasaların hâkim olduğunu ve herkesin eşit haklara sahip olmasını vurguluyordu. Ahter, Meşrutiyet hükümetinde şahın şahsi görüşleri kanunda ve işlerde etkili olamaz, cumhurbaşkanı görevini yerine getirirdi.

Ahter'e Göre Eğitim, Yazı, Dil

Daha önce söylediğimiz gibi, eğitime çok değer veren Ahter, çeşitli sayılarda İran'da ilk eğitimcileri, yeni okullar, kütüphaneler, alfabe islahıyla dilin kolaylaştırılması konularına ve anadili gibi sorunlara değinmiştir. Hatta Türkiye ve dünya eğitimi konularından da bahsetmiştir.

Sanayileşen, hızla gelişmekte olan batıda, çağdaş eğitim merkezlerinin açılışı sayesinde, düşüncenin hızla gelişimi belirgindi. İran'da sadece özel tabakaya ait olan okulların varlığı dünyayla temasa geçen o dönemki İran düşünürlerinin asıl hedef aldıkları noktalardandır. Bunun için çeşitli çözümler arıyorlar. Bazı aydın yöneticiler, Emir Kebir, Abbas Mirza vb. gibileri eski medrese ve mekteplerin yerine Dar-ül Fünun okulları kurularak, yurtdışından çeşitli hocalar gelerek ilk bilimsel temaslara yol açılmıştır. Yabancı bilimleri ve dilleri öğrenmek amacıyla yurtdışına öğrenciler gönderilir, kitaplar tercüme ediliyordu. Bu dönemdeki sorun bu eğitimin ve bilgi

---

⁵²⁴ Ahter, 2.yıl, S.33, M. 01.03.1876 (H. 05.02.1293), s. 1.

yayımını toplum arasına yayılmasıdır. İlk genel ve modern okul olarak Azerbaycan Türkü, Mirza Hasan Ruşdiye tarafından Tebriz’de Rüşdiye adlı okullar açılmıştır.

Eğitimin temel konusu olan alfabe, o dönemde çok tartışılmıştır. Tiflis’ten Ruşdi adlı bir okuyucu alfabenin düzenlenmesi konulu Ahter’e gönderdiği *İslah-ı Hatt-ı İslam* adlı makalesinde, doğu toplumlarının kullandıkları Arapça, Türkçe, Farsça dilleriyle yetinerek, dünya gelişiminden habersiz bir şekilde yaşıyorlar. Hem Arap alfabesinin zor olduğunu anlatıp herkesin Latin alfabesi ile daha kolay öğrenilebilmelerini iddia etmiştir. Bu makale M. 1877 (H. 1294)⁵²⁵ yılında Ahter’de yayımlandı.

Ahter, İran’ın eğitim meselesinden bahsederek Avrupa gibi devlet okullarının açılmasını istemiştir. Son yıllarda bir kaç okulun açılmasını isteyerek, okullarda ilim ve maarifin yaygınlaşmasını desteklemiştir. Doğu devletleri eğitilmiş insanları kendi saltanatlarına bir tehlike olarak görmekteydiler. Bu yüzden doğunun asıl sorunu hat ve alfabesi değil, belki devlet adamlarının eğitim konusuna değer vermemelerini sorun görmüştür. Arap alfabesi İslam alfabesi olduğu için bizler için daha önemlidir, ayrıca Latince’ye çevirerek taklit yapmışız demiştir. Ahter, alfabe devriminin daha zamanı gelmediği ve ondan önce yapılacak önemli devrimler olduğunu belirtmişti.⁵²⁶

Alfabenin zorluğunu açıklayan ve alfabe devrimini ileri süren asıl kişi, Mirza Feth Ali Ahundzade’dir. Daha önceki bölümde Mirza Feth Ali Ahundzade’den bahs edildiği için bu konuyu kısa keserek, alfabe devrimi konusunda Ahter gazetesini şöyle anlatabiliriz: Ahter, o dönemde çoğu konularda İran’ı ve hatta diğer komşu ülkeleri etkilemesine rağmen alfabe devriminde tutucudur.

Daha önce anlattığımız gibi, Ahter, ülke ve halkın ilerlemesinin nedenlerini düzgün eğitimde görmektedir ama buna engel olan birçok nedenlerinin arasında dil konusunu da açıklamıştır. Ahter, İran’da değişik soy ve kültürlerin yaşadığını örnek vererek, bu farklı soyların eğitim almaları ne kadar zor bir sorun olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ahter, bu soruna *Meşk ve Sermeşk* başlıklı yazısında; “*Farsça yazıp, okumak Farsça bilmeyenler*

---

⁵²⁵ Ahter, 3.yıl, S.17, M. 31.03.1877 (H. 17.03.1294), s. 100-103.

⁵²⁶ Ahter, 4.yıl, S.15, M. 17.03.1878 (H. 14.03.1295), s. 118-120.

için zordur” demiş ve şöyle açıklamıştır: “İran’da büyük bir nüfusa sahip olan, Azerbaycan Türk çocukları tek kelime Farsça bilmedikleri halde, nasıl Farsça yazıları okuyup anlasın? Bu çocuk bu derslerin, ne söyleyişini ne de anlamını anlar. En son aşamada dersleri ezberleyerek geçip, daha sonra yeteneği ve isteği yok olup ders okumaktan nefret edecek haline bile gelebilir. Böylece bir sonraki aşamalara ulaşamazlar. Arapça Kuran’ı hatm ettikten sonra Gülisten-i Sadi’nin Farsça kitabını nasıl okuyup anlayabilir? Hakikaten kendimize ve bizlere benzeyen halklara teessüf etmeliyiz”⁵²⁷ Bu konunun daha beter bir durumu olan aynı şehir için yarısı Fars diğer yarısı Azerbaycan Türk’ü olan Kazvin şehrinden bahsetmiştir. Bir Kazvin’li evine hizmetçi alırsa, onunla beraber bir tercüman da alması gerektiğini örnek vermiştir. Ahter bu konulara işaret ederek İran’ın eğitim sisteminin yanlış olduğunu söyleyip onu düzeltmesini devlet adamlarından istemiştir.

4.2.2.2. Sur-i İsrail Gazetesi

Bu haftalık gazete Mirza Cihangir Han-i Şirazi ve Mirza Kasım Han-ı Tebrizi’nin müdürlüğü ile birinci sayısından, dokuz ay Meşrutiyet fermanından sonra M. 29.05.1907 (H. 17.04.1325)’de son sayısı ise M. 19.06.1908 (H. 20.05.1326)’a kadar yani meclis topa tutulmasından üç gün önce bu gazetenin basılmıştır. Sur-i İsrail’in ilk sayısında bu gazetenin sloganı olan hürriyet, müsavat, kardeşlik, gazetenin düsturu olan Meşrutiyet anlamının bütünleştirici anlayışı ile yoksullar, köylüler, mazlumları himaye etmektir. Bu gazetenin önemi pratiğe dökülmüş siyasi durumu eleştirileriyle mizahi yazılarla belirginleşmektedir. Örneğin; Ali Akber Dehkhuda’nın *Çerend-u Perend*’i gibi yazılarıyla milleti uyandırma çabasındadır. Sur-i İsrail o dönemde radikal gazetelerden sayılırdı⁵²⁸.

Meclis topa tutulduktan sonra Mirza Cehangir Han öldürüldü ama Mirza Kasım Han-ı Tebrizi ve Dehkhuda ölüm tehlikesi yaşadktan sonra Avrupa’ya kaçarak, Arupa’dan yayıma devam etmiştir. Sur-i İsrail milletin milli duygularını uyandırmak için bazı yöntemler kullanırdı. Bunlardan bazıları Aşağıda sıralanmıştır:

⁵²⁷ Ahter, 2.yıl, S.35, M. 04.03.1876 (H. 08.02.1293), s. 1-2.

⁵²⁸ Mansure İttihadiye, **Sur-i İsrail**, Tahran, Neşr-ı Tarihe İran, 1982, s. 6.

4.2.2.2.1. Vatan ve Toprak Algısı

Sur-i İsrâfil birinci sayısında altı bin yıl önce atalarımızdan kalan İran topraklarını miras olarak tanıtır⁵²⁹ bu toprak ve vatani korumayı herkese bir görev olarak biçmiştir. Vatansızlık hissini daha aydın şekilde açıklamak için Fransa Elçiliği'nin eski sekreteri olan Mirza İbrahim Han'ın vatan övgüsünden söz ederek bir beyit şiirde ilk gün Cennet olan vatani ve onun sefasını, nifak yüzünden solgun hale geldiğine yer vermiştir⁵³⁰. İran toprakları aslanlar ve yılmazların yaşadığı yerlerdir. Bu topraklardan Kave gibi adamlar çıkmış, bu topraklarda yaşayan insanlar şerefle Yunan'luların, Rus'ların ve Moğol'ların önünde gururla direnmiş ve her zaman “*Bizim din, vatan ve bizim millet*”⁵³¹ sloganını seslendirmişlerdir. Biz, hepimiz kardeşiz ve eşit haklarla görevlerimiz var. İlk görevimiz aslanlar yurdunu korumak ve yabancıların elinden kurtarmaktır. Böylece bu gibi söylemler ile Sur-i İsrâfil gazetesi halkın milliyetçilik duygusunu uyandırmaya çalışmıştır. Sur-i İsrâfil 18.sayısında İran'ın hastalığından bahsederek onun hastalığının Şura-i Milli'nin kurulması ile iyileştiğini de söylemiştir.

4.2.2.2.2. Tarihi Geçmiş Algısı

Sur-i İsrâfil, 20.sayısında, İran'ın eski tarihinden Demirci Kave'ni örnek vererek Zakkak'ın⁵³² bin yıllık padişahlığının yenmesini anlatmıştır.⁵³³ İran'ın milleti hiç bir zaman zor altında sessizce oturmamış ve haklarını zalimden almayı başarmıştır. Sur-i İsrâfil gazetesinde böyle Tarihi kahramanların hikâyelerini anlatmakla millette vatansızlık hissini uyandırmaya çalışmıştır.

4.2.2.2.3. İstibdata Yönelik Algı

Sur-i İsrâfil hem Meşrutiyet'i hem de zayıflarla, yoksulların haklarını savunurdu. Sur-i İsrâfil bu konuda şöyle bir yazıya yer vermiştir: “*Meşrutiyet, meclis ve yoksullar için son nefese kadar dayanacağız*”. Ona göre eşitsiz, özgürlüksüz, onursuzlukla hayat yaşamaya değmez. Bu amaçlara varmak için ölümden bile korkmamak gerekir.

⁵²⁹ Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.1, M. 29.05.1907 (H. 17.04.1325), s. 1.

⁵³⁰ Sur-i İsrâfil(Çekame-i Vataniye), 1.yıl, S.4, M. 13.11.1907 (H. 08.10.1325), s. 3.

⁵³¹ Sur-i İsrâfil(Ya marg-ı ba Şeref ya Zendeği-ı ba İftihar), 1.yıl, S.18, M. 26.11.1907 (H. 21.10.1325), s. 3.

⁵³² Zakkak, Dahhak, Azdahak gibi şekillerinde efsanevi bir isim olarak geçmiştir. Bkz: Herodot, **Herodot Tarihi**, Çev: Müntekim Ökmen, İstanbul, İş bankası Yayınları, 2002.

⁵³³ Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.20, M. 14.01.1908 (H. 11.12.1325), s. 1.

Bu gazete İstibdata karşıydı ve Muhammet Ali Şah-ı Kacar'a hitaben şöyle bir yazıya yer vermiştir: “*Ala Hazret, ey Taclı baba, acaba Rum Sezarı Jul’un tarihini hiç okuyor musunuz? İngiltere’nin şahının hikâyesini hatırlıyor musunuz? 16.Loıs’nin hikâyesini duydunuz mu? Dedenizin öldürülmesini kenidimize tenbih ediyor musunuz?*”⁵³⁴. Tarihi tecrübelerden yola çıkarak dünya bir bebek gibi büyüyor ve olgunlaşınca kendisi haklarını alabilir ama siz bu milletin olgun olup olmadığına bakmadan bu izini vermiyorsunuz. Sur-i İsrâfil’e göre bu sorun hain vezirlerden kaynaklanmıştır ve onların hala İran halkı bunu haketmiyor cevabına karşı “*İran, 20.Yüzyılın başında, 509 M.Ö Rum gibi, M. 1629’lardaki İngiltere gibi ve M. 1793’lardaki Fransa gibidir*” cevabını vermişti. Vezirler “*Bu millet hala müzakire etmeğe layık değiller*” manasına gelecek bu sözleri söylemiştir.

Sur-i İsrâfil milletin aydınlatılması için herkesi ele ele verip haklarını almaya teşvik ediyordu. İstibdatın yoğun zincirini milletin birliği ile kırılması ana düşüncesiydi.⁵³⁵ Sur-i İsrâfil’in siyasi anlayışında kimse istediği gibi millete hüküm veremez. Devlette kurallar uygulanırsa herkesin hakkı ve yetkisi belli olur, kimse de diğerinin özgürlüğünü elinden alamaz çünkü bu özgürlüğü sadece yasama organı belirlemekle yetkilidir.

İstibdat yüzünden vatanlarından göçen diğer yabancı ülkelerde -örneğin Kafkasya- kölelik gibi alt seviyedeki işlere girişen vatandaşların haline değinmiştir. Rusya politikacıların da Kafkasya’da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yarattıkları düşmanlık bizim halkın yok olmasına yol açan eylemler olarak tanımlanmıştır. Bu istibdatla savaşmak için kanunun olmasının ve uygulanmasının gerekli olduğuna yoksa devlet ve milletin bozulmasına neden olacağını ifade etmişti.⁵³⁶

Sur-i İsrâfil milletin geri kalma nedenini cehalet ve batıl inançlar olarak tanımlamıştır. Bu güne kadarki yönetimlerin ve sistemlerin halkı bu ikisine alıştırmak

⁵³⁴ **Sur-i İsrâfil**, 1.yıl, S.1, M. 29.05.1907 (H. 17.04.1325), s. 2.

⁵³⁵ **Sur-i İsrâfil**, 1.yıl, S.20, M. 14.01.1908 (H. 11.12.1325), s. 3.

⁵³⁶ **Sur-i İsrâfil**, 1.yıl, S.23, M. 19.02.1908(H. 17.01.1326), s. 3.

düşünme ve fikri ilerletme yolunu tıkamak suretiyle onları sorgusuz sualsiz itaata mecbur bıraktığını öne sürmüştür.

Meşrutiyet'e yönelik şöyle bir düşünceye yer vermiştir: “*Herkes Fransa tarihi okursa ne kadar İran'ın şimdiki haline benzediğini anlayacaktır. Rusya'nın daha iki sene önceki hali şimdiki İran'a çok benziyor, ama aradaki fark o milletin gücü ve yeteneği bizden daha yüksekti! Rusya Duma*'sıyla Şura-i Milli-i İran'ı, Adalet ve Meşrutiyet topraklarından baş kaldıran bir ağacın iki yeni yeşeren dalı olarak tanımlıyor. İran'ın gelişmesi için okullar ve eğitim şarttır. Cehaletten kurtulmanın yolu bilgidir. Herkes bilgilenirse o zaman saadet kapıları bu topluma açılacaktır*”⁵³⁷.

4.2.2.2.4. Millet Algısı

Bu gazete çiftçiler ve onların arazi sorunlarından bahis ederek Raiyyet-Malik ilişkilerinde raiyyetler maliklerin mal ve mülkü gibi sayıldığını anlatıyor. Malik Raiyyet'in yaşamı üzerine tam yetkiye sahip olarak onu işkence, hapis ve sürgün etme hakkına sahiptir⁵³⁸. Modern ülkelerde işin ve işçinin hızını çoğaltmak için araziler bedava olarak Raiyyet'e veriliyordu. Örneğin; İngiltere iş kültürünü çoğaltmak için, vatandaşlık koşullarını kolaylaştırmıştı. Rusya tutukluları Sibiry'a işçi olarak göndermiştir, Duma ise kilisenin halis-i topraklarını Raiyyet arasında bölüyordu. İş ve işçiye saygı duymalıyız zahmetli işleri ayıp görmemek lazım düşüncesi hâkimdi. Rahatlığa alışan şehzadeler kendi kıyafetlerini düğmelemek için bile başkalarına muhtaç olduklarını eleştirerek onların bu tarz davranışlarının, halkın rahatlıkla çalışamadığı, aşağılık bir durum haline getirmiştir. İşçilerin, çektiği zahmetlerinin sonuca ulaşmasılmasından emin olunması gerekiyor, yani maliklerin haklarından, verginin düzensizliğinden ve sermaye sahiplerinin menfaatlarından kesmek lazım. Böylece hem halk, hem malikler, hem de devlet

---

* Duma, Rusya Federasyonu federal meclisinin aşağı kanadına verilen ad. Çarlık Rusya'sında 1905-1917 yılları arasında etkin olan yasama meclisine de Duma adı verilir. Tam ismi Devlet Duma olan meclis 1993 Anayasasıyla kurulmuştur. Aynı anayasaya göre Parlamentonun diğer kanadı Federasyon Konseyi adını alır. Meclisin 450 üyesi dört yıl süreyle seçilir. 1993, 1995, 1999 ve 2004 seçimlerinde meclis üyelerinin yarısı nisbi temsil yöntemiyle, diğer yarısı ise tek kişilik dar bölge yöntemiyle seçilmiştir. 2007 seçimlerinde ise tüm Duma üyeleri nisbi temsil yöntemiyle seçilecektir. Milletvekili seçilme yaşı 21'dir.

⁵³⁷ **Sur-i İsrafil**, 1.yıl, S.1, M. 29.05.1907 (H. 17.04.1325), s. 5.

⁵³⁸ **Sur-i İsrafil**, 1.yıl, S.18, M. 26.11.1907 (H. 21.10.1325), s. 1.

görevlileri belli bir oranda çalışmaya mecbur kalırlar. İşsiz olan çoğu kısımlar da çiftçilik ve sanayiye doğru yönelirler. İşçinin menfaati işe saygıyı, işe saygı işçinin çoğalmasını ve işçinin çoğalması gereksiz tantana ve harçların azalmasını, iç piyasanın akımına ve ülkenin yoksulluktan ve çöküşten kurtuluşunu sağlar.⁵³⁹

Sur-i İsrail'e göre; Nasıl, ikinci merdivenin yüksekliği, birinci merdiven kadardır ve ondan daha yükseğe çıkamazsın. Halkta siyasi ve ruhani sorunlarından kurtulamadan sosyal konulardan bahs edemez. Asırlarca özgür yaşamdan sonra, Avrupa'lılar bile hala tüm amaçlarına ulaşamadıklarını söylüyorlar. Ne Fransızlar, ne Almanlar ve ne Amerikanlar, hiçbiri sosyal sorunların siyasi ve ruhani konulara önceliğini tanımamışlar.⁵⁴⁰

Sur-i İsrail ülkenin yarı nüfusu olan kadınların uğradıkları haksızlıklardan bahsetmiştir. Kadınlar, baba veya eşlerinin sömürgesi olarak hiç bir konuda karar vermek hakkına sahip değildir. Batıl inançlarda; “*Amcakızı ile amcaoğlunun nikâhı göklerde yazılmış*” gibi deyimler bile vardı⁵⁴¹. Erkek, eşine ismi ile seslenmezdi, daha sonra ilk çocukları doğduğunda da onun adıyla kadına seslenirdi. Sur-i İsrail kadınların eğitim almak, kadınlarda okul açılması gereği hakkında yazılar yazmıştır. Bu gazetede “*Neden kadınlar, bu haklarını kazanmak için meclise mektuplar yazarlar ama meclis ve vezirler onların isteklerini kabul etmeyip hatta ters tepki bile gösterirler?*” diyerek, sormuştur. Kendisi, cevap olarak şöyle yazmıştır: “*Milletvekilleri ve vezirler iyice biliyorlar ki kadınlara okul açılırsa eğitilmiş olup çocuklarını da daha bilgili büyütecekler. İşte o zaman, sistemin kontrolü daha da zorlaşacaktır.*”⁵⁴²

4.2.2.3. Ruh-ül Kudüs Gazetesi

Meşrutiyet'in ilk senelerinin en önemli gazetelerinden biri olarak açık görüşlü, siyasi ve ilmi bir gazeteydi. Onun müdürü Sultan-ül Ulema-ı Horasani, cesur ve azimli birisi

⁵³⁹ Ali Ekber Dehkhuda, **Sur-i İsrail**, 1.yıl, S.23, M. 28.02.1908 (H. 17.01.1326), s. 2.

⁵⁴⁰ **Sur-i İsrail**, 1.yıl, S.29, M. 13.05.1908 (H. 12.04.1326), s. 1.

⁵⁴¹ **Sur-i İsrail**, 1.yıl, S.27, M. 28.04.1908 (H: 27.03.1326), s. 7.

⁵⁴² **Sur-i İsrail**, 1.yıl, S.31, M. 10.06.1908 (H. 11.05.1326), s. 7- 8.

idi. Horasani bu gazetenin 6.sayısında Muhammet Ali Şah-ı Kacar hakkında keskin bir makale yazmış, gazete iki ay kapatılmıştır. Tekrar açılışından sonra, yine aynı tarz makaleleri meclisin topa tutulmasına kadar yazılmıştır. Meclis olayında tutuklanıp şahın bağında işkence gördükten sonra aynı bağda boğulup cesedi kuyuya atılmıştır.⁵⁴³ Gazetenin ilk sayısı 25.06.1325’de basılmıştır. Bu gazetede yazılar Hafız’dan bir şiirle başlamış;

Feyzi Ruh-ül Kuds er baz meded fermayed

Digeran hem bekonand ançe mesiha mikard*

Bu gazete, Meşrutiyet’in ilk yıllarında özgürlük ve halkın eşit haklarına yönelik özel bir ilgi göstererek İran’lı olan her bilim adamına, bu konuda dilini ve yazısını korumayı gerekli bir görev saymıştır.⁵⁴⁴ Ruh-ül Kudüs Nasyonalizm’i oluşturan vatan ve millet unsurlarına önem verip çoğu vatanın gerilemesi ve çöküşünü, yönetimlerin ve halkların milletinin haklarıyla ilgili habersizliklerine bağlamıştır.

4.2.2.3.1. Vatan ve Toprak Algısı

Ruh-ül Kudüs’e göre millet kendisinin bu topraklara ait olduğunu hissetesi gereklidir ve ona karşı kendilerini sorumlu görmelidirler.⁵⁴⁵ İran’ın her zaman güzel bir yer olduğunu anlatarak, hep diğer milletler için bile güvenilir bir yer olarak görüldüğünü de söylemektedir. Vatanı hep birlikte, eski izzetli günlerimize geri döndürmeliyiz sloganını benimseyen bir anlayış hâkimdir.⁵⁴⁶ Ruh-ül Kudüs, vatanı iyi bir anne olarak adlandırmış ve şimdi biz çocuklar bu yaralı anneyi tedavi etmeliyiz demiştir. Herkes onun ağrısını biliyor ama tedavi yolunu bilmiyor, sanki herkes bu hastadan bir şey kopartmak için onun ölümünü bekliyor demiştir. Bu konuda Azerbaycan’ı İran’ın kolu olarak tanımlayıp, onun yemeye çabaladıklarını örnek vermiştir.⁵⁴⁷ Ruh-ül Kudüs

⁵⁴³ Mehdi Bamdad, **Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran**, Tahran, Zavar Yayınları, 5.bs., S.2, 1999, s. 22.

* Ruh-ül Kudüs’un desteği devam ederse diğerleri de Mesih’in yaptığını yapma yeteneği bulurdu. Nasıl Hz.Mesih nefesi ölüleri canlandırıyordu Ruh-ğ,ül Kudüs gazetesi de uyuşmuş olan İran halkına yeni bir canlılık kazandırırdu.

⁵⁴⁴ Sultan-ül Ulema-ı Horasani, **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.1, M. 04.08.1907 (H: 25.06.1325), s. 1.

⁵⁴⁵ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.1, M. 04.08.1907 (H: 25.06.1325), s. 1.

⁵⁴⁶ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.2, M. 12.08.1907 (H: 04.07.1325), s. 1.

⁵⁴⁷ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.1, M. 04.08.1907 (H: 25.06.1325), s. 3.

10.sayısında meclis vekilleri ve vezirlere hitaben şöyle yazmıştır: “Eski yanlış işlerinizi bırakın, milleti düşünün, vatan Yusuf’unu yabancıları satmayın, halkınızı kimseye yem etmeyin.”⁵⁴⁸

4.2.2.3.2. Millet Algısı

Ruh-ül Kudüs, birçok diğer gazete gibi milleti “Eski millet”, “altı bin yıllık tarihe sahip olan, cesur millet” terimleri ile ifade etmiştir. Milletini, geri kalma nedenini de kendi hukuklarını tanınamalarına bağlamıştır. Gazete bu uğurda halkı uyandırmak için tüm aydınları görevlendirmişti.

Halkın yaşamasının kolaylığı için iki şey gerekmektedir, can ve mal güvenliği. Bu konuda da İran’ın eski şahlarını örnek verip onların halk için çabalarını anlatarak onlara *Zill-ul Lah-ı Fi Arz** lakabını vermiştir.⁵⁴⁹ Ruh-ül Kudüs, İran’ın yaşamını halkın birleşmesinde görerek halka hep birlikte hareket ederek, özgürlüğe kavuşacaklarını müjdelemiştir.⁵⁵⁰ Ruh-ül Kudüs, gelişmiş ülkelerden örnek verip, halkın birleşmesiyle baskıcı hükümetlerin Cumhuriyet’e dönüşmesi, milli firmalar ve iş yerlerinin kurulması, sanayi ve keşifler yapılması vb. konuların dünyayı hayran bıraktığını vurguluyor. İran’da okulların, gazetelerin çoğalmasını, hastanelerin açılmasını, ziraatte ve sanayide ilerlemeyi ilk adımlardan saydığını belirtmiştir⁵⁵¹. Bu ilerleme yolundan geri kalmamak için İran milletini birliğe, eşitliğe ve ittifaka davet etmiştir.

4.2.2.3.3. Sömürgeye ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi

Bu gazete ayrıca yabancıların bölgesel güçlenmesine karşı halkı uyarmıştır. Ağlama ve sızlamanın durumu düzeltmeye faydası dokunmadığını, gelecek günlerde İslam sultanı yerine, Nikolalar ve Edward’ların minberleri almalarından korkmaları gerektiğini söylemiştir. Eğer bu ağlamalar işe yarasaydı İran’ın kaç katı nüfusa sahip olan Mısır, Sudan, Kanada, Avustralya ve Hindistan gibi ülkeler İngiltere sömürgesinden kurtulurlardı.⁵⁵²

⁵⁴⁸ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.10, M. 12.10.1907 (H. 06.09.1325), s. 3.

* Farsçası: ظل الله في الارض

⁵⁴⁹ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.17, M. 23.02.1908 (H. 21.01.1326), s. 1.

⁵⁵⁰ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.17, M. 23.02.1908 (H. 21.01.1326), s. 1.

⁵⁵¹ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.16, M. 28.01.1908 (H. 25.12.1325), s. 2.

⁵⁵² **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.17, M. 23.02.1908 (H.21.01.1326), s. 1 ve 2.

Ruh-ül Kudüs, ülkenin bağımsız kalması ve yabancı güçlere karşı kendini savunabileceği için Fransa'nın milletinden örnek veriyor. Urumiye sınır olayından* bahsetmesiyle millette çok erken bir çözüm bulmamız lazım mesajını vermiştir. Bu konuda, Ruh-ül Kudüs, milli ordunun kurulmasını önermiştir⁵⁵³.

Ruh-ül Kudüs, İstibdatı sistemi genel Menfaatların planmasında öncelikle kendi menfaatlarını düşünerek bir sistem uygulamaktır. Böyle bir sistemde yönetimi elinde bulunduran kişi milletin canına, malına ve namusuna sahip olduğunu düşünmektedir.⁵⁵⁴

Avrupa'nın özgürlüğün hakkında: “Çoğu insanlar Meşrutiyet yolunda can verdiler, özgürlük yolunda yazarlar sürgün oldular ama sonunda istediklerine vardılar. Herkesin elinden geldiği kadar buluşlar bulmalarının açık düşünceleri teşvik etmelerinin sayesinde, sanayi sahibi oldular, geliştiler. İran'da halkının kendisi bir yana düşünceleri bile özgür değildir.”⁵⁵⁵

Ruh-ül Kudüs, İran'da saltanat ve Raiyyet'in** arasındaki ilişkisini ruhla bedenin ilişkisine benzetip devlet ve milletin arasındaki mesafeyi azaltmayı başararsak, bu toprakları iyi günler bekleyecektir görüşünü ileri sürmüştür.

Bu gazete istibdatla ve cahilliğe karşıydı. Halkın cahilliğine yol açan iki faktör ise baskıcı sultanlar ve istibdatla işbirliği yapan ulema'dır. Halk, ne kadar bilinçsiz bırakılırsa idaresi de o kadar kolay olur.

4.2.3. Liberal Milliyetçilik

19.Yüzyılın Milliyetçiliği olarak tanınan bu sistemde, insanlar ülkelerine bağlılıkları ile tanımlanmaktaydılar.⁵⁵⁶ İstibdata, ruhanilerin etkisi ve kontrolüne, bürokratlar ve

---

* İran'ın en büyük sınırlarından olan Azerbaycan bölgesinde yer alan Savuc Bulak'ı kast etmiştir. O dönemki Vali, bu bölgeyi Osmanlı'ya teslim etmiştir. Sınırın emniyeti için verilen parayı da Azerbaycan Meşrutiyetçileri' in arasında ayırım yaratmaya harcamıştır.

⁵⁵³ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.16, M. 28.01.1908 (H. 25.12.1325), s. 2.

⁵⁵⁴ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.20, M. 16.01.1908 (H. 13.12.1325), s. 1.

⁵⁵⁵ **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.15, M. 21.01.1908 (H. 18.12.1325), s. 2.

** Tabi olan halk.

⁵⁵⁶ Giberna, **Mekatip-ı Nasyonalizm**, Çev: Emir mesut Ectehadi, Tahran, Dışbakanlığı Yayınları, 1999, s. 82.

Eşraf'a karşı olan bu tür milliyetçilik toplumun orta sınıfından oluşan bir sistemdir. Bu tür milliyetçiliğe inananlar onun sert* olmadığını, özelliklerinin pek çoğunun insancıl olduğunu söylerler. Eşitlik, kardeşlik ve özgürlüğün temellerini toplumda yaymayı büyük amaçlarından saymaktadırlar. Hükümet halka aittir, yasalar millet tarafından seçilenlerin özgürce danışmanlığından ortaya çıkar. Halkın ılımlı ve hassas milli duyguları ile liberal düşüncesini birleşimi olarak sert kültürel milliyetçiliğin karşı noktasıdır. Bu tarz milliyetçilik düşüncesinde yayılan örnek gazetelerden *Temeddün* ve *Neda-i Vatan*'a bakışımız aşağıda detaylandırılmıştır.

4.2.3.1. Temeddün Gazetesi

Bu gazete kendisini halkın milli ayıplarını yansıtan aynası olarak tanıtır. İnsanların eşitlik ve özgürlük temellerinin güçlenmesi ve ülkenin ilerlemesi yolunda değerli makaleler yayınlanmıştır. Bu gazetenin ilk sayısı M. 31.01.1907 (H. 17.12.1324)'de Tahran'da basılmıştır. İmtiyaz sahibi Müdebber-ül Memalik Hervendi idi.

Müdebber-ül Memalik, bu lakabı almadan Müdebber-ül Şeriat adıyla ünlü olup kendi çalışmaları ve yeteneği sayesinde ilerleyip Temeddün gazetesinin müdürü olmuştur.⁵⁵⁷

Temeddün halkın ve ülkenin gelişiminin bilimle yakın ilişkişde olduğunu bunu gerçekleştirmek için gazetelerin çok etkisi olduğunu belirtmiştir. Örneğin; Gelişmiş ülkelerin, basın özgürlüğünden dolayı milletin iç ve dış konulardan haberleri olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁸

---

* Farsçası: Setize-cu ستیزه جو

⁵⁵⁷ O bir Molla olarak eğitimine devam etmek için Ayn-üd Devle'nin Sadrazamlığı döneminde, Tahran'ın Valisi Ala-üd Devle'yken İsfahan'dan Tahran'a gitmiştir. Bir gece Nasiriye Caddesinde Ayn-üd Devle'nin faytonu taşlanmış. Bu olay Ulema ve Mollaların Abdül Azim Camisi'nde sığınak etmelerinden vuku bulmuştur. Müdebber-üş Şeriat'ın evi Nasiriye'de olduğundan hem de Molla olduğundan polis memurları onun evini basmışlardır. Müdebber-üş Şeriat'ın, sert tepkisinden dolayı memurlar Müdebber'i Ala-üd Devle'ye götürdüler. Ala-üd Devle, Müdebber'i Molla türbanı ve taşlanmış yüzünü görünce ona 500 kamçı ceza vermiştir. Müdebber-üş Şeriat böyle cezalandıktan sonra diğer Molla ve Ulemalardan kendisini desteklediklerini gösteren her hangi bir itiraz ve tepki görmeyince Mollalık türbanını çıkartıp bu mesleği bırakmıştır. Bkz: Nazim-ül İslam Kirmani, **Tarih-i Bidari-ı İrānian**, Ali Ekber Saidi Sircani, Tahran, Bonyad ve Ferheng-i İran Yayınları, 1970, s. 70.

⁵⁵⁸ Müdebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.1, M. 31.01.1907 (H. 17.12.1324), s. 1.

4.2.3.1.1. Vatan Algısı

Temeddün, “İran İran’lıdır ve bu topraklardaki herkes eşit haklarına sahip olmalıdır” demiştir⁵⁵⁹. Vatan toprağını kutsal bilip⁵⁶⁰ bu güne kadar, bu toprakların şerefli milletin kanı ile korunmuş olduğunu ve şimdi de bizler onu yabancı ve baskıcılardan korumalıyız demiştir.⁵⁶¹

Temeddün, vatanseverliği sadece dilde korkmadan konuşmak ve meydana girince kaçmakta bilmeyip, belki vatan yolunda her şeyini feda edenlere vatansever adını vermişti. Örnek olarak; Japonya topraklarının kurtuluşu, millet-devlet arasındaki ittifak ve birleşme sonucudur. Bu yeni oluşan ittifak ve Meşrutiyet’in kökünü birlikte su vererek güçlendirmek için de, şöyle bir şiir yayımlanmıştır.⁵⁶²

Millet ve devlet çe hoş danend pošt-ı hem be pošt

Avarend asan zemam-ı rob-ı Meskûn ra be mošt*

4.2.3.1.2. Millet

Temeddün her şeyden ziyade milletin haklarına ve özgürlüğüne çok ilgi gösterdiği için kolayca bu gazetenin başından sonuna kadar, bu konuları hep savunduğunu iddia edebiliriz. Temeddün “devlet yasasında zengin ve yoksulun, şahın ve dilencinin hakları eşittir, kimse kendisini düşünerek başkasının hakkını çiğneyemez, böylece insanlar, birbirlerine güvenip hep birlikte adım atıp ve her tür sorununa çözüm yolunu bulurlar.”⁵⁶³ demiştir. Bu gazete İran’ın geri kalmış halini millet ve devlet adamlarının suçu görüp onları birlikte bu kutsal toprakları korumaya davet etmiştir. İran’ın Zerdüş döneminde bahsedip milletin ne kadar iyi niyetli, mutlu, ahlaklı olup bencil ve egoist olmadıklarını, insafli ve cesur olduklarını anlatarak bu iyi insanlar bizim atalarımızdır, yani biz de onlar gibi yaşayabiliriz demiştir.⁵⁶⁴ İki Zerdüş vatandaşın Yezd ve Tahran’da

⁵⁵⁹ Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.14, M. 21.06.1907 (H. 11.05.1325), s. 1.

⁵⁶⁰ Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.78, M. 10.05.1908 (H. 09.04.1326), s. 1.

⁵⁶¹ Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.12, M. 19.04.1907 (H. 07.03.1325), s. 2.

⁵⁶² Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.7, M. 20.03.1907 (H. 06.02.1325), s. 1.

* Devlet ve millet birbirisinin arkasında dursalar her yere ulaşabilirler.

⁵⁶³ **Temeddün**, 1.yıl, S.13, M. 02.05.1907 (H. 20.03.1325), s. 1.

⁵⁶⁴ **Temeddün**, 1.yıl, S.13, M. 02.05.1907 (H. 20.03.1325), s. 1.

ölmesi haberini yayarak “bu işlerle onları kendi vatanları ve vatanımızdan uzaklaştırıyoruz hâlbuki bu vatan bunların meyvesiydi”, demiştir.⁵⁶⁵

4.2.3.1.3. Yabancı ve İstibdata Karşı Direniş Yönelimi

Temeddün gazetesi İstibdata karşıydı ve İstibdat hakkında şöyle yazmıştı: “Ey İstibdat evin harap olsun, bizim vatanımızı harebeye çevirdin ve hakkımızı ayaklar altına aldın, gönülümüzü cehalet ile kör ettin. Bizimle ne düşmanlığın vardı...”⁵⁶⁶

Temeddün toprak alım satımından bahsetmiş ve Belüçistan ve Kirman’ın Rudbar’ı ile ilgili Kirman’ın eski hâkiminin her yıl, Rudbar bölgesine gidip onların çocuklarını alıkoyup köle olarak sattığını yayınlıyor. Bu çocukları almak bahanesi ise çocukların derilerinin koyu olmamasıydı gibi ırkçı bir nedendir. Bu gazete, meclisten bu konuyla ilgilenmesini istemiştir.⁵⁶⁷

İran’ın bağımsızlığını yabancıların sömürgesinden kurtarmak yolunu yabancı malların kullanımının yasaklanması olarak belirlemiştir. Yabancı doktorlar bizi iyileştiremez, ne yaparsak, kendimiz yapmalıyız. Zerdüşter’in çoğu eğitilmiş olduklarını ve onların çoğunun Hindistan’da çalıştıklarını yazarak onları tekrar toprakları olan İran’a getirtip bilgilerinden faydalanmamız lazım.⁵⁶⁸ Hatta Zerdüşter ile ilgili milli bankanın Zerdüşter tarafından açılmasını tavsiye etmiştir, çünkü onların güvenli ve dürüst olduklarını senelerce ispat edilmiştir, diyerek⁵⁶⁹ müslümanlar’ın da onlara destek vermesi gerektiğini eklemiştir.

Bu gazete eğitim öğretim işi için aydın ve bilgili hocalar gerektiğini savunur. Bunun için neden Abdül Rehim Talbof, Müeyed-ül İslam (Hebl-ül Metin gazetesinin Müdürü) ve Prens Melkom Han’ı İran’a getirmiyorsunuz? Neden eğitimlerini, Hindistan okullarından mezun Zerdüşter’i buraya getirmiyorsunuz? Hem nedense zulüm ve istibdattan kaçan bilim adamlarımızı tekrar ülkeye kazandırmıyorsunuz? Bunların hem vatan özlemleri vardır, hem de vatanın kendi gelişiminde bunlara ihtiyacı vardır.

⁵⁶⁵ Temeddün, 1.yıl, S.65, M. 13.04.1908 (H. 12.03.1326), s. 1.

⁵⁶⁶ Temeddün, 1.yıl, S.11, M. 12.04.1907 (H. 29.02.1325), s. 2.

⁵⁶⁷ Temeddün, 1.yıl, S.12, M. 19.04.1907 (H. 07.03.1325), s. 2.

⁵⁶⁸ Temeddün, 1.yıl, S.65, M. 13.04.1908 (H. 12.03.1326), s. 3.

⁵⁶⁹ Temeddün, 1.yıl, S.68, M. 19.04.1908 (H. 18.03.1326), s. 3.

4.2.3.2. Neda-i Vatan Gazetesi

Mecd-ül İslam Kirmani'nin (1288-1344 H.) müdürlüğü ile basılmıştır. Onun hayatında kısaca bahsederek: Mecc-ül İslam altı yaşındayken mektebe gitmiştir. Daha sonra atalarının eski okuluna gidip Serf ve Nehv'i Nazim-ül İslam-i Kirmani'nin yanında bitirmiştir. Dersi bitirdikten sonra mantığın ve usul bilimlerinin temellerini Molla Rahmetullah-ı Kirmani'nin, Fıkıh'ı Hucet-ül İslam Ahund Molla Muhammet Baghir Feşaraki'nin yanında, dış usulünü ise Ağa Mir Muhammet Tagi Muderris'in yanında çok başarılı şekilde bitirmiştir. O zamanlarda, Melik-ül Mütekelemin, Seyit Cemal Vaiz ve Dar-ül Fünun'un eski öğrencilerinden olan Mirza Ali Nagi Han-i Sertiple* birlikte İsfahan'da çocuklara okul açmağa uğraşmışlar ama okul bir aylık faaliyetten sonra kapanmıştır. Mecc-ül İslam bu olaydan sonra umudunu yitirmeyip Hindistan ve Arap ülkelerinde Farsça yayınlanan gazetelerle örneğin, *Süreyya*, *Hebl-ül Metin ve Perveriş* ile irtibata geçip onlara makaleler göndermiştir. İsfahan'ın valisi Zell-üs Sultan onun yurtdışında gazetelerle irtibatını öğrenince özgürlükçülere düşman olan Cuma İmam'ı Emirza Haşem tarafından eziyet edilmiştir. Mecc-ül İslam halkı uyandırmak ve yöneltmek amacıyla bir gazete yaymağa karar verdi ama Ayn-üd Devle tarafından onaylanmayınca Edib-ül Memalik-i Ferahani ile Name-i Edeb'in yazımında yardımlaştılar. Mecc-ül İslam'ın Ayn-üd Devle aleyhine yazıları ve Hac Mirza Muhammet Rıza Kirmani'ni Zefer-üs Seltene tarafından işkence edilmesine itirazı olduğu için sürgün edilmiştir. Serbest bırakıldıktan sonra *Neda-i Vatan*'ı çıkartmıştır.⁵⁷⁰ Meşrutiyet hareketinin banilerinden olan Mecc-ül İslam 1322 ve 1326 H. yılları arası beş gazete yayarak milletin aydınlaşmasında büyük rol oynamıştır. Neda-i Vatan'ın ilk sayısı M. 03.01.1906(H. 18.11.1324) Perşembe günü basıldığı için, daha sonra her hafta Perşembe'leri yayınlanmıştır. Bu gazete Mısır, Amerika, Osmanlı, Hindistan ve Rusya özellikle Kafkas bölgesinde de yayılmıştır. Bu gazetenin genel sloganı özgürlük ve umran** imiş ve Mecc-ül İslam 1.sayısında "*Hub-ül Vatan men el İman*" cümlesini gazetenin sloganı olarak ilk sayfada basmıştır. Gazetede siyasi konular, iç, dış ve meclis haberleri bulunmaktadır.

---

* Bir askeri derece.

⁵⁷⁰ Mecc-ül İslam Kirmani, **Tarih-i Meşrutiyet-i İran**, İsfahan Üniversitesi Yayınları, 1971, s. 130.

** Farsça'da Abadi(آبادی) denilir.

Neda-i Vatan milletin milli duygularını uyandırmak için Nasyonizm'in vatan, millet, dil, eski tarih gibi öğeleri öne çıkarmak gibi bazı yöntemleri kullanmıştır.

4.2.3.2.1. Vatan ve Toprak Algısı

Neda-i Vatan, vatani insan vücuduna benzeterek bünyenin sağlam ve iyi çalışması için tüm üyelerin sağlam olması lazım. Her hangi birine hasar geldiği zaman heykelin bütününe hasar gelmiş demektir. Vatan heykelinde de şahı bu heykelin başı, Ulema'ları onun burnu ve meclisi vatanın kalbine benzetmiştir⁵⁷¹.

Mecd-ül İslam vatanseverlik hakkında Şeyh Behlül ve Nasrettin Hoca'nın konuşmaları adı bir makale ile Nasrettin Hoca vatanseverliği* şirk belirtmiştir, Şeyh Behlül şöyle cevaplamıştır: *”sevmek** tüm varlığını vermeğe hazır olmak demektir. Birisine vatansever derken diğer vatanseverler gibi vatanını ve topraklarını korumak uğruna canından bile vazgeçecek görüşe sahip demektir.*⁵⁷² *Dünyanın en büyük ve önemli hukuku ve tüm milletlerde de geçerli olan hak, vatani koruma hakkıdır. Onu yapabilme gücüne sahip olmak da, medeniyetin ilk yöntemlerinden sayılmaktadır. Bu hakkın anlamını bilmediğimiz için vatan sevgisinden bu kadar uzak kalmışız, vatan ve hukukunun ne olduğunu bile bilmiyoruz.”*⁵⁷³ Bu gazete de Hindistan'da yaşayan Zerdüşter'in vatanseverliğinden söz edip onların özlemi hakkında bir şiir basmıştır.⁵⁷⁴

Be suzende ateş be khamuş-i khak

Be delha-i ağah be canha-i pak

Ke ma ra del o can por az mehr-i tost

Hame arezu diden-i çehre tost***

⁵⁷¹ Mezd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.55, M. 30.08.1908 (H. 22.07.1325), s. 1.

* Sözcük anlamı yurt severliktir. Farsça fiil kökü (وطن پرستی) olan Parastidan Türkçe'de tapmak demektir.

** Farsça'da Parasteş(پرستش) denilir ve Tapmak anlamına gelmektedir.

⁵⁷² Mezd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.6, M. 04.03.1907 (H. 20.01.1325), s. 1.

⁵⁷³ Mezd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.151, M. 01.10.1908 (H. 07.12.1325), s. 4.

⁵⁷⁴ Mezd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.15, M. 08.03.1907 (H. 24.01.1325), s. 5.

*** Yakan ateş ve sönmüş toprağa, bilinçi gönüllere ve temiz canlara yemin ederim ki bizim canımız ve gönülümüz seninledir ve tek isteğimiz seni görmektir.

Vatanın annesinin dilinden de şöyle yazıyor: “Benim sevgili çocuklarım Tanrı Peygamberler’ini sizin asayişiniz için göndermiş, onlar canlarını bile sizler için kurban ettiler. Sizi adalet ve ihsana davet ettiler ama siz kabul etmediniz. Ben sizin anneniz olarak gece gündüz kendi halime ağlıyorum, şimdi özgürsünüz vatanın ümrünü için ayaklanın böylece annenize koşarsınız.”⁵⁷⁵.

4.2.3.2.1. Yabancı ve İstibdata Karşı Çıkış Yönelimi

Vatan bağımsızlığı konusunda gazete şöyle yazmıştır:”*Altı bin yıllık geçmişinizi hatırlayınız. Sizler Mezdekiler, Samaniler, Safaviye ve Afşar neslindensiniz*”. Halkı aydınlatmak için Polonya’nın bölünmesinden bahsetmiş ve dikkatle İran’ın durumunu Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya ile kıyaslayınız demiştir⁵⁷⁶. Vatanın bağımsızlığını elden alan istibdatdır. Millet bu sıkıntının nedenini devletten görüp, devletten kurtulmak için her türlü yabancı düşmanla kendilerini dost bilmişlerdir. Gelişmiş ülkelerde halk devletin istiklalini muhafaza etmeye devam ediyor. Neda-i Vatan, millete hitaben: “*Rusya ve İngiltere’yi davet etmeyip istemezsiniz bin yıla kadar da bu topraklara giremezler.*”⁵⁷⁷

Vatan heykelini, Osmanlı tarafından büyük tehlike altında olarak görmüştür. Osmanlı askerleri Urumiye’den İran topraklarına girmişler. Millet bu durum için devletin eylemlerini beklemektedir hal bu ki herkes her yerden Azerbaycan topraklarını kurtarmak için savaş meydanına gitmelidir.⁵⁷⁸ Neda-i Vatan, bağımsız ülkelerden Japonya’yı örnek verip, erkeklerin can ve mallarından geçmelerini, kadınların ise büyük fedakârlıkla saçlarını gemilerde ve toplarda ip yerine kullanmalarını övmüştür.⁵⁷⁹

Neda-i Vatan, vatani korumakta milli ordudan bahsediyor. Bu ordunun gerçekleşmesi için bir yasa çıkararak ihtiyaç duyduğunda gençler vatani korusunlar demiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.3, M. 09.01.1907 (H. 25.11.1324), s. 3.

⁵⁷⁶ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.209, M. 17.03.1908 (H. 14.02.1326), s. 4.

⁵⁷⁷ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.61, M. 30.09.1906 (H. 12.08.1324), s. 1.

⁵⁷⁸ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.61, M. 30.09.1906 (H. 12.08.1324), s. 1.

⁵⁷⁹ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.177, M. 05.02.1907 (H. 03.01.1326), s. 8.

⁵⁸⁰ Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.232, M. 20.04.1908 (H. 19.03.1326), s. 1.

4.2.3.2.2. Dil Algısı

Napolyon'u örnek vererek, onun övünmesinin fetihlerinden dolayı olmadığını söylüyor. Onun Fransa halkının yanında övündüğü konu, Fransa dilini dünyada yayması ve resmiyet vermesidir. Günümüzde bile çoğu ülkelerin dillerini yaymaya ne kadar para harcadıklarını görüyoruz. Okullar, hastaneler açarak, kendi dilleriyle diğer ülkelerdeki halkı tanık ediyorlar. Bu millet ve toplumların* şerefini anlayan herkesin görevidir. Çünkü milliyetin temeli özel bir dilin varlığına bağlıdır. Diğerlerinin dilinde tekellüm eden kavimler, hiçbir zaman istiklal ve toplumsallıklarını sahiplenemeyeceklerdir. Yazar;"*Yabancı istilasının ilk unsuru dildir*" diyor. Bu yabancıların, bir ülkede dillerinin akışını sağlayarak, o ülkede istediklerini yaptırarak anlamındadır. Çünkü keskin dil düşmana kılıçtır, aynı zamanda dostu yumuşaklık ve okşamaktır. Nasıl ki bir yeri ektiğinizde önce onu çöp ve taştan arırsınız hazırlayıp sonra tohumları serpersiniz, aynen bu biçimde dilimizde yabancı sözcüklerden ayıklamalıyız.

---

* Etnik köken anlamına gelmektedir. Farsça'da Kavmiyyet(قومیت) denilir.

SONUÇ

İran’da meşrutiyet öncesi düşünce dünyasını resmedebilmek için modernleşme, aydınlanma ve milliyetçilik düşüncelerinin birbirinden en azından bu dönem için ayrılması mümkün olmayan ilişkisini İran düşünce hayatında önemli bir yere sahip düşünür ve düşünce akımları üzerinden ortaya koymaya çalıştık. Nitekim birinci bölümde ortaya konduğu üzere İran ülkesindeki istibdattan kurtuluş ve fikri uyanış, Avrupa ülkelerinin yeni bilimi ve medeniyetine tanık olup iletişimlerinin sağlanmasıyla başlatılmıştır.

Modernleşme, aydınlanma ve bu paralelde bir milliyetçi akımın modern bir ideoloji haline gelmesi için önce elitlere ardından da halka yayılabilmesi gerekirdi. Burada kilit rolü elbette matbuat oynamıştır. Modern matbaa makinelerinin/tekniklerinin icadı ve gelişimiyle çeşitli alanlarda kitaplar basılıp yayınlanmıştır. Okulların çoğalmasıyla eğitilmiş sayısı artmıştır.

Öte yandan çalışmanın birçok bölümünde görüldüğü üzere dış ülkelerle kurulan bağlar sayesinde dünya teknolojisinden haberdar olup o teknolojiyi kullanma fırsatını yakalamak, geleneksel hayattan modernizeye doğru ilerlemek manasına gelmeye başlamıştır. İran coğrafyası da bu değişimlerin dışında kalmamıştır. Abbas Mirza yurt dışına ilk olarak öğrenci gönderme fikrini ortaya koyarken bu saikle hareket ediyordu: Halkın okuma yazma öğrenmesi, çeşitli bilimlere hâkim olması, bilme işini geleneksel kılıfından çıkarıp medeni bir insan olarak, hak, kanun, özgürlük, eşitlik, emniyet vb. konuların bilincinde ve onların sahibi olma arzusuna doğru çekecekti.

Ancak bu etkileşim ve yeni fikirlerle tanışma dar bir ilerleme sahasında kalmadı. Eğitim yahut iş için yurtdışına adım atanlar ülkelerine döndükten sonra yeni kavramlarla ülkeye döndüler. O kavramların kendi ülkelerinde ki yokluğunu hissedince itirazları başladı. Tartışma kabul etmez yönetim unsuru olan Şah’tan başka her hangi bir yasaya bağlı olmayan mutlak bir istibdattan kurtulmanın yolu olarak, Meşrutiyet’i fikri bu çerçevede orta çıkmıştır.

Elbette modern aydınlanmacı fikirlerin başlangıçta yurtdışı etkileri taşıyor olması iç dinamiklerin, İran'daki sınıfsal ve sosyal yapının sürece etkide bulunmadığı anlamına gelmemeli. İran geleneksel ve modern sınıfsal oluşumları yeni sürece değişik biçimlerde eklemlenmiş ya da reaksiyon göstermişlerdir. Bu noktada çalışmada altı çizilerek ortaya konan görüş, Meşrutiyet dönemi ile bağlantılı önemli sınıflar, ideolojiler ve akımların kesişim noktasının milliyetçilik ya da o dönem yaygın kullanılan sözcükle ifade edecek olursak “nasyonalizm” olduğudur. Elbette bu yekpare bir akım ya da düşünce değildir. Bu nedenle tarih ve dönem açısından milliyetçiliğin üç çeşidini yani Liberal, Totaliter ve Yeni milliyetçiliklerin varlığını ve birbirlerinden farklılıklarını dikkate aldık.

Milliyetçiliğin ortaya çıkış kaynağı, çeşitli düşünörlere göre farklılık göstermektedir. Bazı düşünörlere son asırların bir fenomeni olarak geçmişle bağlantılı olduğunu vurgulayarak, bir takım değişikliklerin milliyetçiliği kavimsel milliyetçiliğe dönüştürdüğüne inanmışlardır. İran toplumu 19.Yüzyılda aşiretler ve aşiretçilik anlayışına sahip gruptardan oluşan bir toplumsal temele dayalıydı. Üretim yöntemi çiftçilik, hayvancılık ve el sanatlarına bağlı ve zorunlu durumdaydı. Güçlü olan herkes kendi bölgesinde kendine ait özel kurallarını uygulamaktaydı. Merkezi hükümet ve müstebit (baskıcı) hâkimler sayesinde siyasi ve sosyal düşüncelerin ilerlemesi çok düşük seviyelerde seyrediyordu. O dönemki İran'ın, kötü ekonomik durumuyla Rusya'ya ardı ardına yenilişi İranlıların yurtdışına göçüne ve Batı dünyasıyla tanışmasına neden olmuştur. Bu arada revizyonist Abbas Mirza yurtdışına eğitim görmeleri için öğrenciler göndererek düşünce gelişimini daha da arttırmıştır. Emir Kebir Rusya ve Türkiye'ye yaptığı gezilerinde kendi ülkesinin ihtiyaçlarını buralardan modellemeler alıp karşılaştırmalar yaparak öğrenmiştir. Dar-ül Fünun'un açılışı da bunun göstergesidir. Dar-ül Fünun'daki öğrenciler, yeni bilimlerle tanışmış olup Avrupa düşünörlülerinin vatan ve millet ile ilgili düşüncelerini öğrenmişlerdir. Bu çalışmalar İran halkının siyasi ve toplumsal hayatını etkilemiştir.

İran sosyal değişimler ve yenileşmeci düşüncelerde daha çok Fransa, İngiltere ve Avusturya'dan etkilenmiştir. Bazı düşünörlere göre ise Rusya bu etkileşimlerin ön planında yer almaktadır. İran'ın bir kısım aydını ve vatandaşı kötü ekonomik durumdan dolayı Kafkasya'ya göç edip oradaki yenileşmelerle tanık olup yeni fikirleri İran'a

getirmişlerdir. İran Nasyonalizm öncülerinden Celaleddin Kacar, Ahundzade, Melkom Han, Talbof ve Mirza Ağa Han Kirmani gibi isimleri bu yenileşmeci grubun içinden sayabiliriz.

Bu kişiler yalnız bir düşünür olmakla kalmayıp adeta teoriyi pratiğe döken birer pratisyen olarak da tarihin akışında rol sahibidirler. Kacar dönemindeki Tütün İmtiyaz'ının iptali toplu protesto sayesinde istibdat önünde oluşan halkın gücünün nerelere geldiğinin göstergesidir. Bir sonraki adım Meşrutiyet olarak halkın siyaset meydanına girişi ve kendi halklarını talep etme yeteneğini kazanması olacaktır. Meşrutiyet ile birlikte halk özgürlüğü, çeşitli gazetelerin yayımını ve sansürün azalmasını sağlamıştır.

Meşrutiyet senelerinin gazete araştırmasından elde ettiğimiz üç tip milliyetçilik tarzını bahis konusu ettik. Bunlar şu şekildedir: Milliyetçilik-i Bastan-gera (köktenci-köklere dönüşcü), Demokratik Milliyetçilik ve Liberal Milliyetçilik'e rastladık ki toprak, vatan, millet, Kanun, dil, yabancıya karşı direniş ve istibdat gibi kavramlardan bahsetmekteydi.

Meşrutiyet'le birlikte gelen aydınlanma döneminde yeni bir toplum ve devlet anlayışı şekillendirilmiştir. Artık Meşrutiyet (konstitüsyon) medeni toplumun anayasasıdır. Devlet önünde, birey adına kişisel hak yani insan haklarını dikkate almaktadır. Bunun için de toplumdaki insan hakları, anayasanın asıl unsurlarından olarak, *kanun-i hükümeti* kavramında belirgindir. Bununla ilgili Meşrutiyet fermanının imzalandıktan sonra anayasa düzenlenmeden önce ayrıntılı ve önemli bir konu olarak *Azadi-i İran ve İran-i Azad** adlı bir başlıkla Fransız devriminin *özgürlük, eşitlik ve kardeşlik* sloganıyla imzalanmış bir ilan yayınlanmıştır. Bu ilan ek kısmında bulunmaktadır.

İdare açısından ise yeni devletin anlamı *Hükümet-i Eyalet ve Velayet*'in eski feodalizm benzeri eserlerinin değişimine ve merkezi hükümetin gücünün

---

* İran Özgürlüğü ve Özgür İran.

sabitleştirilmesine bağlı olmaktadır. Meşrutiyet olayları tüm eksiklikleriyle birlikte aydınlar ve halk için adeta bir siyasi eğitim okuluydu.

Meşrutiyete giden süreçte yakın coğrafyadaki aydınlar ve düşünce akımları ile etkileşim önemli bir role sahip olmuştur. Tahran'ın durumundan haberdar olan Kafkasya coğrafyası ve Osmanlı devletiyle yakın sınıra sahiptiler. Her sene bezirgânlardan, işçilerden büyük bir kısmı Kafkasya'ya, Irak'a vb. çalışmaya gitmekteydiler. Azerbaycan halkının komşu ülkelerle ilişkileri o dönemki Azerbaycan edebiyatında örneğin, Celil Gholizadeh'nin *Usta Zeynal* eseriyle Mirza Feth Ali Ahundzade'nin *Sargüzeşti Marde Hasis (Cimri Adam'ın Geçmiş)* gibi eserlerde mevcuttur. Azerbaycan halkının İstanbul'da çok yakın ilişkileri vardı. Muhammet Ali Şah'ın Saltanat dönemiyle Tebriz savaşları döneminde *Encümen-i Eyaleti-i Tebriz* tarafından İstanbul ile bağlantı kurmuşlardı. Bu encümen tarafından Azerbaycan olaylarının haberleri Necef ulemasına ve diğer Avrupa ülkelerine yetiştirerek savaşçılara mali destek alıyorlardı. Bu yolda Settar Han, Bagir Han ve Samed Behrangi'nin ona verdiği aydın savaşçı lakabını, Ali Mösyö ile birlikte kurdukları Merkez-i Geybi-i Tebriz'in başlıca isimlerinden olan Haydar Han Emu Oğlu (Mühendis Teriverdiyof), ünlü isimlerden olarak istibdat önünde direnip özgürlük yolunda pes etmeyen başlıca savaşçılardan olarak sayabiliriz. Haydar Han eksik kalan Meşrutiyet'i tamamlamak istemiştir ama Horasan'a ve Azerbaycan'a ulaşmadan hem Kolonel'in, hem de Hiyabani'nin ayaklanmaları çökmüştür.

Behrangi'ye göre Feodalizm ile Burjuvazi barıştılar, milletin başı yine de şapkasız kaldı. Samed Behrangi ve arkadaşlarının Cuma günleri yayınladıkları *Mehd-i Azadi-i Adine* adlı gazete'de Meşrutiyet ile ilgili fikir ve yazılar yer aldığı gibi: Savaşçılar ve özgürlükçüler tarihte unutulana (گمنام) karıştılar, fırsatçılar kalıp kıymetli Meşrutiyet kişileri (Ricali) ve politikacısı oldular ve bu başarıyı sahiplendiler.

Bunlarla birlikte ve özetle aydınlar tabakası için, *Meşrutiyet*, *Sekülerizm* ve *Nasyonalizm*, yeni, güçlü, gelişmiş olan bir toplumun üç temel aracıdır.

KAYNAKÇA

Erduş, Muhammet Hüseyin Emir, “**Monasebat-ı İran ve Osmani Dar Asr-i Safeviye**”, Zamane Dergisi (Endişe ve Tarih-i Siyasi-i İran-ı Moaser), No: 50, 2006.

Razi, Abdül Lah-i, “**Tarih-i Kamel-ı İran**”, Tahran, 4.bs, Egbal Yayınları, 1962.

Navidi, Daryuş, “**Tagyirat-ı İctimai İktisadi Dar İran-ı Asr-i Safevi**”, Çev: Haşem Ağaceri, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 1.bs, 2007.

Foran, John, “**Fragile Resistance Social Transformation İn İran from 1500 to the Revolution**”, Çev: Ahmet Tedeyyün, 1.bs, Tahran, Resa Yayınları, 1998.

....., “**The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)**”, Middle East Center Research Monograph number 1, Salt Lake, University of utah Dergisi, 1969.

Savory, Roger, “**Iran under the Safawids**”, 1980.

....., “**Tarih İran, Devreye Safeviyan**”, Pajuhesh Az Daneshgah Cambrige, Çev: Yagub Ajand, Tahran, Cami Yayınları, 2001.

Monşi, “**History of Şah Abbas**”, t.y.

Petroshfski, “**İslam Dar İran**”, Çev: Kerim Keşavarz, Tahran, Peyam Yayınları, 7. bs, 1974.

Hinz, Voltaire, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, “**XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi**”, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.

Roger Savory, “**Safawids,**” EI, VIII, t.y.

M.H.M. Nehcevani, “**Fermani az Feramine Devre-i Moğol**”, Tebriz, C: 5, 1953.

Kazemi, Eni, “**H.z. Ali, Nehc-ül Belage**”, 1.bölüm.

- Sümer, Faruk, “**Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**”, İstanbul, 1999.
- Hayyam, “**Hebib-ül Seyr**”, C: 4, t.y.
- Abrahamiyan, Yervand, “**İran Beyn-i Do Engelab**”, Çev: Ahmet Gol Muhammedi ve Muhammet İbrahim-i Fettahi-i Velilayi, Tahran, Naşr-i Ney Yayınları, 17. bs, 2011.
- Abrahamiyan, Yervand, “**İran between Two Revolution**”, 1998.
- W.W. Clifford, “**Some Observations on the Course of Mamluk-Safevi Relations (1502–1516/908–922) I-II**”, Der İslam Dergisi, 1993.
- Allouche, Adil, “**Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul, Ankara Yayınları, 2001.
- Kunt, Metin, “**Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna, Kanuni ve Çağı**”, Yeniçağda Osmanlı Dünyası, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, arih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Sermet Yalçın, İstanbul 2002.
- S.N.Fisher, “**The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512**,” Illinois Studies in the Social Sciences Dergisi, Vol: 30. No: 1, 1954.
- ....., “**Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire**”, Çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul 2001.
- Zebih-ül Lah, Sefa, “**Tarih-ı Edebiyat-ı İran**”, Ferdows Yayınları, 1988.
- Nevaayi Abasgoli Gaffari Ferd, Abdül Hüseyin, “**Tarih-ı Tehevvolat-ı Siyasi, İktisadi ve Ferhengi-i İran Dar Devre-i Kacar**”, Tahran, 2002.
- Müstevfi, Muhammet Hüseyin, “**Zübdet-ül Tevarih**”, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Jay Shaw, Stanford, “**Tarih-ı İmparatori-i Osmanî ve Türkiye-i Cedit**”, Çev: Mahmut Ramazanzadeh, Meşhed, 1991.

- K.Z.Aşrafıyan ve M.R. Arunova, **“Devlete Nadir Şah-i Afşar”**, Çev: Hamit Emin, Tahran, Tahran Üniveristesi yayınları, 1978.
- Asterabadi, Mirza Mehdi Han, **“Cihangüşa-ı Nadir-i”**, ed. Mani Kaşani, Tahran, HamYayınları, 1978.
- Sir Molesworth Sykes, Percy, **“Tarih-ı İran”**, C: 2, t.y.
- Lochart, **“Nadir Shah”**, Tahran, Emir Kebir Yayınları, 2.bs, t.y.
- L. Laurence Lochart, **“Engeraz-i Selsele-i Safeviye ve Estila-i Eface”**, t.y.
- Muhammet Kazim Marvi, **“Alem Aray-i Naderi”**, Edit: Muhammet Emin Riyahi, Tahran, Elmi Yayınları, C: 3, 1985.
- İbn-i Muhammet Emin Golestaneh, Abül Hasan, **“Mecmel-üt Tevarih Baade Naderiye”**, Yayını Hazırlayan: Müderris Rezevi, Tahran, 1965.
- John, R.Perry, **“Kerim Han-ı Zand”**, Oneworld, 2006.
- Asef, Muhammet Hashem, **“Rüstem-üt Tevarih”**, Yayını Hazırlayan: Azizullah Alizadeh, Tahran, Ferdows Yayınları.
- Yektayi, Mecid, **“Karabağ ve Kale Şuşi”**, Tahran, Berresihaye Tarihi Dergisi, No:78, 1978.
- Şemim, Ali Asgar, **“İran Dar Devre-i Saltanat-ı Kacar”**, Tahran, Behzad Yayınları, 2.bs, 2010.
- Adamiyet, Feridun, **“Emir Kebir ve İran”**, Tahran, Harazmi Yayınları, 1977.
- Lambton, **“Some of the Problems Facing Persia”**, Royal Institu of International Affairs, Vol:22, No:2, 1946.
- Marshal, Phill, **“İran’da Devrim ve Karşı Devrim”**, İstanbul, Z Yayınları, 1994.
- Kasrayi, Muhammet Salar, **“Çaleş-ı Sünnet ve Modernite Dar İran (Meşrute’den 1941-42)”**, Merkez Yayınları, 2000.

Semnani, Penahi, “**Settar Han Serdar-ı Milli ve Nehzat-i Meşrute**”, Tahran, Neşre Nemune Yayınları, 1997.

Dr.Mahbubi Ardakani, “**Tarih-ı Moassesate Tamaddoniye Cedid Dar İran**”, C: 2.

Seramad, Ferrüh, “**Ruznameye Hatırat-ı İtimad-ül Saltane**”, Tahran, Novin Yayınları, 1983.

Rizvani, Muhammet İsmail, “**İnkilab-ı Maşrutiyet’e İran (Elanha va Elamiyehaye Devreye Kacar)**”, Tahran, İlmı ve Ferhengi Yayınları, 1982.

Kavuusi Aragi, Muhammet Hasan, “**Gozide Asnade İran ve Osmanı(Devre Kacar)**”, C: 3.

Kasimi, Seyit Ferit, “**Tarih-ı Ruzname Negarı-ı İran**”, Tahran, Tahran, Kültür Bakanlığı’nın Yayınları, 1996.

Tabatabayi, Muhammet Muhit, “**Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**”, 1.bs, Daneş Yayınları, 1948.

Resulof, Ramin Resulof, “**Nahostinha-i Tarih-ı Ruznamenegari-ı İran**”, Camieşenasan Yayınları, Tahran, 2010.

Egbal Aştiyani, Abbas, “**Mecmume Mekalat(Avallin Ruzname-ı İran)**“, C:2, t.y.

Roneh Gerouseh, “**İran ve onun tarihi rolu**”, ed. golamali Seyyar, No: 111.

Ajudani, Maşallah, “**Meşrute-i İran’i**”, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003.

Sardarinia, Samad, “**Azerbaycan Maşahiri**”, 2.bs, Tebriz, Şayiste Yayınları, 2000.

Feth-ül Lahi, Abdül Lah, “**Tebriz Şahre Evvelinha**”, Şehrdari Tebriz Yayınları, 1999.

Azadeh, Feridun, “**Kitapçılık ve Bilgilendirme Ansiklopedi**”, 2007.

Arian pour, Yahya, “**Ez Saba Ta Nima**”, Tahran, Zavar Yayınları, 1995.

- Zerrin Kup, Abdül Hüseyin, **“Baz Hem ez Seba ta Nima”**, y.y, 1972.
- Alinejad, Farahzad, **“Yayınları ve Basımlar Tarihi”**, Hamşehri Gazetesi, No: 159, 2008.
- Sadegi, Kasım, **“Ez Çaphane ta Kitaphane”**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Babazade, Şehla, **“Ketabahane-i Tehuri”**, 2000.
- ....., **“Azerbaycan’ın Demiryolu İdaresinin Tarihçesi”**, Tebriz, 2005.
- Kambahş, Abdül Samad, **“Jonbeshe Karegari Dar İran”**, Tudeh Partisi Yayınları, t.y.
- Meragi, Ali Moradi, **“Ez Zendan-ı Rıza Han ta Firge-ı Demokrat-ı Azerbaycan, Berresi-i Zendegi ve Asar-ı Seyit Cafer Pişeveri”**, Tebriz, Ohedi Yayınları, 2003.
- Sanasarian, Eliz, **“Conbeş-ı Hukuk-ı Zenan Dar İran”**, Çev: Nuşin Ahmedi Horasani, Tahran, Ahter Yayınları, 2005.
- Janet Afary, **“Encümen-haye Nime Serri Zenan Dar Nehzet-i Meşrute”**, Çev: Dr.Cevat Yusefiyan, Tahran, Banu Yayınları, 1998.
- Philipp, Mangol Bayat, **“Women and Revolution İn İran, 1905-1911”**, ed. Lois Beck and Nikki keddie, Harvard University Press, 1978.
- Kasravi Ahmet, **“Tarih-ı Meşrute Dar İran”**, Tebriz, Ahter Yayınları, 2009.
- Alam Tebriz, Asgar, **“İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi”**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Abadiyan, Hüseyin, **“Mefahim-ı Kadim ve Endişe-i Cedit”**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009.
- Enayat, Hamid, **“Endişeha-i Siyasi Dar İslam”**, Tahran, harezmi Yayınları, 1983.

- Seyit Abdül Hüseyin Lari, “**Kanun Dar İttihad-ı Devlet ve Millet**“, 1869.
- Kirmani, Nazim-ül Sultan, “**Tarih-ı Bidari-i İrānian**“, Tahran, Novin ve Agah Yayınları, 1984.
- Hecabi, Hasan, “**Mururi Bar Ellet-ı Mühalifet-i Şeyh Fazlullah Nüri ba Hükümet-i Meşrute**“, t.y.
- Kavakebi, Abdül Rahman, “**Tebay-ül İstibdad**“, Çev: Ebd-ül Hüseyin Mirza Kacar, Tarihe İnan Yayınları, Tahran, 2005.
- Zerrin Kup, Abdül Hüseyin, “**Costecu Dar Sufiyet-ı İrān**“, Tahran, 1978.
- Elgar, Hamed, “**Negş-i Ruhaniyet-ı Pişro Dar İnkilab-ı Meşrute**“, Tahran, Novin ve Agah Yayınları.
- Snyder, Louis, “**The Meaning of Nationalism**“, New Jersey: Rutgers University Press, 1954.
- C. Shafer, Body, “**Faces of Nationalism: New Realities Old Myths**“, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Endru, Rinsent, “**Modern Siyasal İdeoloji**“, Çev: Mürtıza sagibfer, Gognus Yayınları, M. 1999.
- Moctehetzade, “**Millet gerayi, Mihen Hahi ve menafe-i Milli**“, Siasi Bilgiler Dergisi(Ekonomik), 12. yıl, 1.bası, Ekim 1997.
- Gibernau, Montserrat, “**Mekatih-ı Nasyonalizm**“, Çev: Emir mesut Ectehadi, Tahran, Dışbakanlığı yayınları, 1999.
- Gibernau, Montserrat, “**Milliyetçilikler(20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler)**“, Çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997.
- Gellner, Ernest, “**Milliyetçiliğe Bakmak**“, Çev: Simten Coşar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

- Giddens, Anthony, **“Elimizden Kaçıp Giden Dünya”**, Çev: Osman Akınhay, İstanbul, Alfa Yayınları, 1.bs, 2000.
- Giddens, Anthony, **“Sağ ve Solun Ötesinde”**, çev. Müge Sözen ve Sabir Yücesoy, İstanbul, Metis Yayınları, 2002.
- C. Shafer, Body, **“Nastionalism. Its Meaning and History”**.
- ....., **“Nasyonalizm ve Conbeşe Meşrutiyet-ı İran”**, Tahran, Bitayınları, t.y.
- Aşuri, Daryuş, **“The Ideological Crisis of Nationalism and Islam: from the Constitutional Revolution until Today”**, London, School of Oriental and African Studies, University of London, Russell Square, 2006.
- Aşuri, Daryuş, **“Farhange Siyasi”**, Tahran, Morvarid Yayınları, 2.bs, 1958.
- Mogtader, Huşang, **“Siyaset Beynolmelal ve Siyasete Harici”**, Tahran, Mefhus Yayınları, 1991.
- Vincent, Andrew, **“İdeolojihaye Modern Siyasi”**, t.y.
- Behzadi, Hamid, **“Nasyonalizm-ı İran”**, Tahran, Kevir Yayınları, 2.bs, 1999.
- R. F.Baumeister, J. P.Shapiro and D. M.Tice, **“Two kinds of identity crisis”**, Journal of Personality, 1985.
- Aşraf, Ahmet, **“İnkilab-ı İslami ve Hüviyet-ı Milli”**, Yayını Hazırlayan: AliRıza Rehberi, Kum, Zolal-I Koser Yayınları, 2002.
- Aşraf, Ahmet, **“Hüviyet-i İrani”**, Goftegu, No:3, 1994.
- Gökalp, Ziya, **“Türkçülüğün Esasları”**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1996.
- Sarakaya, Yalçın, **“Tarih-ı ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik”**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.

- Bezircân, Feridun, “**Tarih ve Nasyonalizm-ı İran**”, Talash Yayınları, No: 17, 1970.
- Richard W. Gottem, “**Nasyonalizm Dar İran**”, Çev: Fereshte Sarlak, t.y.
- Christensen, Arthur, “**İran Dar Rüzgar-i Sasaniyan**”, Çev: Reşid Yasemi, Tahran, Seda-ı Moaser Yayınları, 1999.
- M. Pavlovich, V.Terya, S.İvansky, “**Se Makale Darbareye İnkilab-ı Meşrute-ı İran**”, Çev: M.Huşyar, Tahran, 2.bs, Entesharat-i Emir Kebir, 1978.
- Adamiyet, Feridun, “**Endişehay-i Mirza Ağa Han-i Kirmani**”, Tahran, Payam Yayınları, 1978.
- Adamiyet, Feridun, “**İdeoloji-i Nehzat-i Meşrutiyat-i İran**”, Tahran, Peyam Yayınları, C:1, 1.bs, 1991.
- Asnad-ı Vezarat-ı Umur Harece-i Alman**, Bronshvik’in Bismark’a Mektubu, Bradford, M. 11.05.1885 (H. 27.07.1302).
- Adamiyet, Feridun, **Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun Asr-ı Sipehsalar**, Tahran, Harezmi, 3.bs, 2006.
- Mirza Ali Han-ı Emin-ül Devle, **Hatırat-ı Siyasi-i Emin-ül Devle**, Yayını Hazırlayan: Ferman Fermaiyan, Tahran, Emir Kebir Yayınları, 1952
- ..... “**Hatırat-ı Abbas Mirza Mülk-i Ara**”, Tahran, Asar-ı İran, 2.bs, 1976.
- Behnam, Camshid, “**İranian ve Endişe-haye Teceddüd**”, Tahran, Farzane Yayınları, 1375.
- Moradi, Hasan Gazi, “**Nosazi Siyasi Dar Asr-ı Mashrute**”, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2005.
- Emanet, Abbas, “**Gebleye Alem**”, Çev: Hasan Kamşad, Tahran, karne Yayınları.
- Motahheri, Morteza, “**Nagdi Bar Marksizm**”, t.y.

M. Milani, **“İdeology and the Iranian Constitutional Revolution”**, The Political Economy of the Ideological Currents of the Constitutional Revolution, Ph. D. dissertation, Department of Political Science, University of Hawaii , 1975.

Abadiyan, Hüseyin, **“Mefahim-ı Kadim ve Endişe-i Cedid”**, Tahran, Kevir Yayınları, 2009.

Adamiyet, Feridun, **“Endişeha-ı Mirza Feth Ali Ahundzade”**, Tahran, Harazmi Yayınları, 1970.

Adamiyet, Feridun, **“Endişeha-ı Talbof-ı Tabrizi”**, Tahran, Damavand Yayınları, 2.bs, 1983.

Bamdad, Mahdi, **“Sharh-i Rejal-i İran Dar Garn-i 12-13-14 Hicri”**, Tahran, Zavvar Yayınları, C: 2, 1995.

Talbof, Abdül Rehim, **“Kitap-ı Ahmed ya Safine-i Talebi”**, İstanbul, 2.bs, Gam Yayınları, 1893.

Niya, Rahim Reis, Ali Niya, Muhammet Ali, Katebi, Ali, **“Siyaset-i Talebi”**, Tahran, İlim Yayınları, 1878.

İrec Afşar, **“Azadi ve Siyaset”**, Tahran, Seher Yayınları, 1978.

Bahar, Melik-ül shuara, **“Tarih-ı Muhtasar-ı Ahzab-ı Siyasi-ı İran(Engeraz-ı Kacariye)”**, Tahran, Sepehr Yayınları, C:1, 1978.

Edward G.Browne, **“The Persian Revolution,”** 2006.

Daryuş Ebad-ül Lahi-i Vahit, **“Maceraha-ı Settar Han”**, Tebriz, Nobel Yayınları, 3.bası, 1976.

Adamiyet, Feridun, **“Fikr-ı Demokrasi-ı İctima Dar Nehzat-ı Meşrutiyet-ı İran”**, Tahran, Peyam Yayınları, 1975.

M.Vusugi, “**Tarih-ı Metbuat ve Ahzab-ı Siyasi dar Esr-ı Kacar**“, Payamnur Yayınları, t.y.

Nadir Muhammedov, “**Realizm-ı Ahundzade**“, Bakü, Maarif Yayınları, 1982.

Feth Ali Ahundzade, “**Mektubat(Name haye Şehzade Kemal-üd Devle be Şehzade Celal-üd Devle)**“, Yayını Hazırlayan: Bahram Choubine, Almanya, 2006.

A.İbrahimov, “**Şerh-ı Arşiv-ı Mirza Feth Ali Ahundof**“, Bakü, 1955.

Melekpur, Cemşid, “**Edebiyat-ı Nümayişi dar İran**“, Tahran, Tus Yayınları, 1984.

Zardabi, Hasan Bey, “**Mektep ve Eğitimle İlgili Konular**“, Bakü, Ekinci gazetesi, 01.01.1877

Ahundzade, Feth Ali, “**Asar-i Ahundof**“, 2.bs, Tahran, 1938.

Ahundzade, Mirza Ali Feth Ali, “**Nameler (Name be Vezir-i Olum)**“, January1870

Neme negar, Ali Riza, “**Mecmueye Hati**“, Tahran, Tahran Milli Kütüphanesi.

Tabatabayi, Ostad Muhammet Muhit, “**Mecmue Asar-i Mirza Melkom Han**“, Tahran, İlmi Yayınları, 1948.

Mirza Melkom Han, “**Kanun**“, Tahran, Kevir Yayınları, 1990.

İsmail Rayin, “**Framasoneri ve Feramuşhane dar İran**“, Tahran, Emir Kebir yayınları, 1978.

Malkolm Han, “**Sketches of Persia**“, t.y.

.Kinneir, “**A Geographical Memoir of the Persian Empire**“, London, 1813.

F.Adamiyat, “**Şureş Bar İmtiyaz Name-i Reji**” (Reji İmtiyazına İsyân), Tahran, Payam Yayınları, 1981.

Samad Sardariniya, “**Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku**“, Tebriz, Aşina Yayınları, 1988.

- Yakup Ajund, **“Giyam-ı Tenbaku”**, Tahran, Emir Kabir Yayınları, 1988.
- Ahmet Eşraf, **“Mavane Tarihi Toseeye Sermayedari Dar İran”**, Tahran, Zemine Yayınları, 1973.
- Mansoor Moaddel, **“Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution”**, New York, Colombia University Press, 1993.
- F.Ademiyet, **“Name Hacı Muhammet Rehim-i İsfehani Be Emin-ül Zarb ve Hareket-i Reji”**, Tahran, Peyam Yayınları, 1975.
- B.Moor, **“Usul-ı İctimai Demokrasi ve Diktatori”**, Çev. Hüseyin Beşeriye, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Muhammet İsmail Rizvani, **“İnkilap-ı Meşrutiyet-ı İran”**, İbn-ı Sina Yayınevi, 1966.
- HüccetullahAsil, **“Risaleha-ı Mirza Melkom Han-ı Nazim-ül Devle”**, Tahran, Ney Yayınları, 2002.
- Muhammet Ali Katuziyan (Homayun), **“İktisad-ı Siyasi-i İran”**, C:1, Çev: Muhammet Rıza Nefisi, Tahran, 1989; C:2, Çev: Muhammet Rıza Nefisi ve Kambiz Azizi, Tahran, Papiroos Yayınları, 1989.
- Yılmaz Karadeniz, **“İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”**, Muş, 2008.
- Nasireddin Pervin, **“Tarih-ı Ruzname Negari-i İranian ve Diğer Farsinevisan”**.
- Samad Serdainiya, **“Ruzname-i Ahter”**, Varlık Dergisi, No: 36, Mayıs 1982.
- Muhammet Sedr-i Haşimi, **“Tarih-ı Cerayet ve Mecellat-ı İran”**, İsfahan Kemal Yayınları, 1984.
- İrec Farsinejad, **“Roşengeren-i İrani ve Nagd-ı Edebi”**, Tahran, Suhan Yayınları, 2001.
- Ajudani, Maşallah, **“Ya Marg Ya Teceddüd”**, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2004, s.169.

Adamiyat, Feridun, “**Endiŕe-i Teregi ve Hukümet-i Kanun Asre Sipehsalar**”,
Tahran, Harezmi Yayınları, 1972.

Gazeteler

Emir Kebir, **Vakayi-ül İttifakiye** Gazetesi, No: 372- 379-385-420-427- 439.

İtimad gazetesi, “**Tebriz belediyesinin yüz yaşı oldu**”, No:78.

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.1, M. 24.07.1907 (H. 14.06.1325).

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.9, M. 26.09.1907 (H. 19.08.1325).

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.4, M. 20.08.1907 (H. 12.07.1325)

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.25, M. 10.03.1908 (H. 07.02.1326)

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.7, M. 19.09.1907 (H. 12.08.1325)

Cam-ı Cem, 1.yıl, S.11, M. 10.10.1907 (H. 04.09.1325)

Ahter, 1.yıl, S.59, M. 12.04.1876 (H. 18.03.1293)

Kanun gazetesi, M. Mayıs 1890 (H. Ramazan 1307)

Ahter, 1.yıl, S.1, M. 18.01.1876 (H. 22.12.1292)

Ahter, 1.yıl, S.8, M. 24.01.1876 (H. 28.12.1292)

Ahter, 2.yıl, S.22, M. 13.02.1876 (H. 18.01.1293)

Ahter, 3.yıl, S.53, M. 10.09.1877 (H. 03.09.1294)

Ahter, 2.yıl, S.24, M. 16.02.1876 (H. 21.01.1293)

Ahter, 3.yıl, S.25, M. 18.02.1876 (H. 23.01.1293)

Ahter, 3.yıl, S.42, M. 14.03.1876 (H. 18.02.1293),

Ahter, 1.yıl, S.7, M. 21.01.1876 (H. 25.12.1292),

Ahter, 3.yıl, S.53, M. 12.08.1877 (H. 03.08.1294),

Ahter, 2.yıl, S.34, M. 02.03.1876 (H. 06.02.1293),

Ahter, 2.yıl, S.58, M. 11.04.1876 (H. 17.03.1293)

Çekame-i Vetine, Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.4, Perşembe 08.05.1325 H.

Ya marg-ı ba Şeref ya Zendeği-ı ba İftihar, Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.18, Perşembe
21.10.1325 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.20, Perşembe 11.12.1325 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.1, Perşembe 17.04.1325 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.20, Perşembe 11.12.1325 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.23, Perşembe 17.01.1326 H

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.1, Perşembe 17.04.1325 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.18, Perşembe 21.10.1325 H.

Ali Ekber Dehkhuda, **Sur-i İsrâfil**, 1.yıl, S.23, Perşembe 17.01.1326 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.29, Perşembe 12.04.1326 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.27, Perşembe 27.03.1326 H.

Sur-i İsrâfil, 1.yıl, S.31, Perşembe 11.05.1326 H.

Sultan-ul Ulema-ı Hurasani, **Ruh-ül Kudüs**, 1.yıl, S.1, Pazartesi 25.06.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.1, Pazartesi 25.06.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.2, Çarşamba 04.07.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.1, Pazartesi 25.06.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.10, Pazartesi 06.09.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.17, Pazartesi 21.01.1326 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.17, Pazartesi 21.01.1326 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.16, Perşembe 25.12.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.17, Pazartesi 21.01.1326 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.16, Perşembe 25.12.1325 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.20, Pazartesi 13.02.1326 H.

Ruh-ül Kudüs, 1.yıl, S.15, Perşembe 18.12.1326 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.1, 17.12.1324 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.14, 11.05.1325 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.78, 09.04.1326 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.12, 07.03.1325 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.7, 06.02.1325 H.

Temeddün, 1.yıl, S.13, 20.03.1325 H.

Temeddün, 1.yıl, S.7, 06.02.1325 H.

Temeddün, 1.yıl, S.13, 20.03.1325 H.

Temeddün, 1.yıl, S.65, 12.03.1326 H.

Temeddün, 1.yıl, S.65, 12.03.1326 H.

Temeddün, 1.yıl, S.11, 29.02.1325 H.

Temeddün, 1.yıl, S.12, 07.03.1325 H.

Modebber-ül Memalik, **Temeddün**, 1.yıl, S.69, 20.03.1326 H.

Temeddün, 1.yıl, S.65, 12.03.1326 H.

Temeddün, 1.yıl, S.68, 18.03.1326 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.55, Pazar 22.07.1325 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.6, Pazar 20.01.1325 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.151, Pazar 07.12.1325 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.15, Cumartesi 24.01.1325 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.3, Pazar 25.11.1324 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.209, Salı 14.02.1326 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.61, Cumartesi 12.08.1324 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.177, Perşembe 03.01.1326 H.

Mecd-ül İslam Kirmani, **Neda-i Vatan**, 1.yıl, S.232, Salı 19.03.1326 H.

Internet

[http://www.ofoghhawzah.ir/showdata.aspx?dataid=918077.](http://www.ofoghhawzah.ir/showdata.aspx?dataid=918077)

[https://www.encyclopaediaislamica.com/madhal2.php?sid=4198.](https://www.encyclopaediaislamica.com/madhal2.php?sid=4198)

[http://www.loghatnaameh.com/dekhodaletterindex-fa.html.](http://www.loghatnaameh.com/dekhodaletterindex-fa.html)

